

ПОВІДОМЛЕННЯ

УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА КАБАРДИНО- БАЛКАРІЇ

Під час однієї з поїздок на батьківщину, в Кабардино-Балкарську республіку¹, я випадково з'ясував, що в містах Нальчик і Прохладний створені й успішно діють українські національно-культурні центри, які об'єднують представників місцевої української діаспори.

Звичайно, мені захотілося зустрітися з українцями, які проживають далеко від своєї історичної батьківщини, але, тим не менше, намагаються зберегти свою національну ідентичність і культурну самобутність. На жаль, це був сезон літніх відпусток, і більшість активістів центру в Нальчику були відсутніми. Водночас з допомогою співробітників республіканської наукової бібліотеки мені вдалося організувати зустріч з помічником голови УНКЦ «Дніпро» Оленою Володимирівною Барішевою. Вона розповіла мені як про саму організацію, так і про деякі заходи, які були нею проведені.

Організація центру української культури була створена 8 грудня 2002 року і спочатку мала назву «Порада». Вона була зареєстрована як міська організація, з можливістю розширення до рівня республіканської. Першою головою центру була обрана Раїса Берсекова (у дівоцтві Дорожинська), яка народилася у м. Умані Черкаської області. Пізніше центр був перейменований і отримав назву «Дніпро». Головою його було обрано Світлану Іванівну Харенко (Скрипник). Основними цілями УНКЦ «Дніпро» є вивчення, розвиток і пропаганда культурно-історичної спадщини українського народу; об'єднання зусиль українців, що мешкають у республіці; збереження пам'яті про історичну батьківщину, її культуру і мову. Центр користується підтримкою Міністерства культури КБР, яке за рахунок дотацій фінансує проведення зборів, конференцій, слов'янських читань, літературних і музичних вечорів. Приміщення для діяльності організації і для проведення зборів надається місцевим відділенням Російського фонду культури.

Штаб УНКЦ, де проводяться засідання правління, а також деякі заходи організації, роташований за адресою: вулиця Мало-Кабардинська, №1. У приміщенні центру збираються представники української діаспори м. Нальчика. Тут вони розмовляють своєю рідною мовою, співають українські пісні, декламують вірші українських поетів.

27 березня 2004 року був проведений вечір, присвячений 190-річчю з дня народження великого українського поета Т. Г. Шевченка. У концертній програмі звучали пісні: «Реве та стогне Дніпр широкий», «Така її доля», «Тайдамаки», «В таку добу під горою», «Давно те діялося», «Тече вода з-під явора», «Садок вишневий коло хати» у виконанні козацького хору і активістів українського центру О. М. Прудіуса, М. А. Комаревича, Д. Білоуса, Л. А. Стеценко, А. Мокаєвої. За словами О. В. Барішевої, були запрошені родичі поета по прямій лінії. Це мешканці м. Нальчика Борис Васильович Серебрянський та його сестра Галина Василівна Чумаченко, що представляють шосте покоління нащадків, а також син Бориса Васильовича Микола та онук Артемій, які народилися вже в Кабардино-Балкарії. В їх сім'ї зберігаються старовинні фотографії, з покоління в покоління передаються спогади про родичів. Особисто зустрітися з нащадками поета і встановити ступінь їхньої спорідненості мені не вдалося, проте на фотографії, наданій О. В. Барішевою, зовнішня схожість М. Б. Серебрянського з Т. Г. Шевченком справляє сильне враження.

¹Кабардино-Балкарська республіка – суб'єкт Російської Федерації. За даними статистичного управління за 2000 рік, у республіці проживало близько 15 тисяч етнічних українців. З них в Нальчику - 5725 чоловік.

Незайвим буде зазначити, що центр бере активну участь у суспільно-політичному житті республіки. Зокрема, у квітні 2005 р. С. І. Харенко була запрошена на спільне засідання комітетів парламенту КБР, де розглядалося завжди актуальне для Північного Кавказу питання: «О состоянии работы и основных направлениях по взаимодействию органов власти и общественных организаций по сохранению стабильности и межнационального согласия в республике». Також вона брала участь у спільному вечорі діаспор, присвяченому святу Навруз (2009 р.); семінарі, який проводився під егідою Антинаркотичної комісії, де виступала з доповіддю, присвяченою проблемі наркоманії (2010 р.) тощо.

У Кабардино-Балкарії існує ще один центр української культури. Він знаходиться у м. Прохладний. Мені вдалося зустрітися з Петром Васильовичем Дурановським – керівником місцевої організації «Промінь». Прохладний – це колишня козацька станиця, центр однойменного району, де, згідно з переписом, проживає 3330 етнічних українців. На території району розташовані населені пункти, засновані українськими переселенцями ще в другій половині XIX ст., які досі зберегли свої первинні назви: село Ново-Полтавське, хутір Чернігівський. П. В. Дурановський, виходець з Тернопільської області, добре володіє українською мовою, справжній ентузіаст своєї справи. Він мріє про відкриття в місті недільної школи, в якій би діти могли навчатися української мови й долучатися до здобутків української культури. З цією метою він особисто відвідував міські школи, де проводив бесіди з дітьми. За його інформацією, майже в кожному класі шкіл міста вчать діти, що мають українське походження і бажають вивчати мову своїх предків. Певна проблема полягає у відсутності підручників, що було єдиним проханням, з яким до мене, як до мешканця столиці України, звернувся керівник центру «Промінь». З проханням допомоги в придбанні хоча б двох десятків підручників для вивчення української мови я звернувся в національні українські організації в Києві, у тому числі в один із офісів Конгресу українських націоналістів. Усі погоджувалися, що ця справа дуже значима і необхідна, проте конкретної допомоги нам поки ніхто не надав. Але світ не без добрих людей. Через деякий час декілька підручників було нам подаровано в Чернігові за допомогою Олександра Мисюри – тодішнього начальника відділу освіти Чернігівської районної державної адміністрації. Усі вони нами були передані в український культурний центр м. Прохладний.

Громадські заходи Прохладненський український центр проводить у читальному залі міської бібліотеки ім. В. Маяковського. В їх числі тематичні вечори: «Культурна спадщина української діаспори і її зв'язок зі своєю історичною батьківщиною», «Життєвий шлях і літературна спадщина Лесі Українки», «Життєвий шлях і літературна спадщина Марка Вовчка». Треба відзначити, що Марко Вовчок останні роки свого життя провела якраз на території Кабардино-Балкарії, тут же вона померла в 1907 р. і похована, згідно з її заповітом, у передмісті Нальчика – Долинську, де роташований будинок-музей письменниці.

Ось такі нетривалі, але цікаві зустрічі з українцями сталися у невеликій північнокавказькій республіці, розташованій майже за тисячу кілометрів від України. Дуже приємно було те, з якою теплотою говорили мої співрозмовники про Україну, як живо вони цікавилися подіями осені-зими 2004 року. Ці зустрічі продемонстрували, як сильно тягнуться люди до свого історичного коріння. Де б людина не була, вона завжди є представником своєї нації, вважає керівник українського центру «Дніпро» Світлана Харенко. Від того, як себе зарекомендує кожен з нас, складатиметься враження про увесь народ. Із спілкування зі своїми співрозмовниками стало зрозуміло, що багато представників української діаспори в КБР, які навіть народилися тут і ніколи не відвідували Україну, прагнуть до збереження пам'яті про історичну батьківщину, рідної культури і мови для себе і своїх дітей. Тішить й те, що вони мають можливість здійснювати свої прагнення, оскільки українська діаспора в Кабардино-Балкарії отримує підтримку з боку уряду цієї багатонаціональної республіки.

Створення українських культурних центрів в Кабардино-Балкарії не

залишилося без уваги місцевої преси. Починаючи з 26 червня 2004 р. у популярних республіканських газетах «Кабардино-Балкарская правда» і «Газета Юга» були опубліковані статті, присвячені цій події: «Порада» – центр украинской культуры», «Днипро» объединяет украинцев», «Украинцы объединяются», «Щедрий вечер», «Мы разные, но мы вместе» та інші.

На жаль, українці в Кабардино-Балкарії не користуються опікою і підтримкою з боку своєї історичної батьківщини. Хотілося б, щоб Україна брала активну участь у вирішенні проблем, пов'язаних з навчанням дітей етнічних українців рідної мови і надавала б допомогу в організації культурно-просвітницьких заходів, які б сприяли розширенню у представників усіх народів цієї північнокавказької республіки знань про Україну та українське життя. Очевидно, що відсутність уваги органів влади в Україні викликана браком у них інформації про існування українських центрів на Кавказі. Одним із завдань даної статті і є ліквідація цієї проблеми.

Анатолій ДЗАГАЛОВ

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Журнал.

Коректор О.В. Василенко.

Здано до набору &&&.2011. Підписано до друку &&&.2011. Формат 70x1081/16

Папір офсетний. Гарнітура PeterburgCyr., Journal Sans.

Ум. друк. арк. &&. Обл.-вид. арк. &&. Тираж 800 прим. Зам. 00&&.

Віддруковано Лозовий В.М.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.

Серія ДК № 3759 від 14 квітня 2010 року

тел. (0462) 972-661

www.lozovoy-books.cn.ua

Шеф-редактор
С. О. Павленко

Головний редактор
В. О. Дятлов

Заст. головного редактора
О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,
О. Д. Бойко,
А. М. Боровик,
Г. В. Боряк,
В. О. Горбик,
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко,
В. П. Коваленко,
В. В. Кривошея,
С. А. Леп'яво,
О. О. Маврин,
Ю. А. Мицик,
Д. М. Никоненко,
А. М. Острянюк,
С. О. Павленко,
В. М. Половець,
К. М. Ячменішкін

Редакційна рада

І. М. Аліференко,
П. В. Грищенко,
В. В. Мельничук,
П. М. Мовчан,
С. М. Мойсієнко,
О. П. Моця,
О. П. Реєнт,
С. П. Реп'ях,
Ю. О. Соболев,
П. С. Сохань,
В. М. Тканко,
П. Т. Тронько,
В. Ф. Чепурний,
В. М. Шевченко.

Випусковий редактор
О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
«Промісія» ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН
України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою Чернігівського
національного педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол №
10 від 30 червня 2011 р.)

ЗМІСТ

У ГЛИБ ВІКІВ

- Кривошея І.** Неурядова старшина Чернігівського полку за при-
сягами XVII – XVIII ст. 3
Ситий І. Чернігівські стародруки в зібранні Чернігівського
історичного музею імені В. В. Тарновського 11

ІСТОРИЯ МІСТ І СІЛ

- Пригоровська Л.** Питання освіти в діяльності Сосницької
міської думи 15

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

- Горобець С., Рябцев В.** До історії участі українських козаків
у військових подіях початкового етапу Північної війни (1700 –
1702 рр.) 23
Похід Пилипа Орлика в Україну 1711р. Кримсько-
татарський та шведський аспекти (публікація та
коментарі О. Дубини, переклад О. Циганок) 39

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

- Чухно В.** Історія Гамаліївського Харлампієва монастиря . . . 46

РОЗВІДКИ

- Пилипенко О.** Експортно-імпорتنі операції в Чернігівській
губернії на початку ХХ ст. 60
Блакитний М. Офіцери колишньої російської імператорської
армії, поховані у Чернігові (1900-1918 рр.) 65
Моця П. Йосиф Лецюс на чолі Історико-філологічного
інституту князя Безбородька в Ніжині (1913-1914 рр.) 76
Васильчук В., Таравська Я. Початок політичної діяльності
Андрія Жука (1900-1907 рр.) 87
Литвин К. З історії формування етнографічної колекції вистав-
ки XIV археологічного з'їзду в Чернігові. 94
Аскерова Л. Реклама в Чернігові в ХІХ- на
початку ХХ століття. 100

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

- Васильчук Г.** Ступак Ф. Благодійна та суспільна опіка в
Україні (кінець ХVІІІ - початок ХХ ст.) - К., - 2011р. 111
Павленко С. Таирова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Россий-
ская империя. История „предательства”. М., 2011 114

ПОВІДОМЛЕННЯ

- Дзагалов А.** Українська діаспора Кабардино-Балкарії. . . 121

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал „Сіверянський літопис” включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р., видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477) «XVII- XVIII»

Ірина Кривошея

НЕУРЯДОВА СТАРШИНА ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПОЛКУ ЗА ПРИСЯГАМИ XVII-XVIII ст.

Уперше публікується вибірка з присяг Чернігівського полку XVII-XVIII ст., яка містить імена урядників та неурядової старшини полку. Особливо цінними є списки неурядової старшини полку за 1676 і 1682 рр.

Ключові слова: присяга, урядники, неурядова старшина, бунчуковий товариш, значковий товариш.

У другій половині XVII ст. поступово викристалізовується неурядова старшина у вигляді військового товариства. Найактивніше цей процес, як засвідчують терміни, вжиті у присягах XVII ст., відбувся на теренах Чернігівського і Стародубського полків. Присяги козацьких полків є надзвичайно важливим джерелом історії неурядової старшини. Крім запроваджених до наукового обігу присяг Білоцерківського і Ніжинського полків 1654 р. на вірність царю Олексію Михайловичу та частини присяги 1732 р. (Чернігівський полк) [1], поки що більше не маємо опублікованих козацьких присяг іншим російським царям. Матеріали трьох присяг стосовно неурядової старшини Чернігівського полку публікуються вперше.

В історії неурядової старшини присяги 1676 та 1682 рр. на вірність царям Федору Олексійовичу та відповідно Петру Олексійовичу – це унікальне джерело [2, 3]. В них записане все значне товариство Чернігівського полку, яке присягало в той момент. Звісно, виключати можливість відсутності когось із товаришів, які могли виконувати різні місії, не варто. Але інших настільки повних списків неурядової старшини ми не маємо.

Не менш інформативними виявилися присяги 1718 р. на вірність царевичу Петру Петровичу та 1732 р. на вірність імператриці Анні Іоанівні [4, 5]. В них зафіксоване бунчукове і значкове товариство полку з різницею у чотирнадцять років. Це дозволяє не лише проаналізувати окремі реєстри, а й зіставити їх. Така ж можливість випадає і з присягами 1676 і 1682 рр., що дуже близькі у часі. Отже, виходячи з хронології та генеалогії як методу, проаналізуємо матеріали присяг XVII-XVIII ст.

Перш ніж звернутися до неурядової старшини у вказаних парних присягах, варто зібрати дані всіх чотирьох присяг про урядників Чернігівського полку. Урядова й неурядова старшина певною мірою становить єдине ціле, адже остання – це колишні і майбутні урядники. Зведений у таблиці матеріал цікавий і сам по собі, але в даній статті він уже слугує джерелом знань про неурядову старшину полку.

© Кривошея Ірина Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, докторантка Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

Таблиця №1. Урядники Чернігівського полку 1676, 1682, 1718 та 1732 рр.
[2, с.238-242; 3, с.235-236; 4, с.41-43,70; 5, с.607; 6, с.1]

	1676	1682	1718	1732
суддя генеральний	Іван Домонтович			
писар генеральний			Петро Булавка	
полковник чернігівський	Василь Борковський	Василь Борковський	Павло Полуботок	Михайло Самсонович Богданов
обозний	Костянтин Угровецький	Гнат Сергієнко Байдак	Василь Скоропадський	Гнат Сахновський
суддя	-	-	Василь Томара, нак. полковник	
писар	Михайло Стефанович Слободецький	Іван Скоропадський	Стефан Філіпович	
осавул полковий	Никифор Калениченко	Філон Ращенко	Федір Лисенко	Михайло Мокрієвич Стефан Славатинський
хорунжий полковий	-	Корній Савелійович	Марко Михайлович Чечель	Іван Андрійович Товстоліс
отаман городовий чернігівський	Ян Харитонович	Михайло Стефанович Слободецький		
колишній полковник черкаський	Яким Головченко			
сотник полковий	Стефан Силич	Антон Євтушенко		Іван Мокрієвич
білоусівський	Павло Товстоліс	Юрій Затиркевич	Михайло Красовський	Василь Стефанов Корсак
вибільський	Тиміш Тупецький	Юхим Лобко		Микола Іванович Тризнич
слабинський	Іван Пархомович Утвенко	Іван Пархомович Утва		Семен Михайлович
осняковський (ройський)	Іван Рошевський	Миколай Грембецький	Яків Юрійович Бакуринський	Яків Бакуринський
городницький	Йосип Семенович	Йосип Півень	Яків Жданович	Федір Іванович Молявка
седнівський	Костянтин Пашковський	Богдан Войцехович	Петро Войцехович	Іван Григорович Римша
любецький	Іван Матвійович, нак. полковник, висланий до Канева, Семен Григорович, нак.	Василь Устимович		Іван Савич
березинський	Сава Федорович	Сава Іовенко (Матиженко)	Василь Бутенко, нак.	Андрій Федоров Лисенко
столинський	Пилип Марченко	Пилип Марченко		Іван Данилов Бобир
менський	Михайло Вуйченко	Кузьма Гурконенко (Гуринович)	Гнат Васильович	Іван Гнатович Сахновський
синявський	Василь Марченко	Василь Школьнієнко	Прокіп Мандрика	Андрій Олександрович Полянський
киселівський	Герман Михайлович	Андрій Тимченко	Василь Яценко	Іван Федоров син Лисенко
сосницький	Стефан Тимофійович Зосченко	Павло Крачевський	Василь Андрійович Дорошенко	Павло Омелянович Сангурський
понурицький	Василь Свиридович	Андрій Нестеренко		Тихін Никифоров
волинський	Василь Улесченко	Федір Лобеня	Карпо Линевиц	Карпо Йосипович Леневиц

Лише за матеріалами таблиці №1 маємо приклади єдності урядової та неурядової старшини: осавул полковий у 1676 р. Никифор Калениченко у 1682 р. записаний першим серед значного старовинного товариства полку; Філон Хомич Ращенко значний товариш у 1676 р. став полковим осавулом у 1682 р.; любецького сотника, наказного полковника у 1676 р. Івана Матвійовича у 1682 р. бачимо серед значного товариства полку; товариш полку 1676 р. Миколай Грембецький через шість років став сотником ройським. Численних нащадків полкової старшини і сотників XVII ст. бачимо серед бунчукового і значкового товариства полку в присязі 1718 р.

У присязі 1676 р. у Чернігівському полку є підписи 15 товаришів полку. Це єдиний полк Гетьманщини, в записах якого цього року вживається термін «товариш полку». В інших вжито терміни «військове товариство» (в двох полках «верстове»), «значні люди полкові», або неурядова старшина не виділена взагалі [2]. Через шість років у присязі полку до 25 товаришів вживаються два терміни: «старинное товариство полковое» або «товариство значнейшее старинное полку Черниговского» [3, с.234,497]. В обох присяжних книгах щодо конкретної особи застосовані терміни «товариш полку Чернігівського» або «товариш полковий чернігівський», між якими немає різниці. Отже, поступово відбувається становлення не лише інституції, а й її назви.

**Таблиця №2. Товариство Чернігівського полку в 1676 і 1682 рр.
[2, с.238; 3, с.234-235, 497]**

1676	1682
Товариство полку Чернігівського (15)	Товариство значнейше старовинне полку Чернігівського (25)
Кирило Давидович товариш полку Чернігівського	Никифор Каленикович товариш полку Чернігівського
Карпо Мокрієвич	Станіслав Кохановський
Константин Стрієвський	Карпо Мокрієвич
Станіслав Кохановський	Костянтин Стрієвський
Миколай Грембецький	Дмитро Донець
Лукаш Заборовський	Пантелеймон Радич
Стефан Стишевський	Юрій Александрович
Іван Терпицький	Ісай Андрійович
Конон Супрунов	Іван Терпицький
Петро Дорошенко	Федір Зеленський
Іван (д.х.нак ?)	Михайло Яценко
(... ?) товариш полку	Федір Довгалевський
Ісай Андрійович	Олександр Медушевський
Філон Хомич	Захар Федорович
Тишко Матвійович Помогайбенко	Лук'ян Малявка
	Криштоф Белонівський
	Василь Молявка
	Іван Сокол
	Іван Молявка
	Іван Матвійович
	Тишко Помогайбенко
	Данило (Стишевський?)
	Дмитро Степанович
	Філіп Спичинський
	Самійло Мокрієвич

6 із 15 товаришів полку 1676 р. перебували у значному товаристві полку наступного 1682 р. Це ядро (К. Мокрієвич, К. Стрієвський, С. Кохановський, І. Терпицький, Ісай Андрійович, Т. Помогайбенко (можливо, Решутько-Пригара) у 1682 р. становить 24 % усього товариства. Записані в обох присягах полку, а особливо у 1676 р., за своїм статусом швидше відповідають значним військовим товаришам, аніж товаришам полку. Більшість із них займали полкові уряди, а дехто навіть генеральні, як К. Мокрієвич, який був військовим товаришем (далі в. т.) (1659-1660; 1664-1669, 1673-1674), писарем полковим чернігівським (1660-1661), генеральним

писарем (1669-1672), значним військовим товаришем (*далі з. в. т.*) (1687), суддею полковим чернігівським (1688-1690). Одружений з Ганною Станіславівною Кохановською [7, с.527]. Чи Л. Заборовський, який був генеральним бунчужним (1669) та генеральним писарем (1672) [7, с.358].

Інші товариші займали до 1676 р. полкові уряди. К. Стрівський був полковником переяславським 1671-1672, з. в. т. (1677), суддею полковим чернігівським (1677-1686, 1692-1694) [7, с.685]. К. Давидович – сотник седнівський (1673), його дружина – племінниця полковника В. Борковського, зять Василь Полонецький пізніше був сотником любецьким, з. т. [7, с.310]. С. Кохановський – сотник полковий чернігівський (1654-1662), наказний полковник чернігівський (1659, 1662, 1675), отаман городовий чернігівський (1669), в. т. (1669), товариш полку Чернігівського (1673, 1686). Його зяті Карпо Мокрієвич та Миколай Грембецький [7, с.435]. Останній пізніше став обозним полковим чернігівським (1696-1710). Цей же уряд займав надалі у 1696-1701 рр. Філон Хомич Рашченко [7, с.36]. На уряді хорунжого полкового чернігівського у 1695-1698 рр. бачимо І. Терпицького [7, с.699].

Серед товариства 1676 р. не маємо даних про п'ятьох товаришів (К. Супрунова, П. Дорошенка, Ісає Андрійовича і двох товаришів з непрочитаними іменами), що становить 33% товариства полку.

У 1682 р. в полковому товаристві записані 17 осіб, про яких маємо службові чи родинні дані. Це становить 68% значного товариства полку. Крім відомих за попередньою присягою товаришів, високі уряди до і після 1682 р. займали: Ничипір Каленикович (осавул полковий (1672-1674), обозний полковий (1681, 1688-90), з роду Величковських) [7, с.37]; Д. Донець (сотник полковий (1675), осавул полковий (1689-1696); П. Радич (суддя полковий (1685), з. в. т. (1687-1709) [7, с.606]; І. Молявка (отаман городовий чернігівський (1662, 1665, 1667, 1675, 1677) [7, с.529]; Ф. Зеленський (осавул полковий (1694-1699), С. Мокрієвич (сотник полковий (1690) [7, с.37].

Ю. Александрович, М. Яценко, Ф. Довгалевський та Ф. Спичинський фіксуються серед товариства полку в наступний період. Мають родинні зв'язки, що забезпечують соціальну та економічну стабільність (Яценко одружений з Г. К. Мазепетою, зятем Спичинського був П. Мокрієвич) [7, с.185,790,326,674].

Серед товаришів полку 1676 р. немає однакових прізвищ, хоча відомо, що до однієї родини належали К. Мокрієвич і М. Грембецький як зяті С. Кохановського. У товаристві 1682 р., крім Карпа, записаний його син Самійло Мокрієвич і тесть. Самійло записаний останнім, що може свідчити про його молодість. Разом з тим перебування у значному полковому товаристві вказує на його попередній уряд, нам невідомий. Бачимо також трьох представників роду Молявок: Івана Харитоновича, уряди якого відомі, та Василя і Лук'яна, відомостей про яких не маємо. Поряд записані в присязі Іван Матвійович та Тишко Матвійович Помагайбенки. Останній підписався за себе і за неписьменного Івана Матвійовича, вірогідно, рідного брата. Іван Матвійович Решутько-Пригара був сотником любецьким (1673-1681) [7, с.613]. У присязі 1676 р. він записаний як наказний полковник чернігівський, який водив полк за наказом гетьмана у Канів [2, с.356]. У 1718 і 1732 рр. присягав нащадок цього роду значковий товариш Семен Пригара.

У 1676 р. у полку присягав товариш Стефан Стишевський. Через шість років серед значного товариства записаний Данило Стишевський. Обидва пов'язані з любецькими володіннями. Про Стефана відомо, що він був одружений з донькою Лукаша Піроцького, звідси й володіння в любецькій околиці. Вдова Данила Стишевського Марія була другою дружиною Філона Хомича Рашка [7, с.612, 681]. Син Данила Никифор у 1732 р. – у значковому товаристві полку [5, с.607].

За формою запису присязі 1676 р. впевнено можна стверджувати, що товариші К. Стрівський, С. Кохановський, М. Грембецький не вміли писати (20%). Освіченими були К. Давидович, К. Мокрієвич, Л. Заборовський, С. Стишевський, І. Терпицький, Ісає Андрійович та Т. Помагайбенко (47%). Про інших п'ятьох товаришів така інформація відсутня [2, с.238]. У 1682 р. з 25 товаришів освіченими

були 7 (28%) (К. Мокрієвич, І. Терпицький, Ю. Олександрович, Ісай Андрійович, Ф. Зеленський, М. Яценко, Т. Помагайбенко). Точно відомо про неписьменність 4 (16%) товаришів (Н. Калениковича, К. Стрієвського, С. Кохановського, Івана Матвійовича). Не маємо ніяких даних щодо освіти 14 товаришів (56%) [3, с.234-235].

У присязі Чернігівського полку царевичу Петру Петровичу (1718 р.), крім терміну «значковий товариш», вживаються терміни «товариш знатний полку», «товариш значковий полковий» [4, с.70-70зв]. Але загалом за полковим товариством до 1718 р. утвердилась назва «значкове товариство». В усіх полках Гетьманщини, включаючи Чернігівський, немає ніяких різночитань: значкове товариство – це чітко відділена від іншої (бунчукового) частина неурядової старшини. Якщо у попередніх присягах не розділені значні військові і просто військові товариші полку, то в даній, першій доступній для аналізу присязі XVIII ст., прослідковується чіткий поділ неурядової старшини на бунчукове і значкове товариство.

Як і в попередній парі присяг, у 1718 і 1732 рр. легко проглядаються збіжності серед значкового товариства. Для зручності порівняння списки винесені у таблицю у документальній послідовності подачі прізвищ.

Таблиця №3. Значкове товариство Чернігівського полку в присягах 1718 і 1732 рр. [4, с.70; 5, с.607, 660]

1718 (34)	1732 (60)
Значкове товариство письменне (15)	Значкові товариші
Іван Булавченко	Іван Булавка
Олександр Молявка	Василь Медушевський
Семен Пригара	Федір Посудевський
Іван Бобир	Василь Антонович Круглик
Карпо Самійлович Мокрієвич	Іван Гулевич
Іван Томара, житель чернігівський	Григорій Петров
Василь Шаршенович	Іван Плохута
Василь Самійлович Мокрієвич	Филимон Богданов
Іосип Мазапет	Петро Сушинський
Павло Омелянович	Стефан Леонтович
Опанас Петрович, житель сосницький	Пантелеймон Мокрієвич
Олексій Сидорович, житель сосницький	Семен Пригара
Устин (?) Ти(к)ва(я)н, житель чернігівський	Тихін Болбот
Федір Кривкович, житель чернігівський	Семен Іванов син Слуцький
Іван Товстоліс, житель чернігівський	Федір Миколая син Грембецький
Значкове товариство неписьменне (19)	Євстафій Силич
Клим Бакуринський	Іван Новицький
Григорій Бобир	Василь Звонкевич
Іван Мокрійович	Стефан Шуба
Іван Мокрійович	Костянтин Савич
Пантелеймон Мокрієвич	Тихон Константієвич
Михайло Мокрієвич	Петро Мокрієвич
Іван Мокрієвич Дем'янович	Никифор Стишевський
Петро Мокрієвич Дем'янович	Василь Шаршуновський
Тимофій Федорович Кущинський	Лук'ян Дем'янов
Іван В(Ж)елеховський	Леонтій Половецький
Прокіп Васильович Мандрика	Федір Половецький
Микита Васильович	Василь Кривкович
Мойсей Осовецький	Семен Самоїлович
Дем'ян Кіндратович Посудевський	Юхим Шершунович
Григорій Климович Полонський	Іван Чечель
Павло Ялинський	Іосиф Бакуринський
Михайло Тихонович	Григорій Корнецький
Григорій Петрович, колишній сотниченко ройський	Яків Ілеч
Федір Грембецький, житель чернігівський.	Севастьян Пашковський
	Іван Домонтович
	Іван Славатинський
	Гнат Антонович
	Дем'ян Крупицький
	Стефан Радич
	Іван Яценко
	Тимофій Тишинський
	Іван Данилов
	Василь Вишневецький
	Петро Сахновський
	Григорій Кузьминський

	Іван Княгницький
	Яків Колчевський
	Іван Бобир
	Дмитро Бобир
	Опанас Петров
	Тимофій Сербинович
	Василь Крачевський
	Григорій Волинський
	Дмитро Башкирець
	Кирило Гаврилович
	Самійло Іванов
	Герасим Ярошевич
	Самійло Холодович
	Федір Молявка

У Чернігівському полку маємо високу збіжність списків товариства у присягах XVII і XVIII ст. У товаристві полку за всіма присягами представлені родини Мокрієвичів, Грембецьких, Заборовських, Пригар, Молявок, Радичів, Стишевських, Медушевських, Яценків та інші.

У 1718 р. серед значкових полку записані 8 представників родини Мокрієвичів (6% товариства). Це нащадки Карпа Мокрієвича: чотири сини Самійла Карповича, сотника полкового чернігівського (письменні Карпо і Василь та записані серед неписьменних старші сини Іван і Пантелеймон), Іван і Петро – сини з.в.т. Дем'яна Карповича та Іван і Михайло Іоаникійовичі, діти ще одного нащадка Карпа Мокрієвича. Іоаникій, сотник любецький (1690, 1693), був одружений з донькою відомого нам Никифора Калениченка. Отже, Мокрієвичі пов'язані з родинами Кохановських, Калениченків (Величковських), Лисенків, Підтеревів, Устимовичів, Лобків, Грушинських, Бобирів, Спичинських та інших [7, с.526-529]. У 1718 р. Мокрієвичів серед бунчукових не було, а у 1732 в бунчуковому товаристві записані відомі нам Василь Самойлович та два Івани, один з яких точно Дем'янович, а інший невідомо, чий син (Іванович чи Іоаникійович). У значковому товаристві полку в 1732 р. залишилися Пантелеймон Самойлович і Петро Дем'янович Мокрієвичі.

Значкові товариші у 1718 р. Іван та Григорій Бобирі – сини Данила Федоровича Бобира, який перейшов з правого берега у Менську сотню і володів селом Данилівка [7, с.215]. Рід Бобирів правобережний, тому його представники відсутні в значному товаристві полку в присягах 1676 і 1682 рр. Проте Данило Бобир записаний у значному товаристві Менської сотні 1682 р. [3, с.236]. У 1732 р. Івана Даниловича бачимо сотником стольненським. Також того року в полку присягали значкові товариші Іван і Дмитро Бобирі.

Нащадки значного товариша Чернігівського полку (1682) Пантелеймона Радича – син Стефан серед бунчукового товариства 1718 р. і значкового товариства 1732 р. та онук Михайло Іванович, бунчуковий товариш у 1732 р. [4, с.78; 5, с.607; 7, с.606].

У 1732 р. присягали 60 значкових товаришів Чернігівського полку. Повна збіжність у списках товариства за 1718 і 1732 рр. становить 6 осіб, і маємо 7 збігів прізвищ. У значковому товаристві полку перебували переважно нащадки генеральної, полкової чернігівської та неурядової старшини і сотників полку. Більшість товаришів записана з прізвищами, що легко локалізуються в реєстрах урядників полку та в списках неурядової старшини [2,3; 7, с.36-46]. У 1718 з 34 товаришів лише п'ять викликають запитання (Іван Желеховський, Мойсей Осовецький, Микита Васильович, Михайло Тихонович та товариш з непрочитаним ім'ям). Про інших маємо родинні чи кар'єрні факти. Наприклад, записаний на ім'я й по батькові десятим у списку Павло Омелянович – це Сангурський, колишній і вже у 1719 р. знову сотник сосницький. Поруч два жителі сосницькі: Опанас Петрович (Петрункевич), можливо, колишній сотник сосницький та Олексій Сидорович, згаданий як в. т. у 1709 р. (рідна сестра Олексія була заміжня за б. т. Стефаном Холодовичем) [7, с.652]. У списку товаришів, які присягнули у 1732 р., також легко ідентифікуються майже всі товариші.

У присязі 1718 р., в тому числі й Чернігівського полку, писарі розділяли реєстр

значкових на письмених і неписьмених. Уперше маємо документ, в якому така увага звертається на рівень освіти неурядової старшини. Особливістю списку за 1718 р. є також вказівка на місце проживання частини товаришів (8 із 34). З них п'ять – жителі Чернігова, двоє – Сосниці і один – Роїца.

Загалом у Чернігівському полку між 1718 та 1732 рр. спостерігаємо знайому за іншими полками тенденцію до різкого збільшення як значкового (34 60), так і бунчукового товариства (18 32). Вона пояснюється історичними та соціальними процесами, що відбувалися в Гетьманщині у вказаний період. Якщо у 1718 р. для родини вистачало визнання статусу і впливу в полку поза званнями або запису як значкового одного з членів родини, то після реформ, що у 1723 р. розпочав Петро I руками I Малоросійської колегії, внесення у реєстр значкових і бунчукових товаришів узаконювало традиційний статус. Намагаючись його зберегти, представники старовинних шляхетських і козацьких родин поспішили записатися в компути.

Бунчукове товариство полку підписало у 1718 р. окрему присяжну відомість, у присяжній книзі на окремому аркуші вписано: «товариство бунчуковое жителя черниговские» [4, с.78]. У списку лише один виняток: біля підпису Василя Євстафійовича Полонського зустрічаємо перехідну форму «товариш військовий бунчуковий». Всі інші записані як бунчукові товариші.

Таблиця №4. Бунчукове товариство Чернігівського полку

1718 (18)	1732 (32)
Павло Ілліч Скоропадський	Яків Павлов Полуботок
Михайло Васильович Борковський	Федір Іванов син Заборовський
Андрій Васильович Борковський	Дем'ян Стефанов син Бутович
Петро Стефанович Бутович	Василь Самойлов син Мокрієвич
Михайло Павлович Домонтович	Павло Скоропадський
Никифор Павлович Домонтович	Тимофій Скоропадський
Дмитро Павлович Домонтович	Іван Петров син Булава
Максим Лаврентійович Доленський	Леонтій Петров син Булава
Стефан Григорович Баран	Мойсей Дмитрович Нестеренко
Григорій Фридрикевич	Михайло Домонтович
Яків Іванович Крупницький	Іван Мокрієвич
Федір Коробка	Іван Мокрієвич
Василь Євстафійович Полонський	Іван Рашевський
Данило Сергійович Врублевський	Михайло Радич
Антон Максимович	Григорій Стахович
Яків Ялинський	Петро Войцехович
Іван Максимович	Григорій Лизогуб
Стефан Радич	Федір Лисенко
	Трохим Лисенко
	Володимир Полоницький
	Іван Троцький
	Яким Лисенко
	Матвій Сосницький
	Андрій Оболонський
	Григорій Савич
	Василь Врублевський
	Данило Врублевський
	Іван Топольницький
	Іван Долинський
	Василь Дорошенко
	Василь Дорошенко
	Стефан Баран

В обох присягах записані четверо бунчукових товаришів (П. Скоропадський, М. Домонтович, С. Баран, Д. Врублевський). Додатково маємо шість збігів у прізвищах. Загальна збіжність родин у списках бунчукових за 1718 і 1732 рр. становить 31% (від чисельності товариства у 1732 р.). У складі бунчукових у 1718 р. є два рідні брати Борковські, три рідні брати Домонтовичі. Рідний брат б. т. Якова Ялинського Павло цього року присягав як значковий товариш полку. 12 родин Чернігівського полку мали у бунчуковому товаристві по одному представнику.

Серед бунчукових товаришів у 1732 р. присягали по три представники родин Мокрієвичів і Лисенків, по два представники Скоропадських, Булавок, Врублевських, Дорошків і по одному представнику 15 старшинських родин Чернігівщини. У 1732 р. присягнули не всі бунчукові товариші полку. З братів

Борковських, які присягали у 1718 р., Михайло помер у 1727 р., а Андрій був бунчуковим до своєї смерті у 1743 р. [8, с.107]. Чому не присягнув у 1732 р.? Можливо, виконував певне доручення. Наприклад, з 1731 р. тривало будівництво Української укріпленої лінії (від Дніпра до Сіверського Дінця), де над козаками командирами були старшини, в тому числі й бунчукові товариші.

Запровадження до наукового обігу матеріалів присяг у вигляді списків урядників та неурядової старшини Чернігівського полку створює нові можливості для досліджень з генеалогії та регіональної історії. Цікавим для генеалогічних досліджень є список учнів Чернігівського колегіуму, який подається в додатку.

Додаток 1.

Таблиця №5. Учні Чернігівського колегіуму в 1718 р., які присягнули на вірність царевичу Петру Петровичу [4, 54-58]

ПІБ	Місце проживання, походження
Школа риторики	
Василь Васильович Дорошенко	син сотника сосницького
Андрій Федорович Лисенко	Чернігів, син полкового осавула
Матвій Домонтович	син сотника городницького
Григорій Антонович Гамалія	
Тимофій Михайлович Красовський	син сотника білоусівського
Павло Михайлович Красовський	син сотника білоусівського
Самійло Холодович	Новгородок
Данило Романович	Погар
Григорій Базилевич	Новгородок, син отамана городского
Григорій Свстратійович Балановський	с.Митченки
Петро Іванович Яновський	Бахмач
Лаврентій Конашевич	Київ
Данило Смяловський	Чернігів
Школа поетики	
Семен Корсак	Смоленськ, син стольника
Іван Васильович Полонецький	Чернігів
Герасим Георгійович Рубець	Стародуб
Іван Тимофійович Булавка	Чернігів
Михайло Силевич	Стародуб
Тихін Дем'янович Болбот	Чернігів
Петро Федорович Мирович	Переяслав
Олексій Дем'янович Болбот	Чернігів
Іван Федорович Домонтович	Чернігів
Іван Петрович Булавка	Чернігів
Іосип Васильович Селецький	Дівиця Салтикова
Василь Максимович	
Павло Покасовський Ісакович	
Георгій Конашевич Мартинович	Київ
Семен Онисимов Стахурський	Київ
Андрій Михайлович Янковський	Ізюм
Данило Величков син	Київ
Семен Васильович Вешнецький	Полтава
Школа граматики і синтаксими	
Стефан Васильович Селецький	Дівиця
Василь Дем'янов Дем'янович	Стародуб
Іосип Данилович Дворецький	Куликівка
Омелян Іванович Буксевич	Новгородок
Данило Іосипович Городецький	Городище
Матвій Іванович Медведцький (?)	Прилуки
Іван Якимович Березанський	Березне
Іван Федорович Топольницький	Короп
Стефан Федорович Топольницький	Короп
Василь Якович Лещинський	Кролевець
Андрій Андрійович Стахович	Городня
Леонтій Петрович Булавка	Чернігів
Яким Федорович Лисенко	Осьмаки
Андрій Мойсейович Рубець	Стародуб
Яків Федорович Мирович	Переяслав
Яків Васильович Сажаровський	Короп
Яків Симонович Шидловський	Стародуб
Іван Вишинський	
Василь Павлович Любарський	
Павло Григорович Савицький	
Омелян Васильович Василевич	
Тимофій Федорович Кузяшевський (?)	
Федір Іванович Магеровський	
Михайло Семенович Белозорський	

Кирило Скавронський	
Опанас Сосницький	Сосниця
школа аналогія (фара та інфіма)	
Максим Корсак	Смоленськ, син стольника
Михайло Воронець	Смоленськ
Іван Данилович Кутневський	
Григорій Данилович Кутневський	Новгородок
Яків Іванович Войцехович	Седнів
Петро Іванович Чернолузький	Стародуб, син сотника полкового
Григорій Яворський	Стародуб, син полкового осавула
Данило Іванович Курськовський (?)	Прилуки
Данило Федорович	Гадяч
Андрій Трохимович	Чернігів
Петро Доленський	Бахмач
Дмитро Васильович Рубець	Стародуб
Захар Богданович	Погар, син протопопа
Петро Прокопович Мандрика	син сотника синявського
Яків Климентовський	Листвен
Андрій Яновський	Чернігів
Лука Яновський	Чернігів
Іван Клементовський	Чернігів
Лука Андрійович	
Семен Бедрицький	Смоленськ
Дмитро Мартинович Твардовський	Погар
Тихін Луженець	Стародуб
Матвій Чернявський	Ховми
Семен Дворецький	Дівиця
Микита Герасимович	Короп
Петро Петрункевич	Сосниця

1. Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. // Упорядники о.Ю. Мицик, М. Кравець. – К., 2003. – 349 с.; Именная роспись Черниговского полка 1732 г. – Харьков, 2010. – 144 с.
2. Російський державний архів давніх актів (далі РДАДА). – Ф.229. – Оп.2. – Спр. 42. – 789 арк.
3. РДАДА. – Ф.229. – Оп.2. – Спр.54. – 693 арк.
4. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.48. – 258 арк.
5. РДАДА. – Ф.248. – Спр.8250 – 881 арк.
6. РДАДА. – Ф.140. – Оп.1. – Спр.23. – 55 арк.
7. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. – К., 2010. – 792 с.
8. Кривошея І. І. Володіння бунчукового товарища Андрія Васильовича Борковського та його нащадків у XVIII ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – №6. – С.106-114

Впервые публикуется выборка из присяг Черниговского полка XVII-XVIII ст., которая содержит имена урядников и неурядовой старшины полка. Особенно ценными являются списки неурядовой старшины полка за 1676 и 1682 гг.

Ключевые слова: присяга, урядники, неурядовая старшина, бунчуковый товарищ, значковой товарищ.

The extraction from Oaths of Allegiance of Chernigov Regiment in XVII-XVIII is published for the first time. It contains the names of "uradnyky" and "neuradovaya starshyna" of the regiment. The registers of "neuradovaya starshyna" of regiment in 1676 and 1682 are especially valuable.

Key words: Oath of Allegiance, uradnyky, neuradovaya starshyna, bunchukovy comrade, znachkovoy comrade.

ЧЕРНІГІВСЬКІ СТАРОДРУКИ В ЗІБРАННІ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ В.В. ТАРНОВСЬКОГО

У статті висвітлена історія чернігівської друкарні XVII – початку XIX ст., охарактеризована збірка чернігівських стародруків Чернігівського історичного музею.

Ключові слова: книга, друкарня, буквар.

Чернігівському історичному музею належить колекція стародруків, що містить понад 260 кириличних стародруків 17 друкарень. Значну її частину складають чернігівські видання.

Перша чернігівська книга – «Перло многоценное» – була надрукована у пересувній друкарні Кирила Транквіліона Ставровецького, архімандрита Єлецького монастиря, у 1646 р. Невдовзі після її виходу Кирило Ставровецький помер. З його смертю книгодрукування у Чернігові тимчасово припинилось (1, с. 227).

Відновилося воно на чернігівській землі у 1674 р., коли архієпископ Чернігівський і Новгород-Сіверський Лазар Баранович заснував стаціонарну друкарню у Новгороді-Сіверському. Протягом 1674–1679 рр. вона випустила книги 21 найменування, з них 15 – українською та польською мовами (1, с. 231). У зібранні музею представлені тільки «Анфологон», 1678 р. (3 прим.) та «Мінея общая», 1678 р. Максимальний наклад сягав 1500 примірників.

До праці у друкарні були залучені віленський друкар Лукаш, гравер із Києва Костянтин та писар Лазаря Барановича, який спеціально навчався друкарської справи у Вільно, Семен Ялинський (1, с. 229 – 230). До речі, у музеї зберігається срібний потир, який Ялинський подарував Миколаївській церкві с. Жукотки. На заповіті чернігівського полковника Я. Лизогуба 1698 р., що зберігається у музеї, можна побачити автограф друкаря та його печатку. Це паперово-воскова на червоно-коричневому воску печатка овальної форми розміром 15x14 мм. Зображення: у щиті меч (або хрест) у підкові (або його обіймають 2 роги), над щитом коронований шолом, обабіч якого літери «С Я» («Симеон Ялинский»), навколо щита рослинний орнамент (інв. № Ал 553).

Коли Лазар Баранович переїхав до Чернігова, контролювати діяльність друкарні йому стало важко. Без відома Барановича новгород-сіверський архімандрит Лаврентій Крціонович та Семен Ялинський надрукували 3000 примірників підручників для початкових шкіл і прибуток поділили між собою, «чого без мене, власного тоєї друкарне господаря чинити би ся не годило», – писав Л. Баранович (2, с. 244).

Переведення єпископської кафедри до Чернігова, невдоволення діяльністю Семена Ялинського прискорило перевезення друкарні до Чернігова. Очевидно, що її улаштування і передбачалося започаткувати саме тут: «Уже и польская типография готова и соизволение на это Его царского величества есть, и его милости пану гетману выдана грамота о том, чтобы он дал мне по порядку универсал на утверждение типографии в Чернигове», – писав Баранович у 1675 р. (2, с. 203).

У 1679 р. друкарня була переведена до Чернігова. Відкриття її було оформлено двома документами. Це – «Пункта на споряженья друкарне» та універсал на заведення друкарні у Чернігові. Спочатку друкарня була у центрі міста, а потім її перенесли у Троїцько-Іллінський монастир. Якщо спочатку вона утримувалася коштом

© Ситий Ігор Михайлович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського.

Лазаря Барановича, то з часом переходить на утримання монастиря. У «Тріоді», надрукованій у 1685 р., вперше вказано – «коштом монастирским». Друкарем був Семен Ялинський, проте його діяльність, як і раніше, не задовольняла Лазаря Барановича, тому він звертається до послуг віленського майстра Лукаша, але ім'я останнього не зустрічається у чернігівських виданнях (1, с. 233).

За перше двадцятиріччя свого існування друкарня випустила 46 видань. Крім богослужбових, значну частину склали книги світського характеру та підручники. Є відомості, що одним з перших видань був буквар, але, на жаль, жодного примірника ще не знайдено (1, с. 235).

Перші чернігівські видання були надруковані на папері іноземного виробництва. Турбуватися, про власне паперове виробництво почав ще Лазар Баранович, але втілив його наміри тільки Іоанн Максимович, архієпископ Чернігівський, засновник Чернігівського колегіуму. На папері цього часу наявні філіграні з гербами Мазепи та Максимовича (1, с. 234).

На початку XVIII ст. чернігівська друкарня була найбільшою в Україні після київської та львівської. Тут працювали досвідчені друкарі та гравери. Чіткий шрифт, розмаїття ініціалів, орнаментів вказують на наявність достатніх засобів для ведення друкарської справи. Зберігся цікавий документ, датований 1701 р., де повідомляється, що з московського «приказа книгопечатного дела» до Києва та Чернігова був направлений «книгопечатного дела знаменщик» Михайло Дмитрів для «учения книжному печатному делу, составлять чернил и всякого книжного урядства» (3).

З чернігівською друкарнею пов'язані імена видатних українських граверів Щирського, Зубрицького, Тарасевича. Мідерити як книжкові ілюстрації з'являються у Чернігові одночасно, а можливо, і дещо раніше, ніж у київських виданнях.

Важливий етап у діяльності чернігівської друкарні пов'язаний з іменем Іоанна Максимовича. У перше десятиліття XVIII ст. вийшли такі його твори, як «Алфавіт собранный рифмами сложенный» (1705), «Богородице діво» (1707), «Синаксар» (1709) та інші (1, с. 235).

У той же час друкуються переклади: «Царскій путь креста господня» Хефтена (1709), «Іліотропіон» Дрекселя (1714), «Богомысліе» Гергарда (1710, 1711).

Останнє видання завдало великої шкоди чернігівській друкарні. Ім'я його авторалютеранина привернуло до себе увагу вищого духовенства. З приводу друкування «Богомыслія» було почато слідство – «розыск» щодо діяльності чернігівської друкарні. Було з'ясовано, що вона друкувала також книги для старообрядців, наприклад, «Псалтир с воследованіем» (1717) (1, с. 236).

5 жовтня 1720 р. Сенат видав наказ, за яким книга «Богомысліе» була заборонена, а чернігівській друкарні після переліку всіх її провин наказувалось: «...оные церковные старые книги для совершенного согласия... справлять прежде печати с великороссийскими печатями... дабы никакой розни и особого наречия во оных не было» (4). Цим же наказом заборонялось друкувати будь-що без дозволу духовної колегії. Наказ залишався чинним і після заснування Синоду. Потрапивши у тяжке становище, чернігівська друкарня протягом 10 років книг не друкувала. Лише у 1743 р. вона знову відновила книговидавничу діяльність, яка тривала до 1785 р. (1, с. 239). Однак характер видань суттєво змінюється – основне місце посідають богослужбові книги (56 з 74, які були надруковані у 1743–1785 рр.).

У другій половині XVIII ст. цензурний гніт посилюється ще більше. Для звірення відправляються навіть букварі. Так, у наказі Синоду від 16.08.1779 р. згадуються букварі, надруковані у чернігівській друкарні в 1765 і 1778 рр. (5).

11 квітня 1786 р. вийшов наказ Катерини II Синоду: «За упразднением ныне Черниговского Троицкого монастыря и обращением здания его для помещения Черниговского университета, повелеваем бывшую в том монастыре типографию перенести в архиерейский тамошний дом» (6). І хоча університет так і не відкрили, друкарня була вивезена. 8 жовтня 1786 р. єпископ Феофіл надіслав рапорт до Синоду: «...во исполнение указа типография оная во всем ее веществе по сделанном ей описании в дом архиерейский перенесена» (7). Очевидно, у зв'язку з переїздом

налагодити діяльність друкарні на новому місці виявилось важко, не останню роль тут, напевно, відіграла і байдужість місцевої духовної влади.

З 1794 по 1800 рр. до Синоду надходили рапорти, де зазначалось, що «в черниговской типографии никаких книг не печатано». Нарешті 5 квітня 1802 р. чернігівський єпископ Віктор Садковський повідомив Синод про те, що «в возобновленной им в 1801 г. при Свято-Троицком Ильинском Черниговском архиерейском доме типографии напечатано против московского экземпляра один завод Псалтырей учебных в четверть» (8). У колекції музею представлений титул цього видання.

9 січня 1804 р. на запит міністра народної освіти графа П. Завадовського Малоросійський генерал-губернатор А. Куракін сповіщав, що у Чернігові є дві друкарні: у Троїцько-Іллінському монастирі та при губернському правлінні. Що там друкували – не відомо, бо жодного видання за ці роки до нас не дійшло. Єдине видання «Псалтири, сокращенной блаженным Августиним» датується 1818 р. Мабуть, це остання книга, що побачила світ у друкарні Троїцько-Іллінського монастиря (1, с. 241). У 1846 р. матеріали та шрифти були продані друкарні губернського правління. Так закінчилася майже 200-літня історія чернігівської друкарні.

Заснована у період національно-культурного піднесення в Україні у XVII ст., чернігівська друкарня пережила періоди розквіту та спаду. Однак усе краще, зроблене нею, дозволяє віднести її діяльність до цікавих та важливих сторінок вітчизняного книгодрукування.

У колекції Чернігівського історичного музею імені В.В. Тарновського налічується 71 примірник книг, надрукованих у пересувній друкарні Кирила Транквіліона Ставровецького та стаціонарній друкарні Троїцько-Іллінського монастиря. З них – 10 книг семи найменувань XVII ст. та 61 книга двадцяти одного найменування XVIII ст.

Головними джерелами колекції є Російська державна бібліотека (23 прим., надійшли у 1963 р. з ініціативи Т. Каменевої), Чернігівське єпархіальне древлесховище (14 прим.), Чернігівський музей українських старожитностей імені В.В. Тарновського (8 прим.) та Чернігівський музей культів (3 прим.). Крім цього, окремі примірники належали монастирським бібліотекам, церквам або надійшли з районних краєзнавчих музеїв та від приватних осіб (9, с. 192 – 193).

1. Каменова Т. Черниговская типография, ее деятельность и издания // Труды государственной библиотеки им. В.И. Ленина. – М., 1959. – Т. III. Цікаві матеріали, що стосуються діяльності друкарні у другій половині XVIII ст., оприлюднив чернігівський історик О. Тарасенко (див. Тарасенко О. З історії Чернігівської Іллінської друкарні: матеріали до видання «Собрания поучений на все воскресные и праздничные дни» 1778 р. // Сіверянський літопис. – 2010. – № 6. – С. 61 – 71).

2. Письма Лазаря Барановича. – Чернигов, 1865 р.

3. Российский государственный архив древних актов. – Ф. 124. Малороссийские дела, кол. архива, 1701, № 17.

4. Полный свод законов Российской империи. – СПб., 1829. – Т. IV. – № 3653.

5. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 4. – Спр. 415. – Арк. 1.

6. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге – Ф. 796. – Оп. 67. – Д. 174.

7. Там само.

8. Там само.

9. Колекція кирилических стародруків із зібрання Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: Каталог / Упорядники І. Ситий, С. Половникова. – К., 1998.

В статтє освещена история черниговской типографии XVII – начала XIX ст., охарактеризована коллекция черниговских старопечатных книг Черниговского исторического музея.

Ключевые слова: книга, типография, букварь.

History of the Chernihiv printing-house of XVII - beg. XIX cent. is lighted up in the article, the Chernihiv historical museum's collection of the Chernihiv's old-printed books is described here.

Keywords: book, printing-house, abc-book.

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

УДК 94(477)

Лідія Пригоровська

●

ПИТАННЯ ОСВІТИ В ДІЯЛЬНОСТІ СОСНИЦЬКОЇ МІСЬКОЇ ДУМИ

У статті на основі архівних та різних інших джерел, що стосуються початку ХХ століття, розкриваються головні напрямки роботи Сосницької міської думи по практичному втіленню в життя ідеї загального навчання.

Ключові слова: Сосницька міська дума, освітня мережа, шкільні приміщення, вчителі, охоплення дітей школою, кошторис освітянських витрат, уклінне прислуговування владі.

Початок ХХ століття був позначений суттєвими змінами в політичному, економічному і культурному розвитку Російської імперії, в усій атмосфері її життя. Концентруючи у своїх руках промислове й сільськогосподарське виробництво, монополісти все більше й більше спиралися на освічених, грамотних робітників. Освічені, грамотні надавали їм більше зиску в порівнянні з неграмотними, краще й швидше справлялися з виробничими завданнями. З іншого боку, зростав потяг до знань і в низах. До того ж ідею обов'язкового загального навчання дітей і молоді вважали давно назрілою всі прогресивні кола. Не випадково в 1906 році Міністерство освіти Росії розробило відповідний проект, і вже 3 травня 1908-го його принципові засади одержали силу закону [11, 227].

Як показує вивчення, Сосницька міська дума (створена в 1872 році) теж не стояла осторонь цього чи не найгострішого веління часу. Станом на 1901 рік, у тодішній Сосниці функціонували: Сосницька 4-класна жіноча прогімназія (з 1874 року) [10, 141], Сосницьке повітове училище (за одними даними, з 1816-го, за іншими – з 1818 року), Сосницьке однокласне міське приходське училище (з 1818-го), Сосницьке (Змітнівське) приходське жіноче (переведене з села Змітнева) [8,131] та школа при Соборно-Троїцькій церкві. І навчанням у них охоплювалось близько 300 дітей.

У Сосницькому повітовому училищі навчалися в основному діти дворян – 55 хлопчиків. На його утримання в 1894 році відпускалося 2325 крб. з державного казначейства і 315 крб. – із зборів за навчання.

Як повітове, існувало воно до 1 липня 1902 року, тобто до часу його реорганізації в Сосницьке трикласне міське училище [9,410].

Сосницьке однокласне міське приходське училище (у зв'язку з відкриттям ще одного такого ж на В'юнищі – у передмісті Сосниці) в 1902 році стало називатися 1-им міським приходським, а В'юниське – 2-им міським приходським.

Отже, освітня мережа розширювалась, і на 1 січня 1903 р. нею було вже охоплено 398 дітей (без даних по трикласному міському училищу [7,71,74,76–77]).

Місцевим органом керівництва училищами вважалась училищна повітова рада. Очоловав її предводитель дворянства, церемоніймейстер Височайшого двору,

© Пригоровська Лідія Віталіївна – старший лаборант Ніжинського державного університету ім. М.В.Гоголя.

граф В.А.Мусін-Пушкін. Від Міністерства народної освіти до неї входив інспектор народних училищ А.А.Бершадський; від духовного відомства – св. Ст. Матусевич; від Міністерства внутрішніх справ – земський начальник М.Л.Радченко. Були в ній також представники й від думи [8,132].

Розширюючи освітню мережу (на виконання своїх же рішень), Сосницька міська дума під особливим контролем тримала 1-е міське приходське училище, яке на той час перебувало в старому аварійному будинку. З огляду на такий стан 12 березня 1902 р. дума прийняла постанову про будівництво для нього нового, більш пристойного приміщення на міській Ярмарковій площі.

На клопотання думи земська губернська управа відгукнулася теж своїм рішенням і виділила 2000 крб. А на утримання старого приміщення, згідно з кошторисом міських витрат на 1902 рік, відпускалося 826 крб. З них: 200 крб. – на оплату найнятого будинку і 60 – на його опалення, освітлення та миття підлоги.

Керуючись необхідністю зміцнення матеріальної бази, Сосницька дума 30 квітня того ж таки 1902 року уповноважила міського голову І.С.Імшенецького та гласних І.С.Біловського і Л.Н.Хотимського придбати садибу нащадків дворян Чеховичевих (за 6500 крб.) для розміщення в ньому 1-го міського приходського училища і будинку нащадків Павла Богдановського (за 1500 крб.), щоб відкрити в ньому вже згадане вище такого ж типу училище на В'юнищі [1, 48].

30 травня дума благословила уповноважених на здійснення купчої з Чеховичами, а 6 червня знову повернулася до цього ж питання і, виходячи з того, що сума купчої майже втричі перевищувала міські доходи за 1901 рік, постановила ввійти з пропозицією до губернатора.

З придбанням приміщень перед думою постало завдання провести в них ґрунтовні ремонтні роботи. Ось чому 27 червня 1902 р. було утворено комісію для визначення обсягу ремонтів і потреб у лісовому матеріалі та коштах. До складу комісії увійшли: А.В.Пирогов, Г.Ф.Дроб'язко, З.Г.Щербань, І.С.Біловський, М.А.Аврамович, К.І.Коленко, І.І.Кузьменко та благочинний отець Ст. Матусевич. Як члени комісії вони й займалися підрахунками всього необхідного.

Однак фінанси, якими оперувало місто, не дозволяли сповна розгорнути освітні плани. І це знову й знову тривожило думу. Спонукало до ефективнішого використання внутрішніх резервів.

Одним із таких резервів були вигонні землі. Тому 16 грудня 1902 року їх і вирішила дума віддати в оренду з торгів (під літній сінокіс 1903 року). Ці землі – від великого мосту по шляху на Велике Устя в межах річки Убеді та значну їх частину, що належала вигону Заріцького, до садиби Кирила Кутнього і пастівень Мисловського – пропонувалося розділити на десятини і таким чином реалізувати з метою одержання прибутку.

Роботи по забезпеченню належної навчально-матеріальної бази для 1-го міського приходського училища тривали й далі.

За архівними джерелами, станом на 1 січня 1908 року, це училище мало вже не найняте, а власне, два роки тому збудоване відповідно до плану Міністерства народної освіти приміщення. План цей, щоправда, не був реалізований до кінця знову ж таки через відсутність коштів. Для відкриття четвертого комплекту не вистачало четвертої класної кімнати. Не була збудована й квартира для завідуючого [4,69 зв.].

25 січня 1908 року дума обговорила питання щодо дальшого розвитку освіти. Картина виявилась такою: за переписом 1897 р., у Сосниці нараховувалося 625 дітей шкільного віку. А в 1908-ому ця кількість мала зрости до 751 і становити 15 шкільних комплектів. 5 комплектів з п'ятьма вчителями і 283 учнями припадало на два міські приходські училища. Три комплекти з трьома вчителями і 138 учнями – на земське дівоче училище. А для повного охоплення дітей школою потрібно було відкрити ще 7 комплектів. Зваживши на це, дума постановила просити Сосницьке земське зібрання включити Сосницю у свою шкільну мережу і відкрити в Змітнівському дівочому училищі четвертий комплект. У свою чергу місто запланувало прибудувати до 1-го приходського училища класне приміщення на

ще один комплект і спорудити приміщення на 4 комплекти для 2-го приходського училища.

За фінансовою підтримкою дума вирішила звернутись до Міністерства народної освіти. Від нього сподівалась одержати 2500 крб. на добудову 1-го училища і 10000 крб. на спорудження ще одного такого ж училища – 3-го.

У зв'язку з тим, що на будівництві 1-го довелося виконувати додаткові роботи, не передбачені договором, дума задовольнила клопотання підрядника Терентія Кутнього і на їх оплату виділила 100 крб.

На таку ж суму Сосницька дума відкрила кредит на пофарбування даху 1-го училища, розглянувши це питання 8 червня 1908 р. А 9 вересня того ж року, заслухавши доповідню міського управління про необхідність одержання довгострокового кредиту для потреб міста, дума прийняла постанову, якою підтвердила свою згоду на це й зобов'язала міське управління порушити перед Міністерством фінансів клопотання щодо видачі місту позики в 60 тисяч крб. строком на 60 років. З цієї суми на шкільні цілі передбачалось використати 23 тисячі крб., зокрема 3 тисячі – на добудову 1-го училища, 5 тисяч – на спорудження 2-го і 15 тисяч – на будівництво гімназії [4,43–44].

15 листопада 1908 р. дума на своєму зібранні уповноважила знову міського голову порушити клопотання перед Міністерством народної освіти про допомогу в спорудженні шкільних приміщень, а питання про перегляд своєї постанови щодо відведення землі для міського трикласного училища залишила відкритим.

Що ж являла собою шкільна мережа, прийнята думою?

Станом на 1 січня 1908 р., у Сосниці функціонували 3 початкові школи на 8 комплектів з 421 учнем, вісьмома вчителями і трьома законовчителями.

А саме:

а) Змітнівське дівоче училище з трьома вчителями і 178 учнями. Це училище утримувалось Сосницьким земством на проценти (215 крб.) з капіталу А.Ф.Ушинської, що становив 5700 крб., коштами з повітового збору (1090 крб.) і субсидіями: від Міністерства народної освіти (100 крб.) та м. Сосниці (90 крб.);

б) два міські приходські училища з п'ятьма вчителями, двома законовчителями і 243 учнями. Обидва заклади утримувались коштами з міських зборів (2032 крб.), процентами з капіталу Г.Г.Даниловича (152 крб.) і субсидіями: від повітового земства – 1125 крб. та Міністерства народної освіти – 140 крб.

Для того ж, щоб забезпечити повне загальне навчання, місту треба було відкрити принаймні ще 6 комплектів. Таким розширенням існуючих училищ на перших порах могла б бути задоволена найгостріша потреба міського населення в початковій освіті.

Пізніше ж, до кінця наступного десятиріччя (1909–1918 рр.), з урахуванням приросту населення Сосницька дума планувала відкрити ще два нові училища на 2 комплекти кожне: одне в Покровській частині міста, друге – в Гірській [4, 70].

Класні кімнати передбачалося будувати з розрахунку на 60 учнів, щоб до завершення шкільної мережі проєктовані училища вмщали й приріст дітей шкільного віку за час з 1908 по 1919 рік.

1-е міське приходське училище було розташоване в центрі міста. Його приміщення побудоване в 1907 році. Але через брак коштів четверту класну кімнату й квартиру для завідуючого в ньому не вдалося добудувати.

2-е міське приходське, відкрите на В'юниці, мало всього два комплекти. Його ветхе, старе і з малою вмістимістю учнів приміщення не відповідало вимогам часу. Тому Сосницька дума визнала його таким, що потребує нового будівництва в розрахунку на чотири комплекти й чотири квартири для вчителів.

Усе це, звичайно, впиралося в кошти. А в міському бюджеті їх було обмаль. Та й боргів назбиралося більш ніж досить.

У червні 1902 року Чернігівське губернське земство надало місту на будівництво училищ безпроцентну позику строком на 10 літ. Сума позики становила 2000 крб. і з 1 січня 1909 р. 40 процентів цієї суми ще потрібно було виплачувати.

У зв'язку з придбанням садиби Чеховичевих місто в 1902 р. позичило під проценти 3000 крб. у дворянки І.З.Імшенецької. Проте й ця позика погашалася з порушенням договірних умов. Її п'ятирічний строк тягнув за собою ще довгий хвіст. До 1 січня 1909-го було повернуто всього лиш третину.

2 вересня 1906 року під чотири проценти, згідно з рішенням думи, було позичено ще 1000 крб. Але 50 % цієї суми теж залишалися не сплаченими [3, 95–96].

Дума задихалася в боргах.

З розглядом клопотань у міністерських кабінетах не поспішали. Царський уряд не виявляв зацікавленості до освітньо-шкільних проблем. І тільки в квітні 1909 року Сосниці спромоглися виділити 1000 крб. допомоги та 900 крб. позики з двадцятирічним строком погашення.

Це деякою мірою поліпшувало ситуацію. Дума почала працювати активніше. Переконає в цьому й журнальний запис протоколу засідання від 15 травня 1910 року.

«Выслушав доклад Гор. Головы о достройке здания для 1-го Сосницкого гор. прих. училища, Гор. Дума, – читаємо в ньому, – единогласно постановила: 1) немедленно приступит к достройке означенного здания с точным выполнением Министерского плана, поручив строительной комиссии окончить постройку по возможности к 15 августа сего года; 2) Смету на достройку здания утвердить в сумме до 3000 рублей. 3) Предоставит строительной комиссии право избрать хозяйственный или подрядный способ постройки, а равно и утверждение, если потребуется, подряда. 4) При возведении постройки ветхие флигеля и сараи снести, поручив строительной комиссии взамен их возвести амбар... приблизи- тельно 7x15 аршин, под железную крышу, ассигновав на это до 150 руб. и отодвинув эту постройку вглубь сада; 5) выразить глубокую признательность Думе члену Госуд. Думы Г.В.Скоропадскому и Сосн. Предводителю Дворянства В.А.Мусину-Пушкину за заботы по осуществлению в г. Соснице плана всеобщего обучения; 6) довести до сведения Министерства Нар. Просвещения о том, что Сосн. Гор. Дума с чувством глубокого удовлетворения заслушала отзыв Департамента нар. просвещения об отпуске г. Соснице постоянного пособия на содержание учащего персонала гор. прих. училищ, а также об ассигновании 1000 руб. пособия и 900 руб. ссуды на школьное строительство, объяснив Департаменту, что школа при Соборно-Троицкой церкви не вошла в городскую сеть потому, что количество обучающихся в ней детей далеко не достигает установленной Министерским правлением нормы» [5,97–98].

З мотивів, зазначених вище, клопотання Сосницького відділення Чернігівської єпархіальної училищної ради про одержання допомоги від міста на утримання Соборної церковно-приходської школи думою в грудні 1910 р. було відхилено.

* * *

Паралельно з розширенням освітньої мережі Сосницька міська дума приділяла значну увагу й поліпшенню матеріального становища «обучающих», як тоді називали вчителів.

Згідно з кошторисом, затвердженим на 1902 рік, вчителю 1-го міського приходського училища Л.С.Опанасенку відпускатися на жалування 250 крб., його помічниці – 150, законовчителю – 72, сторожу – 84. Крім того, дума 12 березня 1902 р. постановила виділяти Л.С.Опанасенку з 1 червня квартирні – по 5 крб. щомісяця.

Проте квартирних не вистачало. І проблеми виникали знов. Той же Л.С.Опанасенко та його колега М.П.Потієнко звернулися в міське управління з проханням, щоб першому збільшили квартирну суму, а другій як такий, що квартирних зовсім не одержує, їх призначили. Сосницька дума, «имея в виду, что первый уже получает квартирных денег по 60 руб. в год и город не имеет средств на прибавку, а Потиеенко вовсе не получает квартирных..., постановила: просьбы Опанасенко отклонить, а Потиеенко назначить с 1 января 1903 г. – 30 руб. в год, которые внести в смету расхода» [1,77–78].

Розуміючи, що вчительське жалування мізерне, міська влада вряди-годи

підтримувала педагогів морально. Так, наприклад, 12 березня 1902 р. на пропозицію благочинного – депутата від духовного відомства, отця Стефана Матусевича, який часто проводив училищні екзамени в 1-ому приходському училищі і завжди виявляв при цьому знання учнів «примерними», дума окремим пунктом записала у своєму рішенні: «цена труд Апанасенко и его сотрудников, ...выразить им благодарность».

Удруге вчителю Л.С.Опанасенку було висловлено подяку з винагородою в 100 крб. за його 25-річну працю, згідно з постановою думи від 28 вересня 1910 року.

Двома роками раніше (26 жовтня 1908 р.) дума таку ж подяку висловила й учителю 2-го приходського училища М.Д.Левицькому за його старанну роботу та у зв'язку з 25-річчям трудової діяльності постановила просити училищну раду гідно його відзначити – «представить к награждению золотой медалью» [3,55].

Подяки від думи 25 січня 1908 р. удостоївся й міський голова А.С.Виноградський «за понесенный им труд по исходатайствованию субсидии от министерства на постройку 1-го гор. прих. училища и по постройке сего здания». А в грудні 1908 р. (10 числа) – гласний Н.Ф.Коравко за участь в опрацюванні шкільної мережі на 1909 рік та фінплану щодо здійснення в Сосниці загального навчання.

Як свідчать архівні матеріали, Сосницька дума тривалий час намагалася перекласти всю вартість утримання вчительського персоналу міських приходських училищ на рахунок казни, а кошти, які потім вивільняться, спрямувати на забезпечення початкової освіти в місті [2,23].

Так було й 15 листопада 1908 р., коли гласний Н.Ф.Коравко вніс пропозицію з цього питання. Тоді дума підтримала гласного й уповноважила міського голову порушити відповідне клопотання перед міністерством [4,61].

Йшлося про це й на засіданні міської думи 10 грудня 1908 р. при обговоренні шкільної мережі. Тоді, при умові, що Міністерство народної освіти відпустить кошти, міська дума давала згоду взяти на себе цілий ряд зобов'язань, і серед них такі:

- що навчання в міських початкових училищах завжди буде безкоштовне;
- що вчителі в них будуть із належним освітнім цензом і їхнє жалування не буде нижчим встановленої міністерством норми.

Формуючи фінансовий план на 1909 рік, дума в своїх поясненнях до нього акцентувала, що, згідно з планом Міністерства народної освіти, законовчителям належить жалування не менше 60 крб. на рік, але в міських училищах вони одержують більше – по 97 крб., тому на їх утримання, а їх два, потрібно витратити 194 крб.

Жалування вчителям визначалося в розмірі не менше 360 крб. річних при готовій квартирі. Проте Сосницьке земство встановлювало ще й надбавки: 50 крб. за п'ятирічну вислугу і стільки ж старшому вчителю за завідування.

Дума також пішла цим шляхом.

За її розрахунками, двом старшим учителям міських приходських училищ сума виплат мусила становити 920 крб., трьом молодшим – 1230 і шостому вчителю для передбачуваного відкрити з 1 вересня четвертого комплекту в 1-му міському училищі – 120 крб. (виходячи з річного окладу в 360).

Крім того, чотирьом учителям призначалися квартирні: кожному в рік по 60 крб., що на 10 крб. більше від земських [2,70].

Тон у цій справі задавали міський голова та гласний Н.Ф.Коравко.

Одначе звіт Сосницького громадського управління про витрати міських сум на 1-е міське приходське училище в 1909 р. показує, що між планами й реальним станом речей існувала розбіжність. Адже дійсний перелік витрат був таким:

- жалування старшого вчителя становило 219 крб. 19 коп., тоді як за додатком до кошторису витрат на 1909 р. мало бути 250;

- жалування вчительки М.П.Потієнко (другої після старшого) – 180 крб.;

- жалування вчительки Троцької-Сенютович (третьої в училищі) – дані відсутні;

- жалування вчительки Сахновської (четвертої, з 1 вересня 1909 р.) – 83 крб. 30 коп.;

- квартирні старшому вчителю – 55 крб., тоді як за додатком до кошторису витрат – 60;

- квартирні М.П.Потієнко – 60 крб.;
- квартирні Троцькій-Сенютович – 60 крб.;
- квартирні Сахновській (з 1 вересня) – 20 крб.;
- старшому вчителю за шкільне діловодство – 59 крб. 55 коп., тоді як за додатком до кошторису витрат – 65;
- М.П.Потієнко за 25 років вислуги – 100 крб.;
- жалування законовчителя – 72 крб.;
- жалування сторожа – 96 крб.

27 липня 1910 року дума обрала членом училищної ради міського голову А.С.Виноградського. Це, безумовно, ще більше зближувало й саму думу з потребами вчительства. Не випадково вже 27 серпня того ж року при розгляді додаткових кошторисів доходів і витрат дума, взявши до уваги, що, згідно з фінансовим планом введення загального навчання, всі вчителі повинні одержувати не менше 360 крб. річних, знайшла за потрібне внести додаткові надбавки й працівникам міських училищ. Зокрема: Троцькій-Сенютович – 60 крб., Сахновській – 110, Дубовику – 60, Левицькому – 10 і законовчителю 1-го приходського училища – 23.

Що ж до надбавок Опанасенку, Левицькому та Потієнко по 50 крб. кожному за п'ятирічну вислугу, то «вопрос этот был подвергнут баллотировке шарами». А в результаті видача таких надбавок двом першим була відхилена «большинством шаров: Апанасенку 11 против 7 и Левицкому 14 против 4». Відкритим залишилася дума й питання «о прибавке жалованья учащим А.А.Дубовому и В.В.Троцкой за пятилетие, в виду не прослужения ими городу 5 лет» [5,238].

І в той же час думою було визнано право на одержання такої надбавки М.П.Потієнко в зв'язку з призначенням її старшою вчителькою Сосницького (Змітнівського) жіночого училища. Її дума погодилась видати 50 крб. як винагороду.

Питання про надання вчителям міських приходських училищ додаткового жалування міський голова порушив у своїй доповіді 28 вересня 1910 року. Але перед тим як прийняти рішення, дума постановила спочатку «просить Уездный Училищный Совет дать свое заключение педагогической деятельности Троцкой-Сенютович, Апанасенковой и Дубовика».

Що ж до квартирних «Апанасенковой» (вчительці Олександрі Миколаївні Опанасенко), то їх тут же було й призначено – «по 60 руб. в год с 1 го сентября текущего года» [5,260–261].

16 грудня 1910 року дума розглянула питання про видачу «добавочных по 50 руб., за вислугу пятилетий» учителям міських приходських училищ і «закрытой баллотировкой» позитивно визначилася щодо двох: Л.С.Опанасенка та В.В.Троцької-Сенютович. Видачу цих же «добавочных» А.А.Дубовику відхилила. Що ж до вчительки О.М.Опанасенко, то в протоколі засідання думи записано: «в виду того, что на службе в городском приходском училище она состоит только с 1 сентября 1910 года, выдача ей добавочных признана преждевременной».

Більш-менш достатнім був кошторис освітянських витрат на 1911 рік. На утримання 1-го міського приходського училища виділялося 2428 крб. А розподіл витрат на оплату вчителству (з цієї суми) мав такий вигляд:

- Вчителю Л.С.Опанасенку на жалування – 360.
- Йому ж за вислугу п'ятиріччя – 50.
- Вчительці О.М.Опанасенко на жалування – 360.
- Їй же квартирні – 60.
- Вчительці Є.А.Сахновській на жалування – 360.
- Їй же квартирні – 60.
- Вчительці Троцькій-Сенютович на жалування – 360.
- Їй же за п'ятирічну вислугу – 50.
- Їй же квартирні – 60.
- На жалування законовчителю – 120.
- На жалування сторожу училища – 108.
- До відома:

1. У 1909 році від 1-го міського приходського училища надійшло в бюджет міста з оплати за навчання дітей 74 крб. 50 коп. [5,331].

2. 10 вересня 1910 р. міський голова доповів думі на її екстреному засіданні про хід роботи по відкриттю в Сосниці чоловічої гімназії. За існуючими даними цю міську трикласну гімназію було відкрито в 1915 році [10.142].

3. У 1912 р. бюджет міста становив 35252 крб., а витрати на освіту становили 5092 крб., з яких на підтримку початкової освіти виділося 68%, тоді як у Ніжині, Чернігові, Глухові, Куп'янську, Старобільську – від 31 до 46 проц. [11,229–230].

* * *

Сосницька дума, як і всі інші такі ж думи Росії, час від часу активно виявляла своє уклінне прислугування владі. В сфері освіти її державницька ідеологія повністю збігалася з вимогами властей імущих.

На підтвердження сказаного наведемо ряд прикладів.

27 листопада 1910 року дума схвалила доповідь свого голови про відзначення 50-річчя звільнення селян від кріпосної залежності і з цією метою прийняла постанову про організацію святкувань.

У постанові превалювали такі характерні пункти:

– для міської управи, 1-го й 2-го міських приходських училищ, а також з огляду на прохання представника духовного відомства С.Матусевича і для Соборної церковно-приходської школи придбати портрети царя-визволителя імператора Олександра II;

– перейменувати «В'юницьку» вулицю на вулицю «19 лютого» (день звільнення селян від кріпосної залежності);

– порушити клопотання про найменування 1-го Сосницького міського приходського училища на честь царя-визволителя «Олександрівським» та заснувати міські стипендії імені царя-визволителя для дітей селянського стану – жителів Сосниці: дві – в міському чоловічому 4-класному Міністерському училищі і одну – в жіночій гімназії.

Прийняті думою заходи ретельно виконувались. І не лише з боку думи, а й з боку царя. Як засвідчує лист-повідомлення з Міністерства народної освіти, адресований Сосницькому міському голові, государ-імператор 26 серпня 1911 року «высочайше соизволил» присвоїти Сосницькому 1-му міському приходському училищу найменування «Александровского» [6,6].

Ще з більшою уклінністю запобігала дума перед імперськими верхами, організовуючи урочисте відзначення 300-річчя царювання дому Романових, що виповнювалось 14 березня 1913 року. З нагоди цієї дати Сосницька дума, згідно з прийнятим нею 25 листопада 1909 р. рішенням, асигнувала кошти в сумі 100 крб. на спорудження пам'ятника в Костромі, а в Сосниці в день 300-річчя після молебня готувалася влаштувати велике свято з гуляннями та розвагами, із спектаклями в народному домі та ілюмінаціями в місті, з триденною перервою шкільних занять та влаштуванням у школах відповідних читань, роздаванням брошур і пригощанням дітей [5,282].

Цікаво також, що з метою вшанування пам'яті про народження нащадка Російського престолу цесаревича Олексія Миколайовича дума в 1909 році взяла на себе витрати в сумі 20 крб. на оплату навчання в Сосницькому міському 4-класному училищі двох найбільш бідних і найздібніших дітей із числа соснинців.

Зі всього цього й випливає, що Сосницька міська дума на чолі з І.С.Імшенецьким та його наступником А.С.Виноградським з корінним питанням освіти – загальним початковим навчанням – справлялася в міру своїх сил і можливостей. Бідність бюджету не дозволяла їй виділяти достатні кошти ні на будівництво училищ, ні на належну оплату роботи вчителя. Проте завдяки своїм наполегливим клопотанням, хоч і з потугами (на це йшли роки), дума все ж таки добивалася поліпшення матеріальної бази училищ і таким чином розширювала доступ до навчання – в 1909 році в сосницьких школах навчалася вже 463 учні (проти 378 в 1902-му). Однак,

діючи в рамках тодішніх самодержавних вимог, дума так і не спромоглася вийти на стопроцентний рівень охоплення дітей школою. Близько 200 хлопчиків і дівчаток усе ще залишалися поза стінами міських училищ. А з тих, що вступали, значна частина відсівалася через нестатки батьків. Жодного разу не порушила дума й питання про потребу навчання дітей їх рідною мовою. Кращого бажав, безумовно, й морально-матеріальний аспект престижу вчительської професії.

1. Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф.145. – Оп.1. – Спр.120.
2. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.421.
3. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.424.
4. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.531.
5. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.1. – Спр.567
6. ДАЧО. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.333.
7. Отчет Сосницького уездного земства за 1902 год. – Сосница. – 1903.
8. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1901 год. Ч.IV, Черниговская губерния. – К. – 1901.
9. Памятная книжка Киевского учебного округа на 1909/10 год. – К. – 1909.
10. Сосницький край у серці України. – Х.: Прапор, 2005.
11. Чорний Д.М. Видатки міських дум Харківської та Чернігівської губерній на народну освіту (кінець XIX – початок XX ст.). // Вісник Харківського національного університету ім. В.Каразіна. – №594. – Харків, 2003.

В статтє на основани архивных и разных иных источников, касающихся начала XX века, раскрываются главные направления работы Сосницкой городской думы по практическому внедрению в жизнь идеи всеобщего образования.

Ключевые слова: Сосницкая городская дума, образовательная сеть, школьные помещения, учителя, охват детей школой, смета расходов на образование, покорное услужение власти.

In the article on the base of the archives and other materials, which are concerned for the beginning of the XX century, the main directions of the Sosnytsia local дума's activity in practical in the life the idea of education are opened.

Key words: Sosnytsia local Duma, educational net, school buildings, teachers, children's school involvement, perfect serving to the power.

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

УДК 94(477)

Сергій Горобець, Віталій Рябцев

●

ДО ІСТОРІЇ УЧАСТІ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ У ВІЙСЬКОВИХ ПОДІЯХ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ (1700-1702 рр.)

У статті на основі нових документів уточнюється хронологія та послідовність дій козацьких загонів на початковому етапі Північної війни, наводяться персональні списки козаків, що вирушали в далекі походи.

Ключові слова: Північна війна, козаки, старшина, Чернігівський полк.

Після російсько-турецьких війн 1686-1699 рр., коли Росія здобула Азов і вихід до узбережжя Азовського моря, Петро I розпочав боротьбу за вихід до Балтійського моря. 9 серпня 1700 р. він оголосив війну Швеції і вже з перших місяців став максимально використовувати для далеких походів на північ козацьке військо, й без того стомлене щорічними виправами у Крим.

Зокрема, найактивнішу участь козаки Гетьманщини брали у військових діях у Прибалтиці – у так званій Малій війні (грудень 1700 – жовтень 1702 рр.) [4, с. 104]. Взагалі, перші місяці війни для козацтва виявилися доволі сумбурними. Як зазначає С. Павленко: «Спочатку цар наказав гетьману надіслати козаків у Лівонію на допомогу польському королю. Для походу був споряджений підрозділ загальною чисельністю 3000 козаків під командуванням наказного гетьмана, полтавського полковника Івана Іскри. Не встиг він відбутися за призначенням, як, згідно з новим царським указом, Мазепі доручалося зібрати 10 тисяч козаків і йти з ними у Прибалтику. Проте, коли полки вже перебували у готовності до походу, Петро I скасував своє попереднє рішення. Гетьман, розпустивши козаків по домівках, несподівано отримує новий Указ: спорядити на війну 12 тисяч козаків». [6, с. 193-194].

Така плутанина з царськими наказами призвела до певних непорозумінь щодо послідовності дій українських військ у перші місяці війни. Зокрема Т. Чухліб, намагаючись узгодити наявні відомості, запропонував таку компіляцію: «23 серпня того ж [1700] року близько 10 тисяч козаків Полтавського, Чернігівського, Ніжинського та двох охочекомонних полків на чолі з ніжинським полковником та гетьманським небожем І. Обидовським вирушили на «монаршу службу» в напрямку Новгороду». І далі: «Окрім того, у царській грамоті від 20 серпня 1700 р. наказувалося відіслати частину козацьких полків з Лівобережної України «на допомогу королівській величності [Августу II] під Ригу». На допомогу польському

© Горобець Сергій Михайлович – асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Чернігівського національного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка.

Рябцев Віталій Володимирович – краєзнавець, м. Запоріжжя.

королю Августу II Саксонському до Лівонії було відправлено 3000 українців на чолі з полтавським полковником З. Іскрою» [12, с. 414].

У цьому уривку поєднано два різночасних походи. На їх розведеність у часі недвозначно натякає і Самовидець: «А о Воздвиженіі честного креста по указу его царского величества гетман запорожский Иван Мазепа послал своего войска на помоч королеві полскому часть з розних полков. Тоей же осени по указу его царского величества войска запорожского немалую часть послал гетман Мазепа з своїм сестренцем, полковником ніжинским Иваном Обидовским и з арматами до Великого Новгорода» [8, с. 163].

Із відправлення загону Івана Обидовського веде відлік військовим діям О. Сокирко [9, с. 249]. Натомість Лизогубівський літопис похід І. Обидовського рахує за третю виправу на північ: «Тогожь года Искра, полковникъ Полтавскій, подъ Ругодинъ ходилъ въ легци, а за нимъ полковникъ Чернѣговскій Евфимъ Лизогубъ съ пушками, которого под Смоленскомъ и Обыдовскій, полковникъ Нѣжинскій, за гетмана правящій, догналь» [3, с. 42].

Дається взнаки обмеженість джерельної бази, через що і виникають окремі непорозуміння. Між тим у фондах Російського державного архіву давніх актів (РДАДА) збереглися два списки козацького війська часів «Малої війни», які дозволяють роз'яснити окремі моменти козацьких походів. Перший із списків датований 2 вересня 1700 р. Він укладений у Смоленську і стосується підрозділу загальною чисельністю 3000 козаків під командуванням наказного гетьмана, полтавського полковника Івана Іскри [10]. Перед козаками ставилося подвійне завдання: одна половина мала водним шляхом вирушити під Ригу на допомогу Августу II, інша – до Великого Новгорода.

Для розуміння ситуації звернемо увагу на лист І. Мазепа до російського царя від 28 серпня 1700 р., який дає змогу узгодити хронологічну канву. Зокрема, гетьман згадує указ Петра I від 20 серпня, яким, слід гадати, і запускався механізм військових мобілізацій на Гетьманщині. В указі «ізображено то, дабыя [...] указное число отпустил я на вшу монашескую службу: одну часть в Инфлянттии великие свшнии црского пресветлого величества великороссийскими войсками. А другую часть на помоч королевскому величеству под Ригу» [1, с. 63-64]. І далі Іван Степанович рапортує про оперативне виконання наказу: «...доношу, что уже первую послылку регименту моего войскових людей сего мсца 23 числа послал в Инфляндию. Приказал мне спешити днем и ночью, понеже налегло, бес пушек и иных приналежащих готовности, отпустил оных, а о другой посылке как скоро дошел до меня премоцный вш великого гсдря цря указ, так я скоро розослал по полкам универсалные мои писма, скоро приказывая, дабы без всякой мешкоты належит в военный поход из домов своих выходили, как уже наимянованых число войско до походу есть готово, понеже прежде всем велел есмь в готовновати к походу быти» [1, с. 64].

Також І. Мазепа звертає увагу, що воля царя щодо відправлення війська доведена до нього через листи боярина Федора Головіна, однак це призвело до різночитання: Ф. Головін писав, щоб козаків відразу ж «посылати в границы Инфляндии» для сполучення з російською армією, тоді як Петро I направляв українські полки безпосередньо до Новгорода через Брянськ, Можайськ та Смоленськ.

Російські канцеляристи, у копії яких і зберігся лист гетьмана І. Мазепа, записали нижче, що 27 серпня 1700 р., ще до отримання відповіді Івана Мазепа, цар Петро I надіслав новий указ «о посылке тех же малороссийских войск регименту ево с наказным ево гетманом к Новугороду и в помоч королевскому величеству сентября в 15 числу» [1, с. 64].

Отже, можемо стверджувати, що перша партія козаків таки вирушила в похід 23 серпня 1700 р. під проводом Івана Іскри, а слідом за нею відправився інший загін, на чолі якого перебував наказний ніжинський полковник Леонтій Шрамченко. Обидва загони зустрілися в Смоленську, де російськими канцеляристами були переписані «списки бѣлоруского писма на листах, и тѣ листы переведены на руское писмо».

Із списків дізнаємося, що до Риги вирушали 1345 козаків Полтавського (полковник Іван Іскра, 268 чоловік), Прилуцького (наказний полковник Семен

Федоров, 550 чоловік) та Стародубівського (наказний полковник Іван Юркевич, 527 чоловік) полків. Найдетальніше укладено перепис Прилуцького полку, де по кожній сотні вказані не лише сотники, а й отамани. Список інших полків являє собою перелік старшини із зазначенням кількості козаків, що знаходились у підлеглих старшинам куренях. Зауважимо, що сотні Стародубівського полку розбиті на три «знаки» [10, с. 3-7].

За схожою схемою укладено список загону, який направлявся до Великого Новгороду: 1100 козаків Ніжинського полку (наказний полковник Леонтій Шрамченко) та окремо перелічених 550 козаків «в полку полковника Глуховського» (не вказаного на ім'я). Щодо останнього, то можемо припустити, що мається на увазі не окрема адміністративна одиниця, а окремий військовий підрозділ, виділений зі складу Ніжинського полку на початку Північної війни [10, с. 7-8].

Отже, всього до Смоленська прибув 3001 козак (6 наказних полковників та 2995 чоловік «товариства»). Хоча зауважимо, що підрахунки велися достатньо приблизно, і сума козаків у куренях часто не збігається із підсумковими цифрами писарів. Так, у Полтавському полку сумарно в куренях нараховуємо 275 козаків, а не 268, у Прилуцькому – 525, а не 550. У Стародубівському полку козаки розписані «под знаками», однак і тут просте додавання (269 козаків під першим «знаком», 150 – під другим, 107 – під третім) дає число 526 козаків, тоді як писар зазначає 527. У Ніжинському полку сума козаків у куренях дорівнює 1065 чоловік, а не 1100. Нарешті, серед відправлених до Риги фігурують усього два наказних полковники, тоді як у документі вказані троє. Вірогідно, деякі цифри округлювалися канцеляристами, аби забезпечити виконання запланованого наряду.

Як відомо, Август II припинив облогу Риги 8 вересня, тож українці не встигли долучитися до військової акції саксонців. Невідома і подальша доля загону, відправленого до Новгороду. Втім, з огляду на загальну стратегічну ситуацію, навряд чи їх відпустили додому. Саме в цей час Петро I розгортав свою 35-тисячну армію для облоги Нарви (з 9 вересня до 14 жовтня 1700 р.) і нагально потребував підкріплень. Тож буде вірогідним припустити, що незначні козацькі загоны увійшли до складу російської армії.

Тим часом на Гетьманщину прийшов новий указ Петра I, згадуваний С. Павленком та іншими дослідниками: направити в Прибалтику 10-тисячне військо на чолі з гетьманом. Але ще до виступу в похід надійшов наказ про відміну виступу і спорядження 12 тисяч козаків на допомогу основним російським силам, що направлялися під Нарву [4, с. 103]. Це і був загін, очолений наказним гетьманом, ніжинським полковником І. Обидовським. Гетьманський небіж вирушив на війну з Ніжинським (3000 козаків), Київським (понад 1000), Чернігівським (4000), Полтавським (2000), Стародубським (більше 1000), Миргородським (1000) і Прилуцьким (500) полками, а також із двома компанійськими (Пешковського та Степановича – разом 1000 компанійців) та двома сердюцькими (Чечеля й Шульги – разом 1000 сердюків) полками [7, с. 70].

О. Сокирко вважає більш правдоподібною чисельність загону І. Обидовського у 7200 чоловік [9, с. 249]. Можливо, розходження у цифрах може бути пояснено тим, що Чернігівський полк (4000 козаків на чолі з полковником Юхимом Лизогубом) вирушив у похід дещо раніше, а вже потім його наздогнали під Смоленськом основні сили, як про те свідчить Лизогубівський літопис [3, с. 42].

19 листопада 1700 р. шведи розгромили росіян під Нарвою. Звістка про це застала корпус І. Обидовського, коли він уже проминув Псков і рухався далі [9, с. 249]. Петро I намагався не допустити шведів до центральної частини Росії й виграти час для реорганізації армії, тож, згідно з його указом від 28 листопада 1700 р., псковський воєвода Бухвостов повинен був повернути козаків і розташувати їх у Пскові, Гдові і Печерському монастирі (поблизу Пскова) [4, с. 105]. Сюди ж стягувалися й російські війська, а загальне командування над російськими та українськими загонами Петро I 4 грудня 1700 р. доручив генералу Борису Шереметеву, а козацтво покладалося завдання завдати «лутчаго вреда неприятелю». Загоны гетьманців повинні були

«итти вдаль», розоряючи села й хутори, знищуючи продовольчі запаси і фураж [4, с. 108]. Що ті й робили. Як записано в Лизогубівському літопису, «подъздами частыми шведские повѣты огнемъ и мечемъ пустошили и въ полонъ великое множество позабирали; а Чечеля и Хведька, полковниковъ охочихъ, и Якова Лизогуба, за полковника Черниговского правяшого, съ полторю тысячею полку Чернѣговского козаковъ выборныхъ до Вдова-городка, лежачого надъ Чудскимъ озеромъ, оттуду выправиль для обереженя границъ російскихъ; шведы же до тогожь городка Вдова приходили добувать, толькожь онымъ слушний отпоръ давши, прогнали шведовъ и первыхъ языковъ шведскихъ до Шеремета въ Псковъ послали, а землю шведскую огнемъ и мечемъ плундровали по именному указу Царского Величества, отъ Шеремета присланному» [3, с. 42-43].

Гдов забезпечував правий фланг угруповання (лівий контролювався Печерським монастирем, де були розташовані основні сили гетьманців на чолі з Обидовським) й був вигідно прикритий Чудським озером, що полегшувало його оборону [9, с. 250-251].

Уже за два тижні після фіаско під Нарвою український загін розсіяв шведських фуражирів, що направлялися до Псковського повіту. У грудні біля Гдова козаки розгромили інший відділ противника, який рухався за продовольством [9, с. 251]. А 16 грудня 1700 р. І. Обидовський із чималим загоном перейшов кордон, рушив углиб Естляндії і за 30 верст від Дерпта, біля мизи Керепецької, змусив відступити півтисячний загін шведів. Наступного дня українці атакували супротивника, до якого надійшло підкріплення, та після годинного бою самі відступили [4, с. 109].

Незабаром козаки досягли успіху поблизу Нейгаузена (Шереметев доповідав царю про це 26 грудня), під час оборони Гдова, у поході на Сиренськ [6, с. 195].

Протягом «Малої війни» 1700-1702 рр. українці брали участь у неодноразових походах на Марієнбурзьку (Мальборкську) фортецю, а також відзначилися в локальних перемогах над шведами поблизу Ерестфера, Гуммельсгофа, Гелнетів, Каркузи, Лагоса, Ракобора, Алісти та інших міст Естляндії й Лівонії [12, с. 415].

Разом із тим, козаки потерпали від холоду і нестачі їжі, несправедливого ставлення російського командування [6, с. 196]. 31 січня 1701 р. від застуди помер І. Обидовський. Його корпус (10636 «слобідських черкас») весною повернувся на батьківщину («а Евфимъ Лизогубъ, полковникъ Чернѣговскій, оставлень съ охочими двома полками и малою частью Чернѣговского полку козаковъ» [3, с. 43]), проте на північ вирушали все нові і нові з'єднання. Навзамін І. Мазепа відрядив у Прибалтику 7000 запорожців та козаків Гадяцького полку на чолі з наказним полковником Михайлом Бороховичем [6, с. 196], де вони допомагали польсько-саксонській армії атакувати Ригу [12, с. 415]. А за царським наказом 26 червня 1701 р. гетьман спорядив 17-тисячний корпус у складі Миргородського, Полтавського, Лубенського, Переяславського та двох компанійських полків під командуванням наказного гетьмана Данила Апостола, що був розкиданий у підпорядкування російським генералам [6, с. 197]. Декілька полків зі Слобідської України у вересні-жовтні сприяли витісненню шведів із Псковщини [12, с. 415]. За вдалі дії українці не тільки не отримали ніяких нагород, але знову поверталися на початку 1702 р. додому з великими втратами коней, хворі, обношені. У козацьких полках почалися великі заворушення, деякі навіть переходили на бік шведів [12, с. 416]. А 2 березня 1702 р. Шереметев доповідав Петру I, що «ради той крайней нужды» змушений був відпустити в Україну і ті два полки (570 чоловік), що залишалися при ньому після відходу корпусу Апостола.

1702 р. також виявився виснажливим для гетьманців. Улітку 1200 козаків разом із росіянами ходили на «Свейську землю», де випалювали хутори. А за царським указом від 12 липня 1702 р. 12-тисячний загін під орудою стародубівського полковника Миклашевського вирушив до литовських міст Бихова та Могильова [6, с. 198-199]. Тим часом Чернігівський полк, очолюваний Ю. Лизогубом, був задіяний у боях у гирлі Неви під Нотенбургом (Орешек) та Ніеншанцом (Канци). Як записав Самовидець, «а полк Черніговский увесь пошол до Пскова» [8, с. 167]. Детальніше описує події Лизогубівський літопис: «Тогожь 1702 року

полковникъ Чернѣговскій Евфимъ Лизогубъ съ полкомъ Чернѣговскимъ ходили подъ шведскій городъ Орѣшокъ, где съ Петромъ Матвѣвичемъ Апраксиномъ сошедшися, енерала шведского Кренѣгорта збили на рѣчцѣ Ижорѣ и до Канцовъ, городка, надъ Неву прогнали» [3, с. 44].

До цього періоду належить другий список козаків, що зберігається в РДАДА і являє собою «Реєстръ товариства полку Чернѣговского, в жилищахъ шведскихъ над рѣкою Шелдихою на урочищѣ Лопѣ», укладений 28 вересня 1702 р. [11]. Вірогідно, чернігівці здійснювали розвідувальні операції, чим і пояснюється їх близькість до шведів. Цього разу поіменно перелічені всі 287 козаків Чернігівського полку (писар помилково нарахував 286). Окремо зазначені старшинські курені, решта козаків розписані по сотнях.

Підрозділ	Козаків
Полковник	1
Полкова старшина	7
Знатне товариство полкове	17
Музика війська	8
Армаші та пушкарі	17
Курінь полковника	23
Курінь Якова Лизогуба	9
Курінь обозного та значкових	9
Курінь асаули полкового	9
Курінь асаули полкового другого	11
Курінь хоружого полкового	5
Курінь писаря полкового	12
Сотня Березнянська	8
Сотня Стольненська	5
Сотня Менська	44
Сотня Киселівська	5
Сотня Синявська	4
Сотня Понорницька	8
Сотня Білоуська	24
Сотня Вибельська	4
Сотня Слабинська	14
Сотня Ройська	10
Сотня Любецька	10
Сотня Городницька	10
Сотня Седнівська	13
Всього	287

Схоже, чернігівці перебували на чужині найдовше, до 1703 року. «Тогожъ года Евфимъ Лизогубъ, полковникъ Чернѣговскій, возвратяся съ подъ Орѣшка въ Чѣрнѣговъ, преставися Мая 30 дня» [3, с. 44].

Отже, нові документи дозволяють уточнити дії козацьких загонів на початковому етапі Північної війни та містять важливі відомості щодо персонального складу Чернігівського полку і старшини у загоні полковника І. Іскри.

Текст документів подається мовою оригіналу, згідно з нормами сучасного російського правопису. Археографічне опрацювання здійснене на підставі правил передачі тексту кириличних документів XVI – XVIII ст. науково-популярним методом. Титла розкриваються, літери «омега», «псі», «ксі», «їжиця» передані сучасними «о», «пс», «кс», «и», пропущені літери вставлені без застережень.

Автори висловлюють подяку Ігорю Михайловичу Ситому за допомогу в опрацюванні тексту.

1. Гуляй А., Мищик Б. Незнані універсали гетьмана Івана Мазепи // Сіверянський літопис. – 2003. – № 1. – С. 56-67.

2. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах / Упоряд.: С.О. Павленко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1144 с.

3. [Лизогубівський літопис] // Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной

Руси / Под ред. В.Б. Антоновича. – К., 1888. – 386 с.

4. Мельник Л. До історії участі українського козацтва у військових діях у Прибалтиці в роки Північної війни (1700-1702 рр.) // На пошану 80-річчя професора Теодора Мацьківа. Науковий збірник. – Київ, 1999.

5. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ-Львів-Париж-Торонто, 2001.

6. Павленко С. Іван Мазепа. – К.: Видавничий дім «Альтернативи», 2003. – 315 с.

7. Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. – 602 с.

8. Літопис Самовидця / Під ред. Я. Дзири. – К.: Наукова думка, 1991. – 207 с.

9. Сокирко О. Лицарі другого сорту. Наймане військо Лівобережної Гетьманщини 1669-1726 рр.: Наукове видання. – К., Темпора, 2006. – 280 с.

10. РДАДА. – Ф. 124. – 1700. – Спр. 91. – 8 арк.

11. РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1304. – 8 арк.

12. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. – К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. – 616 с.

Додаток 1

СПИСКИ МАЛОРОССИЙСКИМЪ ВОЙСКАМЪ, ПОСЛАННЫМЪ ВЪ РИГУ И ВЕЛИКІЙ НОВГОРОДЪ. 1700 ГОДА СЕНТЯБРЯ 2-ГО ДНЯ*

Списки Малоросійскимъ войскамъ

В нынѣшнемъ 1700 году сентября 2 дня в грамоте великого государя царя і великого князя Петра Алексѣевича всея Великая и Малыя и Бѣлыя Росіи самодержца и государственного посолского приказа в Смоленскъ и ближнему столнику і воеводе и Володимеру Петровичю Шереметеву написано.

Велено по ево великого государя указу малороссийское войска, которого числа и сколько их, имъ з начальными людьми к Смоленску придуть. И із Смоленска одни под Ригу судам водянымъ путѣмъ, а другие сухимъ путем к Великому Новгороду отпущены будутъ, о том и великому государю писать чрезъ почту тотъ час.

И сентября въ (...) дня приѣхали в Смоленскъ малоросійского войска полковникъ Иванъ Иванов синъ Искръ, а с ним наказные полковники и начальные люди и рядовые казаки конницею, а пехоты с ними нетъ.

И того числа по вышъ писанной великого государя указу малоросійскихъ войскъ у полковника и у наказныхъ полковников же, которымъ доведетца идти с полками, однимъ водянымъ путемъ под Ригу, а другим к Великому Новгороду, взяты у нихъ имъ полковником и начальным людям и рядовым козаком списки бѣлорусского писма на листах, и тѣ листы переведены на руское писмо, а в тѣх списках написано.

В первомъ списку.

Козаки, которымъ быть до Великова Новагороду.

ПОЛТАВСКОВА ПОЛКУ.

Полковникъ Иван Иванов синъ Искръ, у него в куренѣ сорокъ семь человекъ.

В куренѣ полкового писара Александра Чуйкѣвича четыре человека.

В куренѣ асаула Дороша Дмитрѣева пять человекъ.

В куренѣ асаула ж Івана Левенца девят человекъ.

Хоружей Гаврила Рудяшка.

В куренѣ сотника** Івана Черняка дватцат три человека.

В куренѣ сотника старосанржавского Івана Іванова тритцать человекъ.

В куренѣ наказного сотника Федора Буриского адиннатцать человекъ.

В куренѣ наказного сотника новосанвжаровского девятнатцать человекъ.

В куренѣ сотника бѣлицкого Матвѣя Цесарского дватцать два человека.

В куренѣ сотника кобѣляцкого Федора Рагули пятнатцать человекъ.

В куренѣ сотника соколского дватцать человекъ.

В куренѣ сотника кішинского Павла Обѣренка пятнатцать человекѣ.
В куренѣ сотника коретвѣрлянского* Федора Забуги девѣтнатцать человекѣ.
В куренѣ сотника чиричанского Василя Шибаленка шеснатцать человекѣ.
В куренѣ сотника маяцкого Аврама Немиренка девятнатцать человекѣ.
Всего полтавского полку двести шестьдесятъ восемь человекѣ.
У того списка руку приложил писар Александръ Чуйкѣвичъ.
Во второмъ списку.

ПРИЛУЦКОГО ПОЛКУ

Полковникъ наказной Семень Федоров, у него в куренѣ десять человекѣ.

Сотня Журавского.

Сотникъ Иванъ Леонтѣев, у него в куренѣ дватцать два человека.
Атаманъ Никифор Павлов, у него в куренѣ четыратцать человекѣ.
Атаманъ Кирила Степанов, у него в куренѣ пятнатцать человекѣ.
Атаман Андрѣй Лукьянов, у него в куренѣ четыратцать человекѣ.

Сотня Ічанская.

Сотник Василей Яковлевъ, у него в куренѣ двенатцать человекѣ.
Атаман Степан Гаврилов, у него в куренѣ шеснатцать человекѣ.
Атаман Юрѣя Федоров, у него в куренѣ семнатцат человекѣ.
Атаман Лукьянъ Михайлов, у него в куренѣ двенатцат человекѣ.
Атаман Федор Василенко, у него в куренѣ дватцат человекѣ.
Атаман Филипъ Романов, у него в куренѣ девят человекѣ.
Атаман Григорей Андрѣенко, у него в куренѣ девять человекѣ.
Атаман Игнатей Гавриленко, у него в куренѣ пять человекѣ.

Сотня Сребрянская.

Сотникъ наказной Захарѣй Андрѣянко, у него в куренѣ девять человекѣ.
Атаман Федор Яценко, у него в куренѣ восемь человекѣ.
Атаман Лукьянъ Яценко, у него в куренѣ девять человекѣ.
Атаманъ Тимофѣй Мисаненко, у него в куренѣ пятнатцать человекѣ.
Атаман Андрѣй Иваненко, у него в куренѣ десять человекѣ.
Атаман Костянтин Даниленко, у него в куренѣ двенатцат человекѣ.
Атаман Григорей Гриценко, у него в куренѣ пятнатцат человекѣ.
Атаман Петръ Семененко, у него в куренѣ двенатцат человекѣ.
Атаман Александръ Романенко, у него в куренѣ десят человекѣ.
Атаман Афонасѣй Гришенко, у него в куренѣ тринацат человекѣ.

Сотня Іваницкая.

Сотникъ Федор Сидоров, у него в куренѣ дватцать человекѣ.
Атаман Федоръ Василенко, у него в куренѣ тритцат человекѣ.

Сотня Монастырская.

Сотникъ Иванъ Демьянов, у него в куренѣ осмнатцат человекѣ.
Атаман Тихан Лавриненко, у него в куренѣ четыратцат человекѣ.
Атаманъ Климъ Андрѣянко, у него в куренѣ тринацать человекѣ.

Сотня Краснянская.

Сотникъ Павѣл Исаков синъ Загурский, у него в куренѣ пятнатцать человекѣ.
Атаман Петръ Михаленко, у него в куренѣ двенатцат человекѣ.
Атаман Павѣл Федоренко, у него в куренѣ тринацать человекѣ.
Атаман Иван Иванов, у него в куренѣ дватцат человекѣ.
Атаманъ Яков Петров, у него в куренѣ пятнатцат человекѣ.
Атаман Григорей Василенко, у него в куренѣ семнатцат человекѣ.
Атаман Пахомъ, у него в куренѣ четыратцат человекѣ.
Атаман Степан Михаленко, у него в куренѣ дватцат шесть человекѣ.
Атаман Павѣл Луценко, у него в куренѣ тринацат человекѣ.
Федор Василенко, у него в куренѣ семнатцат человекѣ.

* Мається на увазі келебердинська сотня.

Всего Прилуцкого полку пять сот пятдесят человек.
У того списка руку приложил писар Павъл Загорский.

В третьем списку.

СТАРОДУБСКОГО ПОЛКУ

Знакъ полковый первый.

Полковникъ наказной Иван Юркевичъ.

Есауль наказной Иванъ Шепелинъ.

Хоружей наказной Федор Скоробогатенко.

Под тѣм же полковым знаком сотник наказной Тимох Алексѣевъ.

Сотникъ наказной новгородской Радион Степановъ.

Сотникъ наказной почеповской Михайло Снегиръ.

Всего товариства под тѣм полковым знаком с полковником наказным и с сотники наказными и с полковыми есаулы и с харужимъ двести шестьдесят девять человекъ.

Знакъ другой.

Сотникъ Павъл Юдов синъ Бакланский власный.

У той же сотни обозной полковой наказной.

Сотникъ наказной топелскій Сила Ярмоленка Челонокъ.

Сотникъ наказный отесаул тальнскій Матвѣй Ревуть.

Тоей сотни и хоронжей, всего под тѣм знаком сто пятьдесятъ человекъ.

Знакъ третій.

Сотникъ шептаковский Карпъ Манковский.

Под тем же знаком сотник наказной погарский Яковъ Семенов.

Тут же есаул тоей сотни и хоружей и атаман. Всего под тѣм знаком сто семь человекъ.

Всего в Стародубовскомъ полку пять сотъ дватцать семь человекъ.

І всего по вышеписанным спискомъ отпущено из Смоленска к Великому Новгороду:

Полковников три человека.

Товариства тысяча триста сорокъ пять человекъ.

Козаки, которымъ идти водяным путѣмъ под Ригу.

НѢЖИНСКОГО ПОЛКУ.

Полковникъ наказной Леонтей Шрамченок, у него в куренѣ тридцать человекъ.

Писаръ Федоръ Прокоповичъ, у него в куренѣ тридцат человекъ.

Хоружей Гаврила Леонтьев, у него в куренѣ дватцат человекъ.

Обозной Демьян Андрѣевъ, у него в куренѣ пятьдесятъ семь человекъ.

Асаул Дмитрѣй Лучниченок, у него в куренѣ пятьдесят человекъ.

Сотникъ наказной Андрѣй Ивангородской, у него в куренѣ пятьдесятъ пять человекъ.

Сотникъ наказной Лавра Бадиленка, у него в куренѣ шестьдесят четырьф человека.

Сотникъ наказной Марко Потороченок, у него в куренѣ восьмьдесятъ человекъ.

Сотникъ наказной Иванъ Рогода, у него в куренѣ семьдесятъ два человека.

Сотникъ наказной Данила Афонасіевъ, у него в куренѣ сто человекъ.

Сотникъ наказной Григорей Полачинской, у него в куренѣ сто дватцать человекъ.

Сотникъ наказной прохорской Влас Годила, у него в курене девяносто шесть человекъ.

Сотникъ наказной вѣркѣвской Павъл Самойловъ, у него в куренѣ шестьдесятъ человекъ.

Сотникъ наказной шаповаловской Хилка Крапиченок, у него в куренѣ девяносто пят человекъ.

Сотникъ наказной Сава Рыленок, у него в куренѣ сорокъ три человека.

Сотникъ наказной девицкой Самойла Куриновской, у него в куренѣ сорокъ шесть человекъ.

Сотникъ наказной багнацкой, у него в куренѣ пятьдесят человекъ.

Всего в Неженском полку тысяча сто человекъ.

В полку полковника глуховского в куренѣ дватцат адинъ человекъ.

У полкового обозного в куренѣ осмнатцать человекъ.

У маляшиной сотне в дватцати в одном курене сто пятьдесят человекъ.

Сотникъ глуховской Василей Коробка, у него в двенатцати куренях сто пятьдесят человекъ.

Сотникъ королевской Иван Маренко, у него в шеснатцати куренях сто адиннатцат человекъ.

Сотникъ воронинской Потап Песокченко, у него в пяти куренях сто человекъ.

Итого по вышеписанным списком отпущено из Смоленска под Ригу:

Полковников наказных три человека.

Товариства тысяча шестьсот пятьдесят адин человекъ.

І всего к Великому Новгороду и под Ригу отпущено:

Полковников шесть человекъ.

Товариства две тысячи девятсот девяносто пят.

А с полковникамы три тысячи адинъ человекъ.

Додаток 2

Реестръ козаковъ Черниговского полка, находящихся при шведскомъ войскѣ над рѣкою Шелдихою 1702 года, сентября 28¹

//1

Реестръ товариства полку Чернѣговского, в жилищахъ шведскихъ над рѣкою Шелдѣихою на урочищѣ Лопѣ септеврѣя 28 року 1702 списанных

Его царского пресвѣтлого величества войска Запорозкого полковник чернѣговский его милост панъ Евѣмий Лизогубъ.

Панъ Филон Ращенко, обозний полковий.

Панъ Яков Евѣимович Лизогубъ.

Панъ Стефанъ Бутенко, асаулъ полковий.

Панъ Михайло Красувский, асаул полковий.

Честний господинъ Гавриил, капеллянь войсковий.

Пан Прокопий Якубенко, хоружий полковий.

Тимофѣй Ялинский, писар.

Знатное товариство полковое.

Панъ Иван Терпѣцкий, знатний товариш².

Панъ Васил Антонович³

Панъ Тимофѣй Булавка⁴

Панъ Матвѣй Силичъ⁵

¹ РДАДА. – Ф. 124. – Оп. 3. – Спр. 1304. – 8 арк.

² Справа стоїть позначка «2»

³ Справа стоїть позначка «1»

⁴ Справа стоїть позначка «1»

⁵ Справа стоїть позначка «1»

Пан Иванъ Стриевский⁶
Пан Иосифъ Мазапета.
Пан Иванъ Рашевский.⁷
//1 зв⁸
Пан Михайло Гулевичъ.
Панъ Петро Демиденко.
Панъ Василь Вербицкий.
Панъ Романъ Унучко.⁹
Панъ Алексѣй Кринкевич.
Пан Семень Молявка
Панъ Михайло Половецкий
Пан Хведоръ Борецкий.¹⁰
Пан Михайло Навроцкий.
Панъ Григорий Мормѣль.
//2¹¹

Музыка войсковая.

Тимофѣй Домбровский, атаман
Казѣмеръ Брилевичъ.
Андрѣй Корецкий
Якубъ Дмитровичъ.
Даніло Уласовичъ.
Отрохъ Матвѣнко.
Василь Лескович.
Дмитро Матвѣнко.

Армашы и пушкары.

Андрѣй Солтанович, атаман
Миско Пушкарский¹²
Грицко Голюнка.
Хведоръ Бондаренко
Самуйло Петренко
Хвилунъ Сердитенко
Иванъ Плетѣнъ
Павель Моругий
Яцко Куликъ
Степанъ Кгулай
Кондрать Сердюкъ
Карпъ Пилипенко¹³
Левунъ Журавко.
Василь Пушкар
Грицко Логвинъ.
//2 зв
Иванъ Купрѣнко, дякъ церкви войскової¹⁴
Лукянъ Паламаръ.¹⁵

⁶ Справа стоить позначка «1»

⁷ Справа стоить позначка «1»

⁸ Над верхнім прізвищем і в нижньому правому куті стоить позначка «+»

⁹ Перед прізвищем стоить позначка «1»

¹⁰ Перед прізвищем стоить позначка «1»

¹¹ Вгорі по центру стоить позначка «+»

¹² Перед прізвищем стоить позначка «+»

¹³ Перед прізвищем стоить позначка «+»

¹⁴ Перед прізвищем стоить позначка «”»

¹⁵ Перед прізвищем стоить позначка «”»

Курѣнь его милости пана полковника.

Михайло Третьакъ, товариш значковий
Иванъ Мяккий, атаманъ.
Игнат Невядомский.
Кондрат Прокопенко.
Гричко Андрѣенко.
Силвестеръ Пиліпенко
Семень Михайленко¹⁶
Астапъ Донцувъ.
Юрко Калѣенко.
Пархумъ Гонюченко.
Лавринъ Мартіненко
Сацко Осадченко.
Юско Яковенко.
Ніколай Ляхъ
Гричко Вовченко.
Игнатъ Бреусъ.
Иванъ Бобровіченко.¹⁷
Гричко Мелюченко.
Тимушъ Кліміченко
Василь Хвилоненко
Опанасъ Шкуромяка.
Гаврило Пархоменко.
Яцко Вовкъ.
//3¹⁸

Курѣнь пана Якова Лізогуба.

Семень Соя, атаманъ.
Гаврило Кришталъ.
Тишко Прибуленко
Яцко Остапенко¹⁹
Омелянъ Гапоненко
Антунъ Хоруженко
Сидоръ Стасенко
Петро Скопенець
Матвѣй Якубенко

Курѣнь пана обозного и п.п. значкових

Алексѣй Верещака.
Харланъ Шулженко.
Миколай Чикъ.
Потапъ Радченко
Леско Василенко²⁰
Иванъ Василенко
Мартинъ Коханъ
Гарасимъ Рудникъ
Хведоръ Будковський

Курѣнь пана асаулы

Васил Скубѣцкий, атаман
Степанъ Ничипоренко

¹⁶ Перед прізвищем стоїть позначка «+»
¹⁷ Перед прізвищем стоїть позначка «+»
¹⁸ Вгорі по центру стоїть позначка «+»
¹⁹ Перед прізвищем стоїть позначка «+»
²⁰ Перед прізвищем стоїть позначка «+»

Гричко Ключко
Савка Остренець.
//3 зв²¹
Василь Безикъ
Василь Туренко²²
Андрѣй Косачъ
Иванъ Башкувский
Кѣрикъ Клугликъ.

Курѣнь пана асаули второго

Климъ Хведорченко, атаман
Гаврило Степаненко
Гаврило Михайленко
Юрко Грибувский
Хвалѣй Царенко.
Хведоръ Прокопенко²³
Данило Соловенко²⁴
Иванъ Шелестъ.
Тимушь Худіченко.
Тарась Хведоренко
Мартинъ Павленко.

Курѣнь хоружого

Евфимъ Худина, атаман
Петро Надулка
Хведоръ Сапѣга
Игнатъ Васюченко.
Степанъ Жданувъ.
//4²⁵

Курѣнь писарский.

Хведоръ Красувский, атаман²⁶
Юско Яцуковичъ
Титъ Марченко
Гришко Біховець
Гричко Степаненко
Кирило Макутренко
Иванъ Яковенко
Яковъ Морозъ
Иванъ Соя
Миско Безкоровайний
Тимухъ Нелинъ²⁷
Корнѣй Тарасенко

Сотня БЕРЕЗИНСКАЯ²⁸

Панъ Василь Скоропадский, сотник
Трохимъ Несторенко

- 21 Вгорі по центру стоїть позначка «+»
22 Перед прізвищем стоїть позначка «+»
23 Перед прізвищем стоїть позначка «хлопец»
24 Перед прізвищем стоїть позначка «+»
25 Вгорі по центру стоїть позначка «+»
26 Перед прізвищем стоїть позначка «+»
27 Перед прізвищем стоїть позначка «+»
28 Справа і над записом стоїть позначка «+»

Андрій Яценко
Захарко Речицький
Корній Марченко
Хвеско Вергунь
Трохимь Хоружого
Опанась Павленко.
//4 зв.²⁹

Сотня СТОЛЕНСКАЯ

Пань Йосифь Семеновичь, сотник
Несторь Асаулчикь
Якимь Василенко³⁰
Кърикь Портянка
Карпъ Блистовиць

Сотня МЕНСКАЯ

Пань Игнат Василюевич, сотник³¹
Василь Нагурний.
Ивань Грищенко.
Ивань Мокрица.
Хведорь Гладкого зят
Хведорь Жадань.
Степань Костюченко
Игнатъ Ушенский
Хома Коломийченко.³²
Ивань Солтань.
Ивань Кажанувь.
Василь Волосуха
Василь Гомза.
Василь Скоробогатко
Хведорь Кочурь.
Антунь Радченко
Гавріло Олфйникь
Ивань Павленко
Сидорь Капуста³³
Алексѣй Дейнека
Василь Войтченко.
Грицко Курка.
//5³⁴
Хведорь Шулга
Нічипорь Гомяніца.
Евѣимь Чепкало
Василь Зелений
Хведорь Храпачь.
Павель Якименко.
Ивань Пловунь.³⁵
Ивань Москаленко
Романь Иванченко
Савка Къриченко

²⁹ В лівому верхньому куті стоїть позначка «+»

³⁰ Перед прізвищем стоїть позначка «+»

³¹ Перед прізвищем стоїть позначка «+»

³² Перед прізвищем стоїть позначка «+»

³³ Перед прізвищем стоїть позначка «+»

³⁴ Вгорі по центру стоїть позначка «+»

³⁵ Перед прізвищем стоїть позначка «+»

Кърило Хвостіченко
Иванъ Войтченко
Тимушъ Нагурний
Яцко Будникъ.
Максимъ Гаращенко
Яцко Бабский
Степанъ Гуриненко³⁶
Иванъ Шулга.
Корнѣй Прѣщепа.
Хведоръ Сидоренко
Павель Росомаха
Ничипоръ Марінченко
//5 зв.³⁷

Сотня КИСЕЛЮВСКАЯ³⁸

Панъ Михайло Окупчинский, сотник
Пилипъ Коваленко.
Миколай Андрущенко
Захария Костюченко
Игнатъ Бойко³⁹

Сотня СИНЯВСКАЯ.⁴⁰

Панъ Прокопій Мандрика, сотник
Михаль Радченко.
Микита Остапенко
Василь Грушка.

Сотня ПОНУРНІЦКАЯ⁴¹

Панъ Нікифоръ Савичъ, сотник
Васіль Гайтомченко
Андрѣй Пича.
Кърикъ Расинъ
Хведоръ Кузменко
Хведоръ Иванченко⁴²
Хведоръ Голота
Алексѣй Демяненко.
//6⁴³

Сотня БѢЛОУСКАЯ

Панъ Климъ Стефановичъ, сотникъ
⁴⁴Дмитро Половинка
Антунъ Брагинець
Семень Товстолѣсъ
Денись Сагатий
Онисъ Клановець
Захарія Логвиненко
Гріцко Бруховецкий⁴⁵

³⁶ Перед прізвищем стоїть позначка «+»
³⁷ Вгорі по центру стоїть позначка «+»
³⁸ Зліва на полях стоїть позначка «+»
³⁹ Перед прізвищем стоїть позначка «+»
⁴⁰ Зліва на полях стоїть позначка «+»
⁴¹ Зліва на полях стоїть позначка «+»
⁴² Після прізвища стоїть позначка «+»
⁴³ Вгорі по центру стоїть позначка «+»
⁴⁴ Перед прізвищем стоїть позначка «+»
⁴⁵ Перед прізвищем стоїть позначка «хлопець»

Василь Оніщенко
Левунь Бурненко⁴⁶
Хома Ващенко
Лавринь Гребень⁴⁷
Антунь Шкурать.
Гарасимь Пѣскунь
Яромола Христинич
Пилипъ Лиско
Тимушъ Оніщенко
Якимъ Рудницький
Игнатъ Хомяченко
Михаль Лѣжченко⁴⁸
Олихвѣрь Проценко
Гричко Помагайбенко⁴⁹
Никита Янкувъ
Отрохъ Лонкганув
//6 зв.⁵⁰

Сотня ВЫБЕЛСКАЯ⁵¹

Пань Васил Томара, сотникъ.
Семень Гончаръ
Иванъ Зубрицкий.
Кондрагъ Хоменко.

Сотня СЛАБИНСКАЯ

Пань Иванъ Тризничъ, сотник.
Хвеско Дручаникъ
Отрошко Шиленко
Василь Бовщунъ⁵²
Артемъ Глушакъ
Иванъ Хвень.
Лусянъ Кондратенко
Юско Хурсъ.
Степанъ Асаулка.
Иванъ Лавриевъ.
Михайло Чередникъ
Авакумъ Квартира
Алексѣй Мординъ.
Хведоръ Коржъ.⁵³
//7

Сотня РОЙСКАЯ

Пань Петро Стефанович, сотник
Евѣимъ Кухно
Хведоръ Мелниченко⁵⁴
Моисѣй Мелещенко
Семень Хвасовченко
Захария Скакунъ

⁴⁶ Перед прізвищем стоить позначка «+»
⁴⁷ Перед прізвищем стоить позначка «+»
⁴⁸ Перед прізвищем стоить позначка «+»
⁴⁹ Перед прізвищем стоить позначка «+»
⁵⁰ Вгорі по центру стоить позначка «+»
⁵¹ Зліва на полях стоить позначка «+»
⁵² Перед прізвищем стоить позначка «+»
⁵³ Перед прізвищем стоить позначка «+»
⁵⁴ Перед прізвищем стоить позначка «+»

Ивань Степанцувъ
Василь Видра
Омелко Клопот.
Артемь Соловей.⁵⁵

Сотня ЛЮБЕЦКАЯ

Пань Васил Полонѣцкий, сотник
Николай Тарасовичъ
Олихвѣрь Артеменко
Андрѣй Тулея⁵⁶
Мартинъ Петричок
Сезюнъ Борздикъ
Кирило Березняцкий
//7 зв.⁵⁷
Ивань Пилѣка
Ярмола Кусенко
Уласъ Бѣлый

Сотня ГОРОДНИЦКАЯ

Пань Андрѣй Стаховичъ, сотник⁵⁸
Самуйло Стаховичъ⁵⁹
Андрѣй Дубовикъ
Грицко Коваленко
Тишко Шворень⁶⁰
Грицко Свириденко
Левунъ Бенко.
Титъ Евдокименко
Грицко Мироненко
Сидоръ Хведченко

Сотня СЕДНЕВСКАЯ

Пань Хведоръ Домонтович, сотникъ
Ивань Григориевичъ
Омеллянъ Тимошенко⁶¹
Максимъ Пекуръ
//8⁶²
Окула Сахнувский
Хведоръ Дума⁶³
Петро Прачь
Степанъ Дума.
Демянъ Петличний
Степанъ Оникѣнко
Гришко Кѣриенко
Сава Снѣгиръ
Мартинъ Волудко.⁶⁴
Всѣхъ двѣстѣ осмьдесят и шист.⁶⁵

55 Перед прізвищем стоить позначка «+»

56 Перед прізвищем стоить позначка «+»

57 Вгорі по центру стоить позначка «+»

58 Зліва на полях стоить позначка «+»

59 Перед прізвищем стоить позначка «+»

60 Перед прізвищем стоить позначка «+»

61 Перед прізвищем стоить позначка «+»

62 Вгорі по центру стоить позначка «+»

63 Перед прізвищем стоить позначка «+»

64 Перед прізвищем стоить позначка «+»

65 Скрепи вздовж тексту: «Къ сему реестру сотникъ седневский Федоръ Домонтовъ руку приложилъ» (арк. 1,2,3,4), «Къ сему реестру сотникъ седневский Федоръ Павловичъ руку приложилъ» (арк. 5,6,7,8), «Дяк Иванъ Алексѣвъ» (арк. 1,2,3,4,5,6,7,8)

ПОХІД ПИЛИПА ОРЛИКА В УКРАЇНУ 1711 р. КРИМСЬКОТАТАРСЬКИЙ ТА ШВЕДСЬКИЙ АСПЕКТИ

*(Публікація та коментарі Олександра Дубини,
переклад з латинської Ольги Циганок)*

Тривають пошуки українських вчених у рукописному відділі найстарішого в Швеції Упсальського університету (про хід і результати пошуків див.: Сіверянський літопис, №6, 2009; №6, 2010). Цього разу ми натрапили на два документи, пов'язані з походом Пилипа Орлика в Україну на початку 1711 року. Обидва документи написані в Бендерах латинською мовою і датовані одним і тим же днем – 28 січня 1711 року.

Першим розглянемо зазивний універсал молодшого (другого) сина кримського хана Девлет-Гірея (Герая) II – Магомета Гірея, який командував татарським військом, що входило до складу очолюваної Пилипом Орликом коаліції.

Цінність цього документа полягає в тому, що він відображає головну мету походу Пилипа Орлика – «визволення батьківщини з тяжкого ярма неволі, яке на неї наклали [польський] король Август і московський цар». На жаль, подібні універсали Орлика до нас не дійшли, позаяк були знищені царською цензурою. Сам похід почався 31 січня 1711 року. А за три дні до того командувач татарського війська оприлюднив свій універсал.

При аналізі цього документа треба звернути увагу на дослідження Бориса Крупницького. «Щодо головної акції на Правобережній Україні, то вона почалася 31 січня 1711 р., коли вийшли з Бендер запорожці з своїм кошовим Костем Гордієнком та обидва провідники, Орлик та Потоцький. Недалеко від Рашкова вони з'єдналися з поляками, які вийшли з Яс, та з буджацько-білгородською ордою під командою султана Мегмет-Герая (другого сина кримського хана). Поляків і Запорозців було разом 7000 – 8000; орди було 20000 – 30000», – писав український історик у своїй класичній праці¹.

Як бачимо, кількісно татари були головною силою коаліції. Та після перших невдач під час облоги Білої Церкви, яка розпочалася 25 березня, татари втратили свій бойовий ентузіазм. «Білгородська орда, розпустивши свої загони майже до Дніпра, беручи ясир та руйнуючи церкви, пішла просто до Богу. Гетьмана, Потоцького і цілу армію покинуто було на Божу волю. Наслідком татарської зради було те, що армія Орлика (а вона зросла до 16000 людей) зразу змаліла: правобережне козацтво, що було приєдналося до нового гетьмана, тепер кинулося рятувати своїх близьких від татар, що саме плундрували села і містечка та брали людей у полон», – зазначав Крупницький².

Таким робом, татарські союзники порушили умови українсько-татарського договору від 23 січня 1711р., що гарантували спокій і безпеку населенню України під час війни. Трапилося це не в перший раз. Варто згадати хоча б битви під Зборовом (1649 р.) та Берестечком (1651 р.), де татарські союзники Богдана Хмельницького зрадили славетного гетьмана у найвідповідальніших ситуаціях.

Утім, тон універсалу Магомет-Гірея від 28 січня 1711р. був більш ніж оптимістичним...

На відміну від кримського хана, Карл XII не зміг виставити свого війська для походу в Україну. Остання боєздатна одиниця шведської армії – корпус генерала Крассау, загубилася десь у Померанії, й Карл не мав з нею ніякого зв'язку.

Але шведський король і надалі вважав себе головним творцем і командувачем антиросійської коаліції. Саме тому він виступив зі зверненням до учасників коаліції напередодні їх походу в Україну. Як показали подальші події, обіцянка Карла XII «піти слідом за» авангардом «з більшими військами», не мала під собою ніякого реального підґрунтя. Але звернення шведського короля являє собою надзвичайно важливий матеріал для дослідження принципів і процесу формування антиросійської коаліції та місця в ній української складової.

У документі, що публікується, Карл XII головну увагу приділяє перипетіям боротьби за польський трон між своїм ставлеником – Станіславом Лещинським та союзником Петра I – Августом II. З цього можна зробити висновок, що звернення було адресовано, передусім, польському населенню тих місцевостей, куди йшли війська коаліції, аби вибороти його симпатії.

Та для нас являє особливий інтерес згадка про Варшавську угоду 1705 р. і Альтранштадтський мир 1706 року. В першому з цих документів передбачалося повернення до складу Польщі «втрачених» нею українських земель – Лівобережної України. А в другому титул Станіслава Лещинського виглядав так: «Король Польщі, Великий Князь Литви, Русі, Пруссії... Кийовії, Волині, Поділля, Підляшшя... Сіверщини, Чернігівщини і т. д., і т. д.»³ (Стаття I Мирного договору; курсив мій. – О. Д.). Отже, в 1705 – 1706 рр. шведський монарх не бачив на мапі Європи ніякої України – ані Гетьманщини, ані Західної.

Утім, після встановлення безпосереднього контакту з ним гетьмана Мазепи ані в документах Карла XII, ані в жодному шведсько-українському договорі не йшлося про відновлення польської влади над Україною. Очевидно, що перехід гетьмана до шведського короля, їх постійне спілкування позначилися на зовнішньополітичній орієнтації Карла XII. Відтоді з документів зникають будь-які згадки про належність «Кийовії, Волині, Поділля, Підляшшя, Сіверщини, Чернігівщини» тощо Речі Посполитій.

Пилипу Орлику вдалося втримати досягнутий його попередником політичний і дипломатичний результат. Про це, зокрема, свідчило датоване 10 травня 1710 р. підтвердження Карлом XII Бендерської конституції, де її творець називається «Ясновельможним Гетьманом Паном Пилипом Орликом», обраним «знаменитим народом Руським, а також Військом Запорізьким».

В одному з документів, що ми публікуємо, український гетьман представ «славним Пилипом Орликом, Керманичем Малої Русі та Війська Запорізького» (універсал Магомет-Гірея). Таким робом, татари зазначають, що до юрисдикції Пилипа Орлика належать Мала Русь (під якою мається на оці Лівобережжя) та Військо Запорозьке. Правобережжя разом з Києвом вони відносили до Польщі. Це, певною мірою, пояснює їх аж ніяк не союзницьку поведінку там після невдалої облоги Білої Церкви. Цілком імовірно, що вояки Магомет-Гірея вважали, що бешкетують на ворожій території.

Зі свого боку, шведський король, не уточнюючи географічні кордони, присвячує своє звернення внутрішньополітичній боротьбі в Польщі. Але були в тій боротьбі й зовнішньополітичні та геостратегічні аспекти. Відомо, що Карл XII схилився до підтримки планів Йозефа Потоцького рухатися на захід – до кордонів Польщі, тоді як Пилип Орлик волів взяти під контроль правобережні українські землі. Українського гетьмана підтримали татари. «Кінець-кінцем заміри Орлика і бажання татар переважили. Вирішено було йти на схід, в напрямі Дніпра. З цього часу почалося сильне ворогування між польським і українським шефами. Конфлікти бували й раніше, але здебільшого персонального характеру. Тепер перевага Орлика почала непокоїти київського воєводу. Обидва почали скаржитись Карлу XII один на одного. Орлика ображала сваволя Потоцького; Потоцький, з свого боку, вказував на те, що Правобережна Україна завжди належала до Польщі і не повинна перейти в руки козаків», – зазначав Борис Крупицький.⁴

Звернімо увагу, що конфлікти між двома воєначальниками траплялися й до їх спільного походу в Україну. Карл XII, напевно, знав про розходження й

суперництво Орлика й Потоцького, а тому, щоб не загострювати ворожнечі, вирішив не уточнювати у своєму зверненні, адресованому полякам, хто з них двох є головнокомандувачем союзницьких військ. Указав тільки, що київський воєвода є верховним вождем війська Польського королівства. Згодом, уже у квітні, шведський король спробував утримати татар у складі коаліції, а зрештою наказав гетьманові підпорядкуватися польському воєначальнику, але було вже пізно. Можливо, якби Карл XII чітко визначив субординацію серед учасників походу до його початку, а не тоді, коли загострилися протиріччя між командувачами, результати цієї акції були б дещо іншими. Карл XII мав нагоду врегулювати відносини між союзниками, хоча б на нараді в Бендерах 1 грудня 1710 р. за участю Орлика, Потоцького й кримського хана Девлет-Гірея. Та шведський король не скористався з цієї нагоди.

За таких обставин і Йозеф Потоцький, і Пилип Орлик мали підстави вважати головнокомандувачами союзницьких військ кожен себе самого. Як бачимо, звернення Карла XII від 28 січня 1711 р. давало козирі в руки київського воєводи. Але відомий й інший документ. Йдеться про спеціальний універсал-звернення до правобережних українців, виданий Карлом XII напередодні походу Пилипа Орлика в Україну. Той документ також був спрямований проти спільного ворога. «...Підступні ворожі дії [Московії] сягають навіть далі, щоб козаків, удатних і славних на війні, вигнати з давніх місць проживання й вислати в райони, віддалені від їхніх правданих земель», – указував Карл XII.⁵ Отож виходить, що, звертаючись до населення Правобережжя, шведський король надавав кредит довіри українському гетьману. Може, було би краще виступити із узагальнюючим документом, в якому були б чітко розписані роль і місце кожного коаліціанта у спільній боротьбі, вказані зони інтересів, сфери впливу й окреслені кордони кожного з союзників.

Ще один дуже важливий аспект звернення Карла XII. У ньому він прямо викриває методи політичних фальсифікацій, які були на озброєнні Петра I. А саме: – поширення від імені шведського короля та його союзників фальшивок, що мали на меті роз'єднання союзницьких сил. Зокрема, донесений до турецького султана лист про план розподілу Польщі.

Слід відзначити, що подібні фальшивки подеколи були дуже ефективними. Згадаймо хоча б міфічний договір Мазепи зі Станіславом Лещинським, начебто знайдений на руїнах спаленого росіянами Батурина, який нібито передбачав «Передати полякам всю Україну й область Сіверську, а також провінції Київську, Чернігівську й Смоленську, які всі сукупно повинні бути повернуті у володіння Польщі». І тільки зовсім недавно Сергій Павленко обґрунтовано довів, що цей договір є фальшивкою, творінням пропагандистської машини Петра I.⁶ Проте ця дезінформація мала істотний вплив на настрої українського населення, яке не хотіло повертатися до складу Польщі. За чисту монету сфабрикований у петровських таємних канцеляріях документ приймали й кілька генерацій дослідників.

Приклад, наведений Карлом XII, є ще одним доказом того, що фальшивки не були поодинокими випадками в пропаганді Петра I, а являли собою цілу систему. Деякі з них викриті, а деякі продовжують вводити в оману істориків і політиків. Вельми характерно, що в документах Карла XII не знайдено жодного подібного прикладу. Він міг щось приховувати, щось прикрашати, але ніколи не вдавався до розповсюдження фальшивих документів за підписами своїх ворогів. Тому є всі підстави вірити його звинуваченням. Що ж стосується даного конкретного, в якому йдеться про долю Речі Посполитої, то слід ще раз констатувати: розподіл і знищення Польщі здійснили спадкоємці Петра I і аж ніяк – не Карл XII або Пилип Орлик.

Найбільша цінність документів, які публікуються, полягає в тому, що вони проливають світло на тонкощі творення та функціонування коаліції, яка мала своєю метою організувати відсіч імперській експансії Росії. Ці документи, а також події, з ними пов'язані, дають змогу ще раз проаналізувати причини невдачі колективних зусиль союзників. Зрештою, ця невдача призвела до того, що один з коаліціантів – Кримське ханство – було завойоване Росією у 1783 році. Через кілька років, 1795-ому, припинила своє існування Річ Посполита, розділена поміж тією же Росією, Австрією

та Пруссією. А на початку ХХ століття звалилася Блискуча Порта, послаблена майже двома століттями виснажливих воєн з тією ж самою Росією.

Такими є уроки історії. І документи, що публікуються, допоможуть краще їх засвоїти.

УНІВЕРСАЛ

*Молодшого за народженням Сина Хана Татар,
виданий у Військовому таборі під Бендерами
дня 28 січня 1711 р.⁷*

Ми, Султан Магомет Герей,⁸ Син Великого Хана Перекопських, Кримських, Ногайських народів і Правитель Ногайський та Буджацький.

Усім і кожному зокрема, а особливо тим, для кого це важливо, робимо відомим і очевидним, що оскільки найблисучіша Оттоманська Порта з дуже багатьох міркувань оголошує війну усім тим, хто значними утисками готує загибель і розгром Польської Республіки і відмовляється самого найяснішого короля СТАНІСЛАВА Першого мати на Троні, на який його піднесло вільне голосування Вільного народу, чинить перешкоди та зволікання його найщасливішому правлінню, а також хто збирається славне військо Запорізьких Козаків і споконвіку вільні та непідлеглі нікому зі смертних області Малої Русі вознем і мечем, різаниною і грабунками підвести під дуже тяжке ярмо московської неволі, також найясніший і наділений найбільшою владою Великий Хан, наймилюший Наш Батько, гідною силою і владою, якою володіє, дуже охоче виступає проти таких злісних порушників і ворогів свободи та громадського миру, прийнявши рішення і приготувавши зброю, вести нашою владою у цей військовий похід військо Ногайців і Буджакців, і тому ми готові виконати це визначене задалегідь завдання, і вважаємо за належне, вивівши в поле битви Підлегле Нам Військо проти об'явленого щодо найяснішої Порти спільного ворога, цим громадянським універсалом показати і попередити, що всі ті, хто залишаючись у належному благоговінні і вірності щодо найяснішого СТАНІСЛАВА Першого, а також у послуху Великих Вождів, найяснішого пана Йозефа Потоцького,⁹ Київського Паладина¹⁰ і Великого Вождя Польського Королівства, Славного Пилипа Орлика, Керманича Малої Русі та Війська Запорізького, і хто вирішив героїчно стояти на захисті Батьківщини, не тільки не наразяться на жодну небезпеку чи-то щодо людей, чи щодо майна, навіть навпаки, зможуть очікувати від нас підтримку і сприяння, які вони тільки забажають. Однак ми заявляємо, що усіх тих, хто з погляду якоїсь особистої вигоди, порушуючи право громадської участі, стане проти настільки рятівного плану дій, або наважиться якимсь чином протидіяти Нам і Війську Нашому, ми будемо переслідувати як зрадників Батьківщини і наших ворогів та без різниці на стан топтати та давити. Тому ми чесно закликаємо та заохочуємо і всіх, і кожного зокрема, для кого це має значення, [стати на наш бік], оскільки у цю сприятливу нагоду підсилюється бажання власного порятунку, доки чоло покрите волоссям, щоб не нехтували захистом від теперішніх бід батьківщини, яку вони бачать упродовж цілої низки років безжально надломленою. Тому ми надаємо нашу підтримку і щирість, маючи намір поєднати зброю і руки, для визволення Батьківщини з тяжкого ярма неволі, яке на неї наклали Король Август і Московський Цар, щоб вона у ньому не залишилася, якщо ми не будемо одностайними, та й об'єднаймося щиро усіма силами для цієї рятівної праці, щоб таким чином можна було сподіватися з самої Божої милості, задля справедливості, на дуже щасливий кінець здійснення наших планів, тому що також раніше Найясніший і Наймогутніший Король Швеції, з особливої прихильності до Речі Посполитої Польщі і Запорізького Війська, жителів Малої Русі, вже проголосив виданими універсалами, що не закінчить цю війну раніше, ніж не поверне свободу і безпеку цим сусіднім і дружнім країнам, з усіх боків оточених небезпекою, щоб більше не могли їм зашкодити. Щоб усі швидше могли про це довідатися, передаємо усе це при повній довірі підписане власноруч для загального оприлюднення. Виданий у Військовому таборі під Бендерами дня 28 січня 1711.

ЗВЕРНЕННЯ КАРЛА XII НАПЕРЕДОДНІ ПОХОДУ ПИЛИПА ОРЛИКА В УКРАЇНУ¹¹

Ми, КАРЛ, милістю Божою Шведів, Готів і Вандалів Король і т.д., і т.д., і т.д. Усім разом і кожному зокрема, хто це побачить або почує, вітання й наша Королівська доброзичливість. Ми вважаємо зайвим багато тут нагадувати, яким чином король Август, Курфюрст Саксонії, заволодівши верховною владою в Польщі, розпочав своє володарювання порушенням законів Батьківщини, утискуванням свободи громадян, зневаживши релігію, угоди й домовленості, на які пристав добровільно, і яких присягнув свято дотримуватися, так що славний польський Народ, помітивши страшну небезпеку, що загрожувала усій Державі, дуже велику небезпеку, яка однаковим чином загрожувала життю і майну громадян, тому що з усіх сторін було посіяно насіння розбрату, були пожежі, різанина і грабежі розорених, [цей народ] зрештою, почав з міркувань свого порятунку і щоб повернутися до попередньої свободи, до своїх прав і привілеїв, серйозно думати про Батьківщину. Зрештою, відомо, що спочатку дух багатьох мужів, які мали великі заслуги перед батьківщиною, метався, збуджений частково лестощами та обіцянками, частково погрозами невірного Курфюрста; однак урешті перемогла любов до Батьківщини і у розумнішої частини держави [зросло] шляхетне бажання давньої свободи, скинувши і далеко відкинувши ярмо рабства, що король Август наклав на їх шиї всупереч людським і Божим законам, і це бажання підняло до Королівського достоїнства вільним волевиявленням та волею громадян і належними церемоніями Королівської інавгурації Станіслава, першого з його роду, на володарювання, зробивши Правителем в силу його природи, з-за його високих моральних якостей, якими він відзначається, і котрий самим жеребом свого народження всотав найніжнішу любов до своєї батьківщини, і ця любов глибоко укорінилася в його душі. Враховуючи обставини, що склалися, все це було показано, здійснено і скріплено Варшавською Угодою¹², і Король Август у ратифікованому Альтранштадтському мирі¹³ добровільно погодився і усім своїм правом і, яким би воно зрештою не було, іменем, повідомив у Польське Королівство та Велике Князівство Литовське, що це наввіки, свято і непорушно, пославши до станів держави автентичного листа, яким звільнив їх від слова, даного йому, і скерував, щоб вони були покірними новому Королю. Після цього роду формальностей державних пактів, скріплених також підписами найбільших правителів, хто б сумнівався, що не досить потурбувалися про благо і майбутню безпеку держави, про свободу батьківщини і, зрештою, про свободу громадян усіх разом і кожного зокрема, і що вже тоді настав кінець лих, які розхитували нещасну Польщу, яку переслідували стільки років різні злигодні? Однак той самий Король Август, який внаслідок свого миролюбного характеру і свого щирого наміру не порушувати більше спокою і не втягувати у загибель республіку, досі зробив стільки кроків, які були потрібні, щоб викликати довіру християнського світу, несподівано кидається з озброєним загоном нищити Польщу і розпалювати у ній нову пожежу війни: надягає на себе королівську корону, яку незадовго до того зняв і якої зрікся. Московіта, найлютішого ворога польського народу, бере співучасником злочину і приводить майже незліченний натовп ворогів невідомого роду в лоно республіки і віддає її йому на розграбування, щоб таким чином легше і спокійніше панувати над нею, безкровною і розбитою, мучити її найкращі частини. Бо Цар, із запалом використовуючи саме цей зручний час і сприятливу нагоду, в нагороду за надану допомогу присвоює собі у вічне володіння найкращі області, обіцяні королем Августом. Він захоплює землі, що межують з його державою й зміцнює їх укріпленнями, захисними спорудами та військовими гарнізонами, щоб легше приборкати усю республіку, щоб вона йому сплачувала податі. Ще більше впадають у вічі ці царські зусилля, і якщо дехто при такому [вискривленому] висвітленні справ їх не помічає, [то тим] вони тяжчі й більш згубні для республіки, тому що вони можуть не вплинути на розсудливого громадянина і не вразити його. В дійсності підступний ворог намагається усілякими царськими хитрощами зняти з себе ту чи іншу провину, або підозру, і перекласти її на нас, скаржачись то на якесь зволікання, що ми [так] довго робимо на землях Оттоманської Імперії, то поширюючи

від нашого імені фальшивки, як ото, імовірно, донесений до Самого Султана лист, у який спосіб слід поділити і, крім того, зробити знову покірною на майбутнє всю Польщу, і дійсно, роздмухуючи усяди їдкими наклепами ненависть до нас, так що з-за довірливості простих людей ці нечестиві хитроці приховані, а наші дії та рішення викликають підозру. Проте в дійсності ми не вважаємо гідним спростовувати такі вимисли, або прикладаємо до цього дуже мало зусиль: бо хто знає незворушність і стриманість нашої душі і хто покладе на чашу терезів наші здійснені досі діяння в захист повної свободи і порятунку поляків, той відразу зрозуміє, хто справжній ініціатор цих побрехеньок, бо нелегко йому щось собі покласти [на чашу], щоб терези урівноважилися. Як би там не було, ми не можемо спокійно зносити це скрутне становище дуже шляхетного народу, який ми раніше захищали з такими труднощами і з такими небезпеками, стільки витративши шведської крові, і котрий тепер стогне під володарюванням безсилового Короля Августа. Відносно цього народу ми налаштовані так само, як і раніше, і маємо намір не шкодувати ані жодних зусиль, ані коштів, доки не врятуємо його свободу від такої кількості ворогів, доки не зробимо її повною і не залишимо її у спокої законному Королю Станіславу Першому. Досі ми брали участь у переговорах з Оттоманським Імператором і Великим Татарським Ханом: вони обидва так само налаштовані по відношенню до республіки Польща, як і ми, так само бажать, з метою відновлення і забезпечення у ній стану давньої свободи, об'єднати з нами союзницьку зброю, щоб зламати і стримати тих мужів, які добиваються придушення польської свободи. Щоб приступити до цієї праці, з Божою милістю, ми висилаємо нині вперед дуже славного Київського Паладина, верховного Вождя Війська Польського Королівства в Польщу з прекрасним загоном воїнів, а потім, якщо треба, підемо слідом за ним з більшими військами. Ніхто не сумнівається, що усі разом і кожний зокрема, у кого в серці турбота про порятунок Батьківщини, любов до батьків, дружин та дітей, хто ще не зрікся притаманної войовничому Народу шляхетної думки про неприпустимість рабства, і, зрештою, усі ті, хто бажає бачити кінець лих, що мучать Батьківщину, піднявши цей символ блага, яке слід відновити, об'єднавши душі й сили, якнайшвидше приєднаються до когорт, котрі під командуванням Найяснішого Київського Паладина і Верховного Вождя Війська Польського Королівства воюють за свободу не менш хоробро, ніж б'ються за свої домашні вогнища. Слід виконати це завдання за короткий час і з невеликим зусиллям, коли Бог посприє справедливому ділу, щоб благополучно завершити, якщо всі одноставно об'єднуються для досягнення тієї рятівної мети, якої слід добитися. Однак якщо кого-небудь мало хвилює теперішнє становище, або кого міцно тримає злий намір по відношенню до Батьківщини і сподівання особистої вигоди в нещасливих краях, чи із-за свого віроломства чи впертості, то хай він сприймає як належне, якщо з ним поступлять в чомусь безпощадно. Для більшої довіри до них ми наказуємо скріпити це, підписане власноруч, Нашою Королівською печаткою. Видано під містом Бендери дня 28 січня року 1711.

КАРЛ

М.П. [місце печатки]

Х.Г. фон Мюллерн¹⁴

1. Крупницький Б. Д. Гетьман Пилип Орлик (1672 – 1742): його життя і доля. Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1956. – С.27.

2. Там само. – С.29.

3. Instrumentum Pacis inter Sacras Regias Majestates Sveciae et Poloniae. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten, Kongl. Placater Resolut. – Frordn. – Och Pbud MM. – 1705 – 09. – s.1465.

4. Див.: Крупницький Б. Д. – Вказана праця. – С.28.

5. Цит. за: Чухліб Тарас. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. – К., 2009. – С.488.

6. Павленко С. Восстание мазепинцев: мифы и реалии. – Чернигов: Русь, 2009. – С.85 – 98.

7. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten. – F141. – Handlingar till Sveriges politiska historia. – Pirm 141. – s. 120 – 123.

8. Ім'я подаємо за оригіналом: Mahomet Gerey.

9. Йозеф (Юзеф) Потоцький (1673–1751) воєвода Київський 1702 – 1744, каштелян краківський і великий коронний гетьман; під час війни Августа II з Карлом XII підтримував Станіслава Лещинського і увійшов до коаліції, очолюваної Пилипом Орликом.

10. Паладин (пізньолат. Palatinus – придворний) – у середньовічній західноєвропейській літературі – назва сподвижників франкського імператора Карла Великого або короля Артура (легендарного вождя кельтів у Британії). Пізніше паладом стали називати доблесного лицаря, відданого своєму государю або дамі.

11. Uppsala universitetsbibliotek, Handskriftsenheten. – F141. – Handlingar till Sveriges politiska historia. – Pirm 141. – s. 111 – 119.

12. Укладена 28 листопада 1705 р. між Карлом XII і Станіславом Лещинським. Згідно з угодою Швеція отримала право рекрутувати в Польщі солдат, тримати там свої війська і вести воєнні дії. Польща зобов'язувалася не брати участі в антишведських коаліціях і разом зі Швецією виступити проти Росії та Саксонії. У пункті 8 угоди передбачалося повернення до Польщі втрачених нею «східних земель», себто, очевидно, Лівобережної України (Гетьманщини).

13. Підписаний 24 вересня 1706 р. Карлом XII, Августом II і Станіславом Лещинським. За угодою Август II зрікся польської корони на користь Станіслава Лещинського, відмовився від союзу з Росією, зобов'язався відкликати саксонців з російської служби тощо.

14. Мюллерн Гюстав Хенрик фон (1664 – 1719) – шведський барон. У 1710 – 1714 – канцлер (міністр закордонних справ) Швеції в похідній адміністрації Карла XII.

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Володимир Чухно

ІСТОРІЯ ГАМАЛІЇВСЬКОГО ХАРЛАМПІЄВА МОНАСТИРЯ

Стаття присвячена історії Гамаліївського Харлампієвого монастиря та ансамблю його пам'яток.

5 лютого 2014 року виповниться 300 років із дня офіційного заснування Гамаліївського Харлампієвого монастиря, одного з останніх духовних закладів кріпосного типу.

Він стояв на лівому березі річки Шостка в селі Гамаліївка Шосткинського району Сумської області, за три кілометри від села Локотки колишньої Воронізької сотні.

За півстоліття до початку будівництва монастиря на його місці було пустище, поросле чагарником та невеликим лісом.

У 1676 році гетьман Самойлович дозволив Степану Бугаю, козаку села Локотки Воронізької сотні, збудувати поблизу майбутнього монастиря на річці Шостці водяний млин¹, а в наступному році зобов'язав його третину доходів, які він отримував від збудованого млина, віддавати на військові потреби².

Наприкінці 80-х років XVII сторіччя Степан Бугай продав побудований млин генеральному осавулові Андрію Михайловичу Гамалії (? – † до квітня 1696 року), який поселив недалеко від нього слобідку³ і назвав її на свою честь – Гамаліївкою.

Через декілька років після заснування Гамаліївки А.Гамалія помер, залишивши слобідку у спадок своєму сину, значному військовому товаришу Антону Андрійовичу Гамалії (? – † 1728 р.).

Останній був людиною віруючою і 14 квітня 1702 року заснував у Гамаліївці православний храм, який був названий на честь святого великомученика Харлампія – Харлампієвим⁴. Незабаром після заснування храму при ньому виникла жіноча пустинька⁵, витрати по утриманню якої Антон Андрійович узяв на себе⁶.

Під час Північної війни зі шведами Антон Гамалія воював на боці Мазепи і поплатився за це усіма маєтностями та засланням у Сибір⁷. Відібрану у нього в 1710 році Гамаліївку з Харлампієвою пустинькою гетьман Скоропадський залишив собі⁸.

У 1713 році дружина гетьмана Анастасія Марківна Скоропадська (уродж. Маркович) вирішила збудувати на місці Харлампієвої пустиньки жіночий монастир і у тому ж році подарувала йому два млини, декілька ділянок землі, лісу і батьківський хутір Дубочаєвський «з людьми, там же на куплених ґрунтах поселеними, і присілками: Яблунівкою, Білошапкою, Дейманівкою, Сергіївкою і двома Дівіцями»⁹.

1 грудня 1713 року Іван Скоропадський закріпив за монастирем указані маєтності гетьманським універсалом і одночасно з цим подарував йому належні до його гетьманського двору села Марчихину Буду, Мутин, Паліївку, Бирине і хутір Бубовщину¹⁰, а через тиждень звернувся до Петра I і попросив його дозволу на будівництво монастиря та на підтвердження за ним царською грамотою перелічених володінь, земель і млинів. Петро I його клопотання задовольнив і 25 січня 1714 року

© Чухно Володимир Єгорович – краєзнавець, м. Шостка Сумської області.

видав гетьману дозвільну царську грамоту на будівництво Харлампієвого монастиря та закріпив за ним «села, землі, ліси, млини і усякі угіддя в вічне володіння»¹¹.

Услід за цим Іван Скоропадський оголосив себе ктиторм Харлампієвої обителі¹², а його дружина розпочала будівництво монастирських споруд, головною з яких вважався собор Різдва Пресвятої Богородиці.

Собор був прикрасою Гамаліївської обителі і за даними М. Домонтовича, зводився за проектом професора Сорбони Адама Зерникау¹³. Однак чи так це насправді, не відомо. Адам Зерникау (Зерникав) народився 11 (21) вересня 1652 року в Кенігсберзі і був відомим православним богословом, письменником та архітектором. На початку 80-х років XVII ст. він проживав у Батурині і помер у Києво-Печерській лаврі задовго до початку будівництва Гамаліївського монастиря, в 1693 р. або в 1694 р.¹⁴ У зв'язку з цим деякі дослідники висловлюють обґрунтовані сумніви щодо його авторства на проект головного Гамаліївського храму.¹⁵

Собор Різдва Пресвятої Богородиці зводився упродовж 16 років, з 1719 року по 1735-ий, і був освячений 14 вересня 1735 року архімандритом Никодимом Ленкевичем. Його будівництво, за деякими даними, здійснювалось «муровщиком» Данилом Мойсеевичем на підставі договору, укладеного 7 лютого 1719 року між ним та гетьманом І.Скоропадським. За будівництво собору Данилу Мойсеевичу було обіцяно «п'ять тисяч золотих, борошна стародубської міри житньої – 100 осмачок, пшеничної – 10 осмачок, гречаної – 10 осмачок, насіння конопляного – 3 осмачки, круп гречаних – 8 осмачок, пшона – 4 осмачки, гороху – 3 осмачки, олії – 300 кварт, риби в'ялої – голів десять, соли – 6 бочок, сала – 60 пудів, баранів – 30, яловиць – 10, горілки кухов чотири»¹⁶.

Собор Різдва Пресвятої Богородиці у різний час мав від двох до чотирьох престолів: північний – в ім'я дванадцяти апостолів, південний – в ім'я Святої великомучениці Варвари¹⁷, на хорах правої сторони – в ім'я сповідника Якова і на хорах лівої сторони – в ім'я святого Миколая¹⁸, які розташовувались у чотирьох прибудовах до храму.

На думку деяких фахівців, головний гамаліївський храм був схожий з Троїцьким храмом Чернігівського Іллінського монастиря¹⁹. Проте не усі поділяють цю думку, вважаючи, що собор Різдва Пресвятої Богородиці був спроектований на основі місцевої переробки проектів двох типів храмів – базилікального з трансептом і хрестового п'ятикупольного²⁰ і в ньому «інакше, ніж у Троїцькому соборі в Чернігові, архітектор видозмінив тип староруського тринефного шестистовпного храму»²¹.

Усередині собору знаходився чотирирусний різьблений іконостас з головними святинями обителі – чудотворною Єрусалимською іконою Божої Матері у срібній ризи, іконою Спасителя у срібній ризи, чудотворною Іллінською Чернігівською іконою Божої Матері у срібній ризи²², чудотворною іконою святого Миколи угодника і Пристрасті Господньої, іконою Якова сповідника²³ і т.д. Цоколь іконостаса був прикрашений гербами Скоропадських, а над ним підносилися різьблені позолочені колонки, увіті виноградною лозою.

На стіні собору, біля правого криласу, висів портрет гетьмана Скоропадського на повний зріст і у повному військовому панцерному озброєнні²⁴, написаний відомим художником XVIII століття Якимом Глинським, а недалеко від нього – портрет гетьманші Скоропадської, роботи того ж майстра²⁵. Портрети зберігалися у соборі до середини XIX століття, після чого їх перенесли в настоятельські келії, а після революції передали у Сумський художній музей ім. Н.Х. Онацького.

Поряд з головним храмом, у північно-західному кутку монастирського подвір'я, розміщалися трапезна церква в ім'я священномученика Харлампія з невисоким куполом, «зального типу, з п'ятигранною апсидою, перекритою півсферичним куполом на високому восьмику»²⁶.

Харлампієва церква була побудована в 1721 році²⁷ і стала усипальною двох гілок роду Скоропадських. Тут, біля правого криласу, 6 липня 1722 року поховали гетьмана Івана Ілліча Скоропадського, праворуч від нього 13 січня 1730 року була похована його дружина Анастасія Марківна Скоропадська, а поряд з ними 2 квітня

1733 року їхня дочка Уляна Іванівна Толстая, дружина Ніжинського полковника Петра Петровича Толстого, яка померла 13 березня 1733 року в селі Яковлеве під Москвою²⁸.

Більш ніж через сто п'ятдесят років після їх смерті у трапезній церкві Гамаліївського монастиря були поховані Петро Іванович Скоропадський (06.03.1833 – 28.06.1885 рр.), батько гетьмана Української держави Павла Петровича Скоропадського, полковник російської армії, нагороджений золотою зброєю «За хоробрість», сестра гетьмана Єлизавета Петрівна Скоропадська (09.06.1879 – 14.09.1899 рр.), його мати Марія Андріївна Миклашевська (15.05.1839 – 23.11.1900 рр.) і брат Михайло Петрович Скоропадський (05.05.1871 – 1915 рр.), один із пацієнтів академіка В.М.Бехтерева, який пожертвував на будівництво першої в Росії клініки для епілептиків 25000 руб. «Усі вони – за спогадами Павла Петровича Скоропадського – поховані поряд, в Харлампіївській церкві, там же, де поховані гетьман Іван і гетьманша Анастасія»²⁹.

Трапезна церква в ім'я священномученика Харлампія мала дві трапези, одну велику – літню, а іншу малу – теплу. До неї примикав двоповерховий корпус настоятельських келій з похилим дахом, який був зведений після 1826 року на місці дерев'яних настоятельських келій, що згоріли під час пожежі 1795 року.

До 1795 року з південного боку трапезної церкви, за собором Різдва Пресвятої Богородиці, стояла велика одноповерхова дерев'яна будівля, в якій розміщувалося 13 чернечих келій³⁰. Однак під час пожежі 1795 року вона була пошкоджена вогнем і згодом розібрана, а на її місці в 1837 – 1840 рр. була збудована нова одноповерхова будівля для чернечих келій (чотирикімнатних з сіньми і двокімнатних без сіней), яка зводилася із цегли, що залишилася від розібрання Кербутівського Новомлинського храму³¹.

Окрім зазначених будівель, у дворі монастиря були їдальня і хлібопекарня під одним дахом та інші господарські споруди, а поблизу від монастиря водяний млин і винокурня³².

Територія монастиря розміром близько 170,0 м x 180,0 м, була огорожена цегляною стіною заввишки близько 2,2 м і товщиною близько 1,25 м, з стрільницями, розташованими на висоті близько 1,25 м від землі.³³

На кутах монастирських стін були встановлені чотири восьмигранні вежі з бойовими камерами і стрільницями, по одній на кожному куті, посередині південної стіни – восьмигранна вежа з хвірткою, що вела на територію монастиря, а посередині північної стіни – чотиригранна двох'ярусна вежа з воротами кріпосного типу.

У західній частині монастирської стіни, навпроти собору Різдва Пресвятої Богородиці, у 30-х роках XVIII ст. була споруджена триярусна вежа-дзвіниця четверикового типу, у нижньому ярусі якої містився головний вхід у монастир, у середньому розміщувалася церква в ім'я Вознесіння Господнього, а у верхньому – дзвіниця.

Під час пожежі, що сталася в монастирі в 1795 році, вежа-дзвіниця була пошкоджена вогнем і впродовж декількох десятиліть залишалася в запустінні. Після переведення в Гамаліївський монастир черниць Новомлинського монастиря вона була повністю перероблена: «аркада першого ярусу розібрана, другий і третій яруси споруджено заново, а зверху них встановлений сферичний гранчастий купол з високим шпилем»³⁴.

Майже усі споруди монастиря будувалися на пожертвування сім'ї Скоропадських і під контролем дружини гетьмана, яка до своєї смерті особисто спостерігала за їх зведенням.

Жертвували на будівництво монастиря й інші особи. Заданими О.М.Лазаревського, осавул генеральної артилерії Іван Мануйлович у 1714 році «надав на молитви, на обитель Гамаліївську хутір свій Шеїнку і млин о двох колах, з двором і пущею», колишній мешканець селища Вороніж міщанин Василь Дзвонник пожертвував у 1717 р. «на обитель св. Гамаліївську близько двадцяти «грунтів», «дворів» та інших земельних ділянок в сел. Вороніжі та поблизу сел. Вороніж, вартістю близько 2000 золотих», вдова сотника Сави Григоровича, засновника села Макове, в 1718 р.

віддала третю частину свого Воронізького і Маківського маєтків і слобідки Радомки «на Гамаліївськую обитель, за відпущення гріхів своїх і поминовення чоловіків своїх Сави и Кирила»³⁵ і так далі.

Однак основні багатства монастир отримав від родини Скоропадських. Турбуючись, «щоб обитель та у майбутньому часі у їжі і одянні черниціям, у ній благочестиво живущим, особливо до належної потреби мала достаток», гетьман Скоропадський 24 січня 1718 року «подарував монастирю свої власні села Вечорки і Колтуновки у Прилуцькому полку, село Камінь у Мутинському повіті, села Рогівку і Пушкарі з озерами в Новгород-Сіверській сотні, села Макове і Локотки з сінокосом Полевичі у Воронізькому повіті, а також купив разом зі своєю дружиною і подарував монастирю млин на річці Есмани з хутором, полями, сінокосами, лісом і з перелісками у Воронізькій сотні, млин на річці Шостці під селом Локотки з хутором, полями, лісами, сінокосами і дворами, млин на річці Шостка у селі Макове з двором, полями, лісами та іншими угіддями, млин в селі Паліївці з двором і з садом, млин гутянський з Гутою і хуторами Борщовець і Зап'ятницький та інші володіння, які були підтвержені за монастирем царською грамотою від 7 липня 1718 року»³⁶. Завдяки цьому Харлампіїв монастир став «одним з найбагатших малоросійських монастирів»³⁷, але його економічне благополуччя тривало недовго.

3 липня 1722 року гетьман Скоропадський помер. На знак подяки за надані монастирю милості його поховали 6 липня 1722 року в трапезній церкві в ім'я священномученика Харлампія, біля правого криласу, а на його надгробній плиті зробили напис: «Здѣсь опочиваетъ тѣломъ рабъ Божій Іоанъ Скоропадскій, Войскъ Запорожскихъ Гетманъ, сей обители фундаторъ. Преставился въ Глуховъ року 1722, Мѣсяця Іюля третого дня».³⁸

Після смерті гетьмана місце ктиторші Харлампієвої обителі зайняла Анастасія Марківна Скоропадська. Як і її покійний чоловік, вона піклувалася про благополуччя монастиря, наглядала за його будівництвом, часто приїжджала в монастир помолитися і подовгу залишалася в ньому. Тут вона відзначала свої дні народження і храмові свята, на які приїжджали високопоставлені великоросійські чиновники із сім'ями та малоруська генеральна старшина³⁹.

Бував у неї і миргородський полковник Данило Апостол, обраний у вересні 1727 року гетьманом Малоросії. Приїздив доти, поки його зять Андрій Горленко не розпочав процес проти Гамаліївського монастиря та Анастасії Марківни про повернення відібраних у його батька Дмитра Горленка сіл Яблунівка, Білошапки, Сергіївка, Вечорки та інших населених пунктів.

Під час розгляду вказаної справи гетьман підтримав свого зятя і у 1729 році повернув йому перелічені населені пункти, а також відібрав у монастиря «Марчихину Буду, Мутин та інші села і приписав їх до свого двору».⁴⁰ Анастасія Марківна важко переживала втрату своїх володінь і, можливо, тому захворіла.

Уже будучи хворою, вона вирішила перетворити Гамаліївський монастир із жіночого у чоловічий, сподіваючись на те, що начальник-ігумен зможе краще підтримувати монастир у «належному стані», ніж черниці.⁴¹

Про це 15 грудня 1729 року вона написала своєму брату Андрію Марковичу, а 19 грудня 1729 року – архієпископу Київському, Галицькому і усієї Малої Росії Варлааму. У своїх листах вона пропонувала черниць з Гамаліївського монастиря перевести в інші жіночі обителі, а «найстаріших і найчесніших законниць, які в обителі Харлампієвій у чернечий чин пострижені, перевести в Мутинську пустиньку», яку, за її задумом, необхідно було підпорядкувати Харлампієвому монастирю, «а на місце їх в обитель Харлампієву поселити ченців, ігумена влаштувати та інше, як у досконалих монастирях у Малій Росії водиться»⁴².

У день складання листа на ім'я архієпископа Київського, Галицького і усієї Малої Росії Варлаама А.М. Скоропадська померла. Через два дні після смерті її тіло привезли в Гамаліївський монастир, «де побачили, що на обличчі покійної, на правій стороні підборіддя, дуже червоно, також і правого вуха нижче кінець дуже червоний і вуха м'які, а лице ні в чому не змінилося»⁴³. У зв'язку з цим з її

похоронами поспішати не стали і відклали їх до 13 січня 1730 року.

У призначений день тіло Скоропадської поховали в трапезній церкві в ім'я священномученика Харлампія, «по правий бік, поряд з тілом покійного гетьмана Скоропадського»⁴⁴, у присутності близьких родичів, багатьох знатних великоросійських та малоруських осіб і священників з міст Глухова, Новгород-Сіверського, Кролевця, селища Воронежа та інших населених пунктів. Похоронами керував архімандрит Новгородський Нил, а надгробну промову читав префект Київського колегіуму Амвросій Дубневич, майбутній єпископ Чернігівський і Ніжинський.

Після смерті Анастасії Марківни ктиторами Гамаліївського монастиря були призначені її брат генеральний підскарбій Маркович Андрій Маркович (1674 – 1747 рр.) та племінники – бунчукові товариші Михайло Васильович Скоропадський (1697 – 1758 рр.) і Яків Андрійович Маркович (1696 – 1770 рр.), автор «Дневных записок генерального подскарбія Якова Марковича».

Турботи з перетворення Гамаліївського монастиря із жіночого у чоловічий узяв на себе Андрій Маркович. Незабаром після смерті сестри він надіслав її передсмертний лист архієпископу Київському, Галицькому і усїєї Малої Росії Варлааму і попросив його посприяти у вирішенні вказаного питання. Варлаам підтримав останню волю Анастасії Марківни і подав відповідне клопотання до Святейшого правлячого Синоду.

Упродовж наступних трьох років питання про перетворення Гамаліївського монастиря із чоловічого в жіночий розглядалось у вищих інстанціях і 31 січня 1833 року⁴⁵ було вирішене остаточно. Про це архієпископ Київський Рафаїл Заборовський 24 березня 1733 року повідомив листом Андрію Марковичу: «Отримали ми указ її Імператорської Величності Самодержавиці Всеросійської і від Святейшого Синоду про переведення мутинських ченців у дівочий Гамаліївський монастир, а черниць гамаліївських у Мутинський монастир»⁴⁶.

Обов'язки по переведенню ченців були покладені Рафаїлом Заборовським на Густинського ігумена Гаврила Леопольського, який 18 квітня 1733 року доставив його листа із Києва в Глухів⁴⁷.

Переведення тривало недовго, про що свідчить той факт, що вже наприкінці вересня 1733 року Київська єпархія призначила настоятелем Гамаліївського монастиря «для правління і влаштування усіляких добрих порядків монастирських чесну і учительну людину, превелебного пана отця Германа Конашевича, члена духовної консисторії і екзаменатора катедри Київ-Софійської»⁴⁸, який незадовго перед цим служив викладачем у Московській слов'яно-греко-латинській академії.

Однак Герман Конашевич не ужився з ченцями і ктиторами монастиря, і вони зажадали прислати від архієпископа Київського Рафаїла Заборовського на місце Германа іншого настоятеля⁴⁹. Рафаїл Заборовський прохання ктиторів задовольнив і у грудні 1734 р. звільнив Германа Конашевича від займаної посади, а на його місце на початку 1735 року призначив архімандрита Никодима Ленкевича, священника калмицького хана Петра Тайшина, який перед цим обернув у християнську віру близько 1665 калмиків.⁵⁰

Никодим Ленкевич близько трьох років був настоятелем Гамаліївського монастиря, після чого його відкликали у Казанську єпархію, а на його місце в 1738 р. призначили професора богослов'я Софронія Мигалевича, колишнього ректора Московської слов'яно-греко-латинської академії⁵¹ та архімандрита Московського Заіконоспаського монастиря.

При Софронії Мигалевичі 28 вересня 1738 року⁵² (за іншими даними 10 жовтня 1738 року)⁵³ у Гамаліївському монастирі сталася пожежа. З його слів, вона розпочалася «опівночі над тією баштою, де склеп мурований, і як дійшла до тієї комори, де зберігалася домашня і куплена горілка, більше 40 бочок, то на увесь монастир вогонь розлився, від чого погоріли усі хороми і крівлі на мурований церкві, трапезі і брамі, тільки уцілів іконостас і різниця».⁵⁴

На той час Гамаліївський монастир володів селами Сергіївка, Яблунівка,

Дубовий Гай, Білошапка, Вечорки, Ковтуновці, Велика Дівиця, Мала Дівиця, Гамаліївка, Макове, Паліївка, Локотки і Дейманівка.⁵⁵ Однак доходу, який він отримував від зазначених маєтностей, не вистачало на відновлення монастирських споруд. У зв'язку з цим у квітні 1741 року Софроній Мигалевич звернувся до імператриці Єлизавети Петрівни і попросив повернути Гамаліївському монастирю незаконно відібрані у нього гетьманом Данилом Апостолом села Мутин, Камінь, Марчихину Буду, Бирине, Рогівку і Пушкарі. Своє прохання він мотивував тим, що після відібрання вказаних населених пунктів Гамаліївський монастир «в останній бідності і зубожінні перебуває, і після пожежі і донині у попередній стан не приведений, і святі церковні будови без належних дахів стоять і покриті соломою, і завжди їх пробиває всяка мокрота, і потрапляє вона на кам'яні стіни, які від того терплять велику шкоду, і вельми небезпечно, щоб вони від того не впали...»⁵⁶. Єлизавета Петрівна прислухалася до доказів Мигалевича і своїм указом від 21 травня 1743 року повернула монастирю незаконно відібрані у нього села.⁵⁷

11 червня 1743 року Святійший синод встановив у Гамаліївському монастирі архимандритське правління⁵⁸, а 24 жовтня 1743 року прийняв рішення перевести Софронія Мигалевича на посаду настоятеля Московського Андронієва монастиря. Однак Мигалевич відмовився від запропонованої посади, посилаючись на «хворобу свою, що перешкодила переїзду до Москви, і на бажання довести перебудову монастиря», і 15 березня 1744 р. був залишений на колишній посаді⁵⁹.

Протягом наступних декількох років він відновив пошкоджені монастирські споруди і після закінчення ремонтних робіт наприкінці 40-х років XVIII століття, помер у Гамаліївській обителі⁶⁰, де, вирогідно, і був похований.

Після його смерті настоятелем монастиря був призначений Гаврило Леопольський, однак він невдовзі помер (01.01.1749 р.), а його місце 29 січня 1749 року зайняв ігумен Києво-Петропавлівського монастиря Пахомій Витвицький⁶¹.

Пахомій Витвицький пробув на посаді настоятеля Гамаліївського монастиря менше року, після чого його перевели у Прилуцький Густинський монастир, а на його місце 19 лютого 1750 р. призначили флотського обер-ієромонаха Пафнутія Биковського⁶², який керував монастирем до 23 вересня 1754 року, поки його не перевели в Києво-Печерську лавру⁶³.

Після нього настоятелем Гамаліївського монастиря був архимандрит Венгамін, який помер у Харлампієвій обителі в березні 1761 року.⁶⁴

Незадовго до його смерті, 10 лютого 1761 року, місце настоятеля Гамаліївського монастиря зайняв архимандрит Давид Нащинський (1720 – 1793 рр.), письменник і перекладач, професор богослов'я, ректор Київської духовної академії з 3 липня 1758 р. по 10 лютого 1760 р.⁶⁵ Перебуваючи на посаді архимандрита, Нащинський не залишав наукової і перекладацької діяльності і у 1766 році написав «Златой клейнод детей Божиих, то есть правдивый путь к христианству» та інші роботи.

При його правлінні Гамаліївський монастир багато сперечався «з сусідами за землі, особливо лісові, у яких не було точних меж» і в період з 1761 р. по 1768 р. мав у судових органах близько 100 справ. Це відволікало ченців від виконання своїх прямих обов'язків, у зв'язку з чим у 1766 році обер-прокурор пропонував Священному синоду звернутися до імператриці з проханням «позбавити духовний чин в Малоросії від суєти мирської»⁶⁶.

У 1768 р. (за іншими даними – на початку 1769 р.) Давида Нащинського перевели в Глухівський Петропавлівський монастир, а на його місце з Глухівського Петропавлівського монастиря призначили Феоктиста Мочульського (1732 – 1818 рр.), письменника і педагога, який згодом став архієпископом Білгородським і Курським, членом Петербурзької Академії наук і почесним членом Харківського університету.

Пробувши на посаді настоятеля Гамаліївського монастиря близько року, Феоктист Мочульський в 1769 р. був переведений в Києво-Михайлівський монастир, а його місце 16 червня 1770 р. посів ігумен Полтавського Хрестовоздвиженського монастиря Антоній Почека⁶⁸.

Він керував Гамаліївським монастирем до 1784 року, після чого 6 січня 1785

року на його місце був призначений Іоанн Островський (1734 – 1801 рр.), префект і викладач латині, філософії і богослов'я Київської духовної академії.

Іоанн Островський виконував обов'язки настоятеля Гамаліївського монастиря близько п'яти років, до 15 грудня 1789 року (за іншими даними, до 8 січня 1890 р.), після чого його перевели настоятелем в Коломенський Богоявленський Голутвін монастир Московської єпархії, а згодом призначили єпископом Пермським і Катеринбурзьким⁶⁹.

При ньому 10 квітня 1786 року Гамаліївський монастир було передано в казенне відомство з присвоєнням йому статусу монастиря другого класу. При цьому належні духовному закладу села Бирине, Пушкарі, Рогівка, Мутин, Камінь, Гамаліївка, Локотки тощо були у нього відібрані і повернуті державі⁷⁰.

25 грудня 1789 року (за іншими даними, 14 грудня 1789 року)⁷¹ на місце Іоанна Островського був призначений Христофор Суліма (близько 1750 – 1813 рр.), ігумен Миколаївського Моденського монастиря Новгородської єпархії. На чолі Гамаліївського монастиря він перебував до 1 травня 1794 року, після чого його перевели в Чернігівський Єлецький монастир, а 16 жовтня 1799 р. призначили Слобідсько-Українським єпископом.

Місце Христофора Суліми в 1794 році зайняв Платон Романовський, ректор і учитель богослов'я Новгород-Сіверської духовної семінарії⁷³. При ньому, в 1795 році, в монастирі сталася пожежа, якою було пошкоджено більшість монастирських споруд. Її наслідки були зафіксовані в плані «Гамаліївського монастиря, яким він залишився після пожежі», складеному в 1795 р. статським радником Ларіоном Алексеєвим. У центрі плану був зображений храм Різдва Пресвятої Богородиці, навпроти нього, недалеко від південної стіни, корпус чернечих келій, з іншого боку, біля північної стіни – Харлампієва церква і корпус настоятельських келій, а у східній частині, за головним храмом, монастирські споруди, що згоріли: 4 невеликі будиночки і маленька церква.⁷⁴

Через декілька місяців після пожежі, 23 лютого 1796 року, Платон Романовський помер. Його місце 22 червня 1796 р. зайняв ректор Новгород-Сіверської семінарії архімандрит Ієронім Загоровський (1741 – 1804 рр.)⁷⁵. На посаді настоятеля Гамаліївського монастиря він пробув до 14 січня 1799 р., після чого його перевели в Київський Видубицький монастир, а замість нього 6 лютого 1799 року призначили Ірінея Фальковського (1762 – 1823 рр.), учителя богослов'я Київської духовної академії.⁷⁶

Київська духовна академія у той час переживала важкі часи, які були викликані ліквідацією Києво-Братського Богоявленського монастиря, від доходів з маєностей якого викладачі академії отримували кошти на своє утримання.

Залишившись без матеріальної підтримки обителі, служителі академії розпочали кампанію по відновленню Києво-Братського монастиря і поверненню йому відібраних володінь. Однак вона безуспішно тривала до 1795 року, поки в Гамаліївському монастирі не сталася пожежа.

Як було сказано вище, під час пожежі більшість споруд Гамаліївського монастиря була пошкоджена вогнем. Для їх відновлення потрібно було 8534 руб. 25 коп., однак ні в обителі, ні у Чернігівської єпархії таких коштів не було. Скориставшись цією обставиною, Київський митрополит Ієрофей 21 березня 1799 року звернувся до Святійшого синоду і попросив відновити Києво-Братський монастир «на тому самому штаті, який для Гамаліївського встановлений, з переведенням звідти в Братський гамаліївських ченців, і з дозволом забрати в Братський з Гамаліївського тамтешню різницю з пристойним начинням, меблями, келійними кіньми, екіпажем та з іншим майном, крім будівель»⁷⁷.

Святійший синод підтримав клопотання митрополита і 23 травня 1799 року звернувся до Павла I з проханням «перетворити Гамаліївський монастир, після ліквідації, у приходську церкву, на утримання якої відновлений Братський монастир повинен був виділяти з штатної суми щорічну платню, призначену на одного ієромонаха, ієродиякона і паламаря, а усі належні Гамаліївському монастирю угіддя і будівлі (за винятком церков і будівель, необхідних для проживання майбутніх

священно-церковно-служителів) повернути в казну».⁷⁸ Павло I проти цього не заперечував і 29 травня 1799 року підписав прохання Синоду⁷⁹.

Після прийняття вказаного рішення Київський митрополит Ієрофей направив у Гамаліївський монастир протоієрея Матвія Россовського і канцеляриста Мельникова і зобов'язав їх прийняти майно ліквідованого духовного закладу за описом і передати його в Києво-Братський монастир. При цьому їм було наказано залишити в Гамаліївській обителі найнеобхідніші речі, які «дешевші» і «гірші», і в обмеженій кількості, а все інше належало вивезти до Києва. На початку серпня 1799 року розпорядження митрополита було виконано і найцінніше майно ліквідованого монастиря: ризниця, ікони, церковне начиння тощо – було упаковано і відправлено в Києво-Братський монастир.

Протягом наступних двадцяти шести років Гамаліївський монастир залишався в запустінні і, згідно з рішенням Святійшого синоду, використовувався як приходська церква.

Однак стіни споруд були ще досить міцними, і 15 березня 1826 року Святійший синод прийняв рішення «про переведення Новомлинського дівочого монастиря з проживаючими в ньому черницями в ліквідований Гамаліївський монастир»⁸⁰, а незадовго перед цим, 25 грудня 1825 року, виділив на ремонт Гамаліївського монастиря 16.948 руб. 20 коп.⁸¹

Через декілька місяців після ухвалення вказаного рішення монахині і послушниці Кербутівського Новомлинського монастиря в кількості близько 40 осіб переселилися в Гамаліївський Різдво-Богородичний монастир, який незадовго перед цим отримав статус монастиря третього класу, і під керівництвом ігумені Дометіани приступили до виконання своїх обов'язків і відновлення монастирських споруд, пошкоджених пожежею 1795 року.

Під час проведення ремонтних робіт, у 1834 році, ігуменю Дометіану звільнили з посади настоятельки Гамаліївської обителі у зв'язку з похилим віком, а на її місце 8 серпня 1834 року призначили ніжинську ігуменю Феодору⁸², при якій будівництво і ремонт монастирських споруд було закінчено.

У 1840 році місце настоятельки Гамаліївського монастиря зайняла ігуменя Маргарита, казначея обителі, яка незадовго перед цим служила ніжинською ігуменею⁸³. Пробувши на чолі Гамаліївського монастиря близько восьми років, вона 21 листопада 1848 року померла, а на її місце була призначена ігуменя Антонія, дворянка з роду Назаревських, яка управляла Гамаліївською обителлю до 1888 року⁸⁴. При ній, на початку 60-х років XIX століття, у Гамаліївському монастирі проживало близько 100 осіб,⁸⁵ які утримувались за рахунок державної допомоги в сумі 284 крб., відсотків від капіталу – в сумі 4700 крб. і доходів, котрі монастир отримував з 30 десятин орної землі, млина, рибного озера, 18 десятин саду і двох городів площею близько 3 десятин.⁸⁶

15 травня 1888 року Гамаліївський монастир очолила шістдесятисемірічна ігуменя Єфросинія, казначея обителі⁸⁷. На чолі Гамаліївської обителі вона перебувала недовго, про що свідчить той факт, що вже в 1889 році на її місці служила ігуменя Ксенофонта,⁸⁸ яка відрізнялась особливим благочестям, за що 6 травня 1898 року була заохочена благословенням Святійшого синоду з грамотою,⁸⁹ а 6 травня 1899 року наперсним хрестом з Кабінету Його Величності.⁹⁰

При ігумені Ксенофонті, на початку XX століття, в Гамаліївському монастирі проживало 36 черниць і 74 послушниці. Настоятелька монастиря мешкала на першому поверсі архієрейських покоїв, які примикали до трапезної церкви, а черниці і послушниці у чернечих келіях.

На другому поверсі архієрейських покоїв розміщалися приймальня і вітальня. «Приймальня була прикрашена портретами превеликих осіб усіх часів, а вітальню прикрашали старовинні меблі: крісла з твердими сидіннями, великий диван з високою прямою спинкою, громіздкий овальний стіл, виготовлений з карельської берези. Праворуч від входу у вітальню висів портрет фундаторки А. Скоропадської з хвалебними віршами під ним, навпроти нього портрет І. Скоропадського, а у вітальні

над канапою портрет рано померлої Єлизавети Скоропадської, імператорської фрейліни»⁹².

Неподалік від монастиря на річці Шостці стояв водяний млин, подарований гетьманом Скоропадським, а поруч з ним запруда, поросла очеретом і жовтими ліліями. Біля запруди протікало «дивне джерело живої води, над виходом якого була влаштована обширна каплиця, усередині вся прикрашена образами»⁹³.

У другій половині XIX століття при Гамаліївському монастирі діяло училище, у якому навчалось 15 дівчаток. Священики читали їм закон Божий, а черниці – читання і писання⁹⁴, а на початку XX століття школа грамоти, у якій серед інших предметів викладалось шиття, вишивання і в'язання⁹⁵.

При Різдво-Богородичній церкві діяла церковно-приходська школа, завідуючим якої наприкінці XIX століття був священик Микола Усердов⁹⁶. Школа вважалась однією з кращих у Глухівському повіті, перебувала на особливому становищі і протягом декількох років отримувала з місцевого бюджету субсидію в сумі 100 рублів на рік⁹⁷.

Незадовго до революції 1917 року в монастирі побував видатний український історик, публіцист і громадський діяч Д. Дорошенко. Свої спогади від побаченого він описав у статті «Гетьманський монастир», яка була опублікована в 1919 році у його нарисах «По рідному краю (Дорожні враження й замітки)».

На той час у Гамаліївському монастирі проживало близько 250 черниць і послушниць, а «його настоятелькою була Дионисія, в миру Євдокія Кузина, уродженка Севського повіту Орловської губернії. Не стара ще жінка, з делікатним приємним обличчям. Дуже привітна»⁹⁸.

За оцінкою Д. Дорошенка, монастир тих часів мав характер великої трудової спілки, у якому на перший план виступали господарські інтереси. Кожна монахиня в ньому мала свою роботу: одна вишивала, інша обробляла земельну ділянку, третя працювала в пекарні тощо. У монастирі був свій готель з чистенькими світлицями та старовинними гравюрами, пекарня та інші господарські споруди.

З приходом радянської влади спокійний уклад життя у Гамаліївській обителі був порушений. Керуючись декретом Ради народних комісарів від 23 січня 1918 року «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», комуністи розпочали на Чернігівщині широкомасштабну антирелігійну кампанію, яка супроводжувалась утиском церковнослужителів, закриттям православних монастирів і церков, відібранням у них церковного майна тощо.

Монахині Гамаліївського монастиря були стурбовані вказаними подіями і, бажаючи зберегти свою обитель, взяли у володіння 70 га лісів, 10 га лугів і 20 га ріллі і в 1921 році організували сільськогосподарську кустарну виробничу артіль, а її головою обрали монахиню Марфу Никлонську. Артіль займалась виробництвом сільгосппродукції, мала у власності 20 коней, 30 корів, 50 овець, 10 свиноматок, 2 водяних млини, сукновальню тощо.

Проте це не надовго відстрочило ліквідацію монастиря. Гоніння на церкву тривали, і після 1 травня 1924 року Гамаліївський монастир закрили, а його житлові приміщення передали під будинок престарілих, а згодом під дитячий притулок.

У зв'язку з цим частина монахинь покинула обитель, а інші залишались у монастирі і проживали в ньому до початку 60-х років минулого століття, заробляючи собі на проживання вишиванням, плетінням та іншими роботами.

Через чотири роки після ліквідації монастиря більшовики приступили до вилучення його монастирських цінностей. Насамперед вони проникли у склеп Скоропадського, сподіваючись знайти в ньому золоті прикраси. Проте ніяких цінностей там не виявили.

Після цього представники радянської влади зняли з головного Гамаліївського храму 320-пудовий монастирський дзвін, який був подарований монастирю на початку XX століття імператрицею Олександрою Федорівною з нагоди святкування 300-ліття царювання дому Романових, і розібрали різьблений іконостас.

Дзвін порізали і здали на металолом, а іконостас викинули, заздалегідь знявши з

нього позолоту та ікони. Дерев'яні частини іконостасу місцеві мешканці розтягнули по домівках і використали їх для опалення помешкань, а ікони, до яких приходили помолитися тисячі віруючих зі всієї округи, використали на виготовлення столів. Проте кілька святинь усе ж таки вдалося врятувати, і до недавнього часу вони зберігалися у будинках місцевих мешканців.

На початку Великої Вітчизняної війни радянська держава послабила тиск на православну церкву. Скориставшись цією обставиною, священнослужителі поновили діяльність Харлампієвої церкви і з 1941 року почали використовувати її як парафіяльну для села Гамаліївки, а після війни спробували відновити монастир. З цією метою єпископ Сумський і Охтирський Іларіон (Прохоров) 1 грудня 1947 року подав до Ради у справах Російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР відповідне клопотання, однак у його задоволенні 18 грудня 1947 року було відмовлено⁹⁹.

28 березня 1956 року Гамаліївський монастир було включено до Списку пам'яток архітектури України¹⁰⁰. На цей момент лише одна із його споруд – Харлампієва церква використовувалась за призначенням. Усі інші приміщення були у користуванні колгоспу «Нова праця» (з 1957 року «40 років КПУ»). Соборний храм Різдва Пресвятої Богородиці використовувався під зерновий склад, трапезний корпус – під склад матеріальних цінностей, а дзвіниця – під склад мінеральних добрив і отрутохімікатів. На першому поверсі двоповерхового корпусу настоятельських келій зберігалось колгоспне зерно, на другому поверсі трапезного корпусу розміщувався сільський клуб, у чернечих келіях проживали сім'ї колгоспників і 18 монахинь похилого віку, а на монастирському подвір'ї тримали стадо колгоспних корів.

Однак держава не була зацікавлена у використанні Гамаліївського монастиря як пам'ятника архітектури і в грудні 1961 року передала його Міністерству внутрішніх справ України, яке своїм наказом №0270/61 організувало на його території виправно-трудову колонію посиленого режиму, призначену для відбування покарання особами, що скоїли тяжкі злочини¹⁰¹.

Після прийняття вказаного рішення, в січні 1962 року, на території монастиря розпочалися роботи по виявленню підземних ходів та інших порожнин, через які засуджені могли втекти на волю. Обстеження почали із церкви святого Харлампія, у якій планувалося відкрити їдальню для засуджених. Спочатку зірвали дощану підлогу церкви. Під нею виявили склеп із зруйнованою цинковою труною, в якій зберігалися останки Івана Ілліча Скоропадського: «добре були видні кістки його ніг, чоботи зі шпорами і череп»¹⁰².

Після цього один із учасників обстеження Олексій Павлович Борисенко спустився в склеп, що містився поряд зі склепом Скоропадського, і «побачив в ньому труну з горіхового дерева, покриту лаком, у якому знаходилося тіло молодої жінки, що чудово збереглося. Проте як тільки в труну проникло повітря, воно почало розсипатися»¹⁰³. Кому точно належали виявлені останки, невідомо. Можливо, дочці І.І. Скоропадського – Уляні Іванівні Толстій або сестрі гетьмана Української держави П.П. Скоропадського – Єлизаветі Петрівні Скоропадській.

Обстеження території монастиря проводилося у присутності високопоставлених осіб Сумського обласного управління внутрішніх справ, Шосткинського районного відділу міліції, комітету державної безпеки і двох представників православної церкви. «Після виявлення склепу гетьмана та членів його сім'ї, – згадував О.П.Борисенко, – керівництво управління внутрішніх справ запропонувало представникам духовництва перепоховати їх останки. Однак ті відмовилися, посилаючись на те, що ні гетьман, ні члени його сім'ї не зараховані до лику святих. Після цього хтось із членів комісії віддав наказ забетонувати склепи. Для цього привезли три автомобілі-самоскиди бетону і залили їм два склепи з останками І.І. Скоропадського, членів його сім'ї і членів родини П.П. Скоропадського, а потім засипали щебенем і піском склеп, що знаходився у південній прибудові до храму святого Харлампія, в якому зберігалось шість трун з останками настоятелів і настоятельниць Гамаліївської обителі»¹⁰⁴.

Аналогічні «заходи» були проведені і в храмі Різдва Пресвятої Богородиці.

Услід за цим, у березні-травні 1962 року, до монастиря прибули понад 500 засуджених загального режиму і збудували на його території їдальню, медичну частину, контрольно-пропускний пункт та інші споруди, необхідні для проживання та обслуговування засуджених.

Під час виконання будівельних робіт вони повністю знищили дзвіницю монастиря, яка нібито заважала огляду, скинули хрести з церкви святого Харлампія і собору Різдва Пресвятої Богородиці, перебудували під камери для злочинців келії, заклали бійниці у монастирській стіні, а також зрівняли з землею і залили асфальтом поховання військових біля північних дверей собору; поховання дружин титулярних, статських та таємних радників з південного боку храму Різдва Богородиці, а також могили ченців, черниць та інших поважних осіб зі всієї округи, що знаходилися уздовж огорожі, яка вела від храму святого Харлампія до брами¹⁰⁵.

Після закінчення будівельних робіт 25 червня 1962 року виправно-трудова колонія була здана під охорону військовій частині №3423 і незабаром прийняла перший етап засуджених посиленого режиму в кількості близько 550 осіб.

Через деякий час після їх приїзду головний Гамаліївський храм був переобладнаний під виробничі цехи колонії, усередині зведені залізобетонні міжповерхові перекриття і перегородки, а в куполі встановлений бак для води. Приміщення собору було поділено на три поверхи та безліч підсобних приміщень, а в центрі встановлене промислове обладнання, робота якого негативно впливала на схоронність храму. Від вібрації працюючих верстатів шматки старовинної ліпнини відвалювались, а храм поступово руйнувався і приходив у занепад.

На сьогодні від внутрішнього облаштування собору майже нічого не залишилося. За час існування в ньому виробничого цеху колонії усі настінні фрески декілька разів перештукатурювались та білились.

У 1970 – 1973 рр. були повністю знищені усі кутові вежі монастиря, у тому числі і три надбрамні, а монастирська стіна перетворена на частину виробничої зони колонії.

Постановою Ради Міністрів України №442 від 6 вересня 1979 року ансамбль Гамаліївського монастиря було знову включено до Списку пам'яток архітектури України, що перебувають під охороною держави. Однак майже ніяких заходів, спрямованих на його збереження, з того часу так і не було вжито.

Декілька років тому монастир відвідали науковці Інституту історії та теорії архітектури і містобудування, єдиної в Україні наукової установи у сфері проведення фундаментальних історико-архітектурних і теоретичних досліджень у галузі історії і теорії української архітектури.

«Перед їх очима, – писала директор НДІТІАМ Алла Виноградна, – предстала картина тотального запустіння. Тут не лише науковець, а й будь-який пересічний громадянин зрозуміє, що ця пам'ятка давнини знаходиться поза межами елементарної охорони. Навпаки. Стіни старовинної будівлі вкриті грибок, шматки старовинної ліпнини відвалюються на очах. Керівництво колонії на свій розсуд переобладнало намолені століттями келії на місця ув'язнення. Подекуди прямо на могильних плитах встановлені верстати. Порушуються християнські канони щодо поховання, яке не повинно знаходитися за колючим дротом, а особливо усипальниця таких значущих для національної свідомості українців осіб, як великий гетьман України Іван Скоропадський та його родина»¹⁰⁶.

У минулому році керівництво України вирішило покласти цьому край. Враховуючи виняткову культурну та історичну цінність ансамблю пам'яток Гамаліївського Харлампієвого монастиря, роль його засновників в історії українського державотворення та з метою його належної охорони, Президент України В. Ющенко своїм указом №4/2010 від 6 січня 2010 року «Про деякі питання збереження ансамблю пам'яток Гамаліївського Харлампієвого монастиря» запропонував Кабінету Міністрів України ужити в установленому порядку заходів щодо вивільнення Шосткинською виправною колонією №66 приміщень та споруд

колишнього Гамаліївського Харлампієвого монастиря з метою його подальшого утримання, використання та розвитку як пам'ятки культурної спадщини України, а також забезпечення прав релігійних громад щодо користування його культурними будівлями.

Звідтоді минуло більше року. Однак за цей час лише одна із монастирських споруд – церква Священномученика Харлампія, у склепі якої зберігаються забетановані останки великого гетьмана та членів його родини, була 2 березня 2011 року передана Шосткинською виправною колонією №66 Конотопській єпархії Української православної церкви Московського патріархату. Усі інші монастирські споруди залишаються у користуванні колонії, поступово руйнуються і приходять у занепад.

Пора покласти цьому край і якнайшвидше повернути народові України частку його славетної історії.

1. Лазаревский А. Очерки старейших дворянских родов Черниговской губернии. // Записки Черниговского губернского статистического комитета. – Книга 2. – Чернигов, 1868. – С. 102.
2. Там само.
3. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Том 1. – Киев, 1908. – С. 239 – 240.
4. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 21.
5. Модзалевский В. Очерк истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. // Лохвицкий исторический сборник. – Киев, 1906. – С. 267.
6. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 20.
7. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий. // Русский архив. Книга 1. – М., 1875. – С. 445.
8. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маетностях Нежинского полка 1729-1730 гг. – Чернигов, 1901. – С. 47.
9. Пулк М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом. // Вестник Европы. – Том 3. – СПб., 1872. – С. 78.
10. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Том 2. Полк Нежинский. – Киев, 1893. – С. 351.
11. Пулк М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом. // Вестник Европы. – Том 3. – СПб., 1872. – С. 79.
12. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 20.
13. Домонтович М. Материалы для географии и статистика России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 671.
14. Русский биографический словарь. Том 1. – СПб., 1896. – С. 61.
15. Цапенко М. Архитектура левобережной Украины XVII-XVIII веков. – М., 1967. – С. 119.
16. Для истории Гамалеевского Харлампиевского монастыря. // Черниговские епархиальные известия. № 1. – Чернигов, 1887. – С. 15 – 16.
17. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего синода. Том 20. – СПб., 1740. – С. 591.
18. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 53.
19. Домонтович М. Материалы для географии и статистика России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 676.
20. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Том 4. – Киев, 1986. – С. 32.
21. Логвин Г. Чернигов, Новгород-Северский, Глухов, Путивль. 2-е изд. – М., 1980. – С. 215.
22. Домонтович М. Материалы для географии и статистика России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 676.
23. Верховец Я.Д. В наши дни. – Петроград, 1915. – С. 24.
24. О месте погребения Малороссийского гетмана, Ивана Скоропадского. // ЧОИДР. – №9. – М., 1847. – 20.
25. Цапенко М. По равнинам Десны и Сейма. 2-е изд. – М., 1970. – С. 65.
26. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Том 4. – Киев, 1986. – С. 32.
27. Тимофієнко В. та ін. Історія української архітектури. – Київ, 2003. – С. 227.
28. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 52.
29. Павло Скоропадський. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ – Філадельфія. – 1995. – С. 400.

30. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779 – 1781). – Київ, 1934. – С. 390.
31. Гумилевский Д.И. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 52.
32. Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). – Київ, 1934. – С. 390 – 391.
33. Вечерський В. Гамаліївський монастир XVIII сторіччя. // Пам'ятки України. – 2001. – №4.
34. Там само.
35. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Том 2. Полк Нежинский. – Киев, 1893. – С. 352.
36. Василенко Н.П. Генеральное следствие о маестностях Нежинского полка 1729-1730 гг. – Чернигов, 1901. – С. 315 – 318.
37. Энциклопедический словарь. Том XXXVII. Издатели: Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. – СПб., 1908. – С. 79.
38. Ханенко Н. Диариуш или журнал, то есть повседневная записка. // ЧОИДР. Книга 1. – М., 1858. – Смесь. – С. 74
39. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726 – 1729 гг.). Часть 2. – Киев, 1895. – С. 189.
40. Пулк М. Малороссийские эмигранты при Петре Великом. // Вестник Европы. – Том 3. – СПб., 1872. – С. 84.
41. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 29.
42. Гетманша Скоропадская, урожденная Анастасия Марковна Маркович (1667-1729). // Исторический вестник. № 8. – СПб., 1911.
43. Мордовцев Д. Русские женщины нового времени. Гетманша Скоропадская. – СПб., 1874. – С. 37.
44. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726 – 1729 гг.). Часть 2. – Киев, 1895. – С. 340.
45. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Том 8. 1733 – 1734 гг. – СПб., 1898. – С. 27.
46. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 41 – 42.
47. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726 – 1729 гг.). Часть 3. – Киев, 1897. – С. 283.
48. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 45.
49. Русский биографический словарь. Том 5. – М., 1916. – С. 38.
50. Харлампович К.В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. Том 1. – Казань, 1914. – С. 850.
51. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего синода. (1736 г.). – Том 16. – СПб., 1906. – С. 873.
52. Описание актов Архива Маркевича, относящихся к истории южнорусских монастырей. // ЧОИДР, – 1884. – Книга 1. – Отд. 1. – С. 27 – 28.
53. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего синода. (1741 г.). – Том 21. – СПб., 1913. – С. 203.
54. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 48.
55. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего синода. (1738 г.). Том 18. – Петроград, 1915. – С. 1357 – 1358.
56. Архив князя Воронцова. Книга 1. – М., 1870. – С. 70 – 72.
57. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Том 11. – СПб., 1830. – С. 813.
58. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Том 1. 1741 – 1743 гг. – СПб., 1899. – С. 355.
59. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего синода. (1743 г.). Том 23. – СПб., 1911. – С. 514.
60. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 50.
61. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего синода. (1749 г.). Том 29. – СПб., 1913. – С. 189, 437.
62. Там само. – С. 288.
63. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего синода. (1754 г.). Том 34. – СПб., 1912. – С. 337.
64. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 51.
65. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви. Том 1. – СПб., 1827. – С. 104 – 106.

66. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Том 2. Полк Нежинский. – Киев, 1893. – С. 355.
67. Словарь исторический о бывших в России писателях духовного чина греко-русской церкви. Том 2. – СПб., 1827. – С. 291 – 294.
68. Строев П. Списки иерархов и настоятелей монастырей российской церкви. – СПб., 1877. – С. 530 – 531.
69. Русский биографический словарь. Том 8. – СПб., 1897. – С. 280.
70. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 51.
71. Сулимовский архив. – Киев, 1884. – С. 137.
72. Русский биографический словарь. Том 21. – СПб., 1901. – С. 435.
73. Русский биографический словарь. Том 14. – СПб., 1905. – С. 57.
74. РДА. Ф. 1399, ОП. 1, д. 843.
75. Русский биографический словарь. Том 8. – СПб., 1897. – С. 167.
76. Там само. – С. 135 – 136.
77. Белгородский А. Киевский митрополит Иерофей Малицкий. – Киев, 1901. – С. 210.
78. Там само. – С. 211.
79. Описание документов и дел, хранящихся в архиве святейшего синода. (6 ноября 1790 г. – 11 марта 1801 г.) – Петроград, 1915. – С. 398.
80. Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству православного исповедания Российской империи. Том 1. 1825 – 1835 гг. – Петроград, 1915. – С. 40.
81. Там само. – С. 25.
82. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 52.
83. Там само. – С. 52.
84. Календарь Черниговской губернии на 1888 год. – Чернигов, 1887. – С. 288.
85. Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Книга 4. – Чернигов, 1873. – С. 52.
86. Домонтович М. Материалы для географии и статистика России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния. – СПб., 1865. – С. 676.
87. Список настоятелей женских монастырей и общин. – СПб., 1889. – С. 52.
88. Календарь Черниговской губернии на 1890 год. – Чернигов, 1889. – С. 200.
89. Церковные ведомости. – №18 – 19. – СПб., 1898. – С. 169.
90. Церковные ведомости. – №19. – СПб., 1899. – С. 147.
91. Денисов Л.И. Православные монастыри Российской империи. – М., 1908. – С. 911.
92. Архірейський Д. Гамаліївський монастир: передісторія ганьби. // «Советское полесье», 17 січня 1996 р.
93. Верховец Я.Д. В наши дни. – Петроград, 1914. – С. 25.
94. Всеподданнейший отчет обер-прокурора Святейшего Синода К. Победоносцева по ведомству православного исповедания за 1884 г. – СПб., 1886. – С. 249 – 250.
95. Журналы Глуховского уездного земского собрания на 1913 г. – Глухов, 1914. – С. 50.
96. Журналы Глуховского уездного очередного земского собрания на 1891 г. – Чернигов, 1892. – С. 12.
97. Журналы Глуховского уездного земского собрания на 1897 г. – Глухов, – 1899. – С. 120 – 121.
98. Дорошенко Д. «Гетьманський монастир». // Сіверянський літопис. №1 (19). – Чернігів, 1998. – С. 159 – 160.
99. Письма Патриарха Алексия I в Совет по делам Русской православной церкви при Совете народных комиссаров - Совете министров СССР. 1945-1953 гг. Том 1. – М., 2009. – С. 323 – 325.
100. Постановова Ради Міністрів Української РСР №320 від 28 березня 1956 р. «Про затвердження списку пам'яток архітектури по Українській РСР».
101. Лукаш С. Святыни на берегу реки Шостка. // Ежедневная всеукраинская газета «День». №75 от 30.04.2009 г.
102. Неопубликованные воспоминания жителя и уроженца с. Гамалеевки Борисенко Алексея Павловича.
103. Там само.
104. Там само.
105. Там само.
106. Комарова А. Могила гетьмана Скоропадського – за колючим дротом. // Громадське політичне видання «Свобода», №4 (319), 2007 р.

Статья посвящена истории Гамалеевского Харлампиева монастыря и ансамблю его памятников.

This article deals with a short history of Gamaliivskiy Kharlampieviy monastery and a band of its sights since its foundation up to hour.

РОЗВІДКИ

УДК 94 (81.5)

Олександр Пилипенко

ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНІ ОПЕРАЦІЇ В ЧЕРНІГІВСЬКІЙ ГУБЕРНІЇ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на основі маловідомих фактів досліджується організація зовнішньої торгівлі в Чернігівській губернії Російської імперії на початку ХХ ст. Показані основні експортно-імпорتنі операції, особливості економічного розвитку регіону.

Чернігівщина традиційно відігравала значну роль у розвитку зовнішньо-економічних зв'язків українських земель і Росії. Цьому сприяли вигідне географічне розташування та економічний розвиток у пореформену добу. На жаль, ця тема не знайшла гідного висвітлення в сучасних умовах. Але знайдений фактичний матеріал змусив нас взятися за дослідження цієї цікавої проблеми.

Окремо зупинимося на експорті товарів з Чернігівщини в пореформений період. Чернігівська губернія обслуговувалася 3 залізничними магістралями Поліської залізниці. Найважливіші станції в межах губернії: Червоний Ріг, Почеп, Розсуха, Унеча, Новозибків, Клинци, Злинка, Жудилово. Ця північна частина губернії в 80-90-х роках завозила значну частину хліба і вивозила ліс та коноплі. Південна частина губернії була більш родючою і густозаселеною, пересікалася Московсько-Києво-Воронізькою залізницею. Найважливіші станції: Бровари, Бобрик, Бобровиця, Носівка, Ніжин, Крути, Бахмач, Конотоп, Плиски. Виробництво зернових продуктів, тютюну і буряків стояло тут на першому місці. За свідченням сучасника А.М. Дядиченка, були навіть надлишки хліба для вивозу [1].

Названа залізниця 200 км тягнулася по цьому району Чернігівщини. Третя залізниця – Любаво-Роменська (176 верст на тер. губернії) – поєднувала Чернігівщину з важливим балтійським портом. У цілому з під'їзними шляхами в губернії було 1000 верст рейкових шляхів. За кількістю залізниць Чернігівщина наближалася до Данії (20,9 км на 1000 км території) або Японії (20,3 км). Але порівнюючи із залізничними шляхами інших губерній, Чернігівщина децю програвала. Товарний рух залізницями в межах губернії у середньому за триріччя 1904-1907 рр. позначився цифрою 74 млн. пудів [2].

З цього числа відправлено 42 млн., прибуло 32 млн. пудів. По лінії Поліської залізниці відправлено було 6,5 млн. пудів будівельних матеріалів. З них 3 млн. потрапили у внутрішні райони імперії. Так, у 1888 р. з однієї станції Почеп було відправлено 2 млн. 400 тис.пуд. лісових матеріалів та дров. Найзначнішими пунктами відправки були Розсуха і Унеча. За 6 років з названих станцій лісових матеріалів відправлено в такому обсязі (тис. пуд.) [3]:

© Пилипенко Олександр Євгенович – доктор історичних наук, доцент кафедри політології Академії муніципального управління.

Станції Черн.губ.	Назва товарів	1902	1903	1904	1905	1906	1907
Разсуха	Дрова	1725	2412	2794	2758	1601	1660
	Ліс.матер.	538	525	632	181	237	783
Унеча	Дрова	1059	850	1112	757	1452	1190
	Ліс.матер.	1013	1121	1025	607	669	868
Всього		4263	4908	5563	4303	3959	4491

За величиною свого відпуску Розсуха займала 13 місце в імперії, а Унеча – 21. Друге місце за вивезенням у районі Поліських залізниць займали коноплі. Цей продукт мав важливе значення в економічному житті населення різних країн. У Чернігівській, Курській, Орловській, Тульській, Тамбовській губерніях, де був ідеальний ґрунт для вирощування цієї культури, її збиралося до 5 млн. пудів на рік. У 1906 р. лише в одній Чернігівській губернії було зібрано 1 млн. 875 тис. пудів коноплі, у Курській та Орловській – по 3 млн. За межі своєї губернії Чернігівщина відправляла понад 1 млн. пуд., причому район Поліської залізниці давав 893 тис. пуд., або 89 % всього відпуску. Для порівняння у 80-х роках ХІХ ст. вивозилося 640 тис., а в 40-х роках – лише 508 тис. пудів. Отже, ця галузь сільського господарства продовжувала розвиватися [4].

Для того, щоб судити про вивіз конопель за 6 років, складемо таблицю по станціях відправлення Чернігівської губернії.

Відправка прядива і конопель з Чернігівської губернії (тис. пуд.):

Назва станцій	1901	1902	1903	1904	1905	1906
Почеп	160	159	236	312	250	275
Унеча	154	137	183	184	198	175
Климов	-	-	-	-	-	120
Новгород-Сів.	-	-	-	-	-	99
Новозибків	171	145	142	85	81	86
Семенівка	-	-	-	-	-	78
Новоропськ	-	-	-	-	-	31
Глухів	14	10	24	25	34	20
Ічня	23	6	13	26	16	18
Всього	522	457	598	632	584	902

Перше місце за обсягами відправлень займав Почеп, який давав 275 тис. пудів конопель, друге місце Унеча – 175 тис. пудів та Климов – 120 тисяч. По 9 найголовніших станціях Чернігівщини набиралося близько 900 тис. пудів конопель та прядива, що при середніх цінах 3 крб. за пуд давало щороку 2,5 млн. крб. прибутку місцевому населенню.

Абсолютну протилежність північному району становив район Московсько-Кієво-Воронізької залізниці. Якщо на півночі губернії предметами відпуску були ліс і коноплі, то на півдні – хліб і тютюн. Вивіз хліба в 1903-1906 рр. з Чернігівської губернії (а саме з південних районів) досягав 3 млн. 890 тис. пудів. У 90-х роках ХІХ ст. він становив, за даними Дядиченка, 4 млн. 487 тис. пудів, а в 80-х навіть 5 млн. 293 тис. пудів [5]. Лише наведені цифри доводять, що вивіз хліба з Чернігівщини протягом 20 років падав. Пояснення цьому слід шукати як в появі нових залізничних ліній, як, наприклад, Глухово – Зерново (відправляла 400 тис. пуд. хліба щороку), так і у збільшенні внутрішнього ринку споживання та розвитку гуралень.

Другим суттєвим продуктом експорту був тютюн, вивіз якого по даній залізничній колії сягав 947 тис. пудів. Вирощування тютюну було розповсюджене

в південній частині Ліваво-Роменської залізниці (відправляли до 370 тис. пудів щороку, як, наприклад, Мена, котру сучасники називали “столицею тютюну”). Ще в 1877 р. з цієї станції було відправлено до Лівави 545 тис. пудів тютюну. В XIX ст. на Чернігівщині вирощувалося від 800000 тис. до 1 млн. пудів цієї культури. За даними Міністерства землеробства Росії, в 1901 р. в Чернігівській губернії було засіяно тютюном 11720 десятин плантацій, зібрано до 1 млн. пудів сировини. В 1903 р. площа під тютюном зросла до 14 тис. пуд. при загальному зборі 1 700 тис. , а в 1905 р. зібрано 1 млн. 875 тисяч пуд. Культивувався тютюн різних сортів, відомих у тогочасній торгівлі під назвами махорка, рубанка, бакун, “амерсфортський” тютюн тощо. Махорка або рубанка відправлялася до Санкт-Петербурга, Москви, Одеси, Херсона, Миколаєва і Сибіру. В 1906 р. приєдналася Ярославська губернія, куди дві чернігівські станції Григорівка і Рубанка відправляли по 100-200 тис. пуд. тютюну щороку. Розведення тютюну продовжувало зростати, даючи населенню губернії прибуток до 4 млн. крб. на рік [6].

Окрім перерахованих вантажів, на півдні Чернігівської губернії велике значення мали буряки. При цукрових заводах і на плантаціях у 1903-1904 рр. під посівом буряків була 21 тис. десятин. Зібрано і перероблено 2 млн. 164 тис. пуд. Збір з 1 десятини становив 109 пудів. У 1886 р. під буряками було 3863 дес., при середньому зборі з десятини 75 пудів.

Район Ліваво-Роменської залізниці в північній частині вивозив близько 4 млн. пудів лісу на рік. Південна частина названої залізниці вивозила до 3 млн. пудів хліба і понад 900 тис. пудів тютюну. Ліс йшов до Лівави переважно в обробленому вигляді (дошки). Найголовнішими пунктами відпуску лісу на Чернігівщині були Макошино, яке за обсягами займало 22 місце в імперії (1,5 млн. пуд.), далі станції Сновська, Корюківка, Городня і Хоробичі. Матеріал в опрацьованому вигляді можна представити в таблиці:

Станції Ліваво-Роменської залізниці	Назва лісових матеріалів	1902 тис.пуд.	1903 тис.пуд.	1904 тис.пуд.	1905 тис.пуд.	1906 тис.пуд.	1907 тис.пуд.
Макошино	Дошки	749	899	817	1098	11426	1477
	Стійки	72	57	-	96	67	111
Снов	Дошки	318	310	408	295	424	753
	Необ.мат.	-	89	-	43	64	104
Корюківка	Рейки	258	310	155	91	43	120
	Клепки	105	47	40	54	42	91
Хоробичі	Дошки	385	406	330	325	233	691
Городня	Дошки	-	186	109	163	461	580
Всього		3198	3587	2641	2544	2943	4507

Збережені дані дають нам можливість відтворити економічне життя південних губерній Російської імперії. В цілому даємо картину відправлення і прибуття вантажів у Чернігівській губернії на початку XX ст. по 3 залізницях [7]:

Назва залізниць	Роки	Хлібні вантажі		Тютюн	Коноплі	Ліс		Інші тов.		Всього		Заг. вантажообіг
		відп.	приб.			відп.	приб.	відп.	приб.	відп.	приб.	
Поліська	1892-1887	201	1034	54	508	3072	19	1543	1541	5378	2594	7972
	1890-1894	-	1014	60	640	4000	4000	3042	7942	7912	2514	10456
	1903-1907	205	2169	60	893	6220	2940	6592	4600	13970	9709	23679
Лібаво-Роменська	1892-1887	4278	363	665	62	2798	485	1047	914	8850	1808	10658
	1890-1894	-	-	643	73	2702	1000	6300	3386	11763	5976	17739
	1903-1907	3104	778	934	42	5809	1635	7380	8737	17269	11150	28419
МКВ	1892-1887	5293	298	1176	21	556	361	1105	3157	8150	3816	11967
	1890-1894	4487	387	807	24	96	215	3110	3464	8524	4066	12556
	1903-1907	3890	1032	947	126	461	981	5315	8900	10739	10913	21652
Всього	по губ.	7199	3979	1941	1061	12490	5556	19287	22237	41978	31772	73850

У наведеній таблиці можна побачити як значення того чи іншого вантажу в експорті, так і зміни за три десятиліття – 80, 90 і 1900-і рр. Перш за все по всіх трьох районах помічається поступове зменшення відправлень хліба за межі губернії і в той же час збільшується його завезення. Так, за період 1882-1887 рр. було відправлено 9 млн. 772 тис. пудів хліба, а прибуло 1 млн. 695 тис. пуд. Перевищення вивозу над ввозом у 1898-1903 рр. досягало 8 млн. пудів. Вивезено 8 млн. 796 тис. пудів, ввезено 2 млн. 785 тис., перевищення вже 6 млн. пудів. А в 1903-1907 рр. це перевищення знизилася до 3 млн. пуд., що було пов'язано з неврожайністю зернових. Натомість вивезення тютюну, конопель, лісових матеріалів, буряків продовжує зростати. Щодо лісу, то тут великих змін не спостерігалось. Але чернігівці починають вивозити більше обробленої деревини, тобто будівельних матеріалів: дошок, рейок, клепок тощо. Цілком зрозуміло, що автор розглянув вантажі хліба без гречки. Якщо ж узяти до уваги експорт цієї культури, то цифри були б дещо іншими. Але гречка не була важливою статтею вивозу для чернігівців.

За дослідженням О.О. Русова, з 7,5 млн. пудів відправленого з губернії хліба гречка становила 233 тис. пуд. тобто 3%. З Чернігівської губернії фактично без завозу вивозився на інші ринки овес (72% перевезень по М.-Києво-Воронізькій залізниці [8] та 68% – по Лібаво-Роменській залізниці), вивіз жита ледь досягав 20-25%. Завезення ж до губернії мало зовсім інший характер. По МКВ залізниці завозилось жита (продовольчого хліба) – 43% і пшонаного борошна – 46,5%. Відповідні цифри спостерігалися і по Лібаво-Роменській залізниці – 29% і 48,6%. Інакше кажучи, завозився продовольчий хліб не в зерні, а переважно у переробленому вигляді. В той же час вивозився переважно кормовий хліб – овес.

Відправлено хліба з Чернігівської губернії:

		пшен.	жито	овес	ячмінь	борошно		всього
						пшен.	жит.	
1898-1903	тис.пуд.	335	1889	6202	59	177	134	8796
	%	3,8	21,5	70,5	0,7	1,8	1,7	100
1903-1907	тис.пуд.	333	1685	5067	78	140	138	7441
	%	4,5	22,6	68,1	1,6	1,9	1,9	100

Прибуло хліба до Чернігівської губернії:

		пшен.	жито	овес	ячмінь	борошно		всього
						пшен.	жит.	
1903-1907	тис.пуд.	241	1433	660	566	913	156	3969
	%	6,4	36	16,5	14,2	23	3,9	100

Із додатку видно, що відправлення жита за 10 років по 6 станціях губернії зменшилося з 1 млн. 191 тис. до 960 тис. пудів, або у % – з 20,1 до 14,4 %. Зменшилася відправка гречки з 0,7 до 0,5 %. Натомість збільшилося відправлення пшениці – з 2,5 до 5,6 %, житнього борошна і висівок. Особливо помітний вивіз бобових. У 1895 р. з перерахованих станцій було відправлено 206 тис. пудів, а в 1904 – 298 тис. У 1905-1907 рр. по Ліваво-Роменській і МКВ залізницях відправлено понад 600 тис. пудів різних бобових. Причому лише дві станції – Мена і Доч – дали по 100 тис. пудів кожна [9]. Щодо головного предмета вивозу – вівса, то відносно значення його майже не змінилося (58 %, не враховуючи станції Рубанка). Абсолютне ж відправлення зросло з 3 млн. 648 тис. до 4 млн. 296 тис. пуд. Зі станції Новозибків вивозили пшеничне борошно. Помітним також було і зростання вивезення борошна – з 15,5 % до 28,6 %. Як наслідок цього зростання можна вказати на збільшене вивезення висівок з 12,5 до 14,7 % і жому – з 28,7 до 50 % [10].

Таким чином, значну кількість експорту з Чернігівської області на початку ХХ ст. складала сільськогосподарська продукція. Вивозили зернові культури, спирт, цукор. Переважно експортувалася необроблена сировина. Готової продукції вивозилося мало. Традиційно Чернігівська губернія відігравала велику роль у зовнішній торгівлі Російської імперії.

1. Дядиченко А.Н. Вывоз и ввоз продуктов сельского хозяйства и обрабатывающей промышленности в пределах Черниговской губернии за 1903 – 1907 гг. – Чернигов: Тип. губ. земства, 1910. – С.4.

2. Там само.

3. Там само. – С. 7.

4. Там само. – С. 8.

5. Сводная статистика перевозок по русским железным дорогам. – СПб.: Изд. Деп. ж.д. Мин. фин., 1907. – С. 21.

6. Статистические сборники Министерства путей сообщения за 1903, 5, 7 гг.

7. Лященко П.И. Очерки аграрной эволюции. – Т.1. – С. 432-433.

8. Русов А.А. Описание Черниговской губернии. – Чернигов, 1910. – Т.2. – С. 89.

9. Отчёт управлений железных дорог Полесских, Ливаво-Роменской и Московско-Киево-Воронежской. – СПб., 1911.

10. Клаус А.А. Опыт исследования подъездных путей. – СПб., 1911. – С.14.

В научной статье на основании использования неизвестных ранее фактов исследуется организация внешней торговли в Черниговской губернии Российской империи в начале XX века. Показаны основные экспортно-импортные операции и особенности экономического развития региона.

In scientific article author research the special organization of foreign trade in Chernigov's region of Russian empire in the beginning of 20 century. Export-import operations and economic development had illustration in this work.

Максим Блакитний

ОФІЦЕРИ КОЛИШНЬОЇ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРАТОРСЬКОЇ АРМІЇ, ПОХОВАНІ У ЧЕРНІГОВІ (1900–1918 рр.)

У статті йдеться про поховання офіцерів колишньої російської імператорської армії на території м. Чернігова у період з 1900 по 1918 рр.

Ключові слова: офіцер, кладовище, полковник, підполковник.

Поступово науковці і краєзнавці звертаються до тих історичних подій і проблем, які раніше майже не досліджувалися. Зокрема, це безпосередньо стосується історичної минувшини Чернігівщини. Фактично, малодослідженою темою з історії Чернігова є проблема старих міських некрополів. Особливо багато протиріч у цьому плані з похованнями мешканців міста періоду ХІХ – початку ХХ ст. Ми поставили собі за мету дослідити військові поховання, зокрема, офіцерів колишньої російської імператорської армії початку ХХ ст.

Слід зазначити, що старе міське кладовище на Старобілоуській вулиці, яке облаштували на початку ХІХ ст., фактично комплексно не досліджувалося, в основному через об'єктивні причини. Так, багато намогильних пам'ятників було пошкоджено, зруйновано і знищено за часів радянської влади. Зокрема, на деяких з них ліквідували напис, робили новий і переносили монумент на могилу іншого померлого або просто його руйнували. Відомих мешканців Чернігова радянських часів ховали у тій частині цвинтаря, де вже були старі могили, тим самим знищуючи останні. До об'єктивних причин слід також додати брак джерел. Зокрема, значна кількість метричних книг м. Чернігова першої половини ХІХ ст. не збереглася.

Значна кількість офіцерів, а це 84 чол., похована саме на старому міському кладовищі. Переважна більшість цих поховань також не збереглася. Передусім це були люди, які народилися, мешкали, працювали або перебували за різних обставин військової служби у місті. Зокрема, служили у тих полках, які свого часу дислокувалися у Чернігові, мали тут родини або, вийшовши у відставку, оселилися у місті.

На старому міському кладовищі і цвинтарях церков Чернігова (які фактично не збереглися) у період з 1900 по 1918 рр. було поховано: одного генерал-лейтенанта, 9 генерал-майорів, 26 полковників, 23 підполковників, 7 майорів, 15 капітанів, 8 штабс-капітанів, 6 поручиків, 3 підпоручиків, 5 прапорщиків. Удалося прослідкувати життєвий і військовий шлях сімох офіцерів.

У Державному архіві Чернігівської області виявили метричні записи про 103 офіцерів російської армії, які свого часу були поховані на території міста. Наводимо їх перелік з біографічними відомостями.

Андреєвський Микола Васильович – полковник у відставці (67 років), помер 22 червня 1913 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі (Старобілоуська вулиця) [1]. Дружина – Олександра Вікторівна (померла у червні 1910 р.) [2].

© Блакитний Максим Михайлович – учений секретар Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського.

Андрусенко Ераст Григорович – підполковник у відставці (55 років), помер 21 травня 1916 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі [3]. Служив у 67-ому Таратутинському піхотному полку [4]. Дружина – Ольга Петрівна, доньки – Ганна і Катерина, син Ігор [5]. Служив у 67-ому Таратутинському піхотному полку [6].

Арапов Микола Іванович – полковник Генштабу, генерал-майор, командир 15-го Шлісельбурзького піхотного полку, георгіївський кавалер. Народився 18 серпня 1866 р., син генерал-лейтенанта Івана Андрійовича Арапова. Закінчив Камишинське реальне училище і Тифліське піхотне юнкерське училище. У квітні 1906 р. отримав звання полковника. З 3 липня 1911 р. – командир 15-го Шлісельбурзького піхотного полку. Брав участь у боях в Східній Пруссії і Польщі. Був убитий 15 листопада 1914 р. під сел. Соббота, похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). 18 травня 1915 р. посмертно був нагороджений орденом св. Георгія 4-го ступеня. Також посмертно, 26 березня 1917 р., отримав звання генерал-майора. Мав наступні нагороди: ордени св. Станіслава 3-го і 2-го ступенів, св. Анни 3-го і 2-го ступенів [7]. Одружився у вересні 1902 р. у Воскресенській церкві м. Чернігова (поручитель з його боку – підполковник Г. Столиця). Дружина – донька колезького радника Марія Маврикіївна Фридман (лютеранка, у 1915 р. перейшла у православ'я) [8].

Ареф'єв Дмитро Васильович – полковник Окремого корпусу прикордонної охорони у відставці (70 років), помер 23 лютого 1915 р. (від “мозгового удару”), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [9]. Служив у 17-ій Томашівській прикордонній бригаді.

Артюхов Олександр Кіндратович – майор у відставці (77 років), помер 13 серпня 1908 р. (від “старческого маразма”), похований на старому міському кладовищі [10].

Батог Василь Олександрович – штабс-капітан, дворянин (34 роки), помер 17 травня 1911 р. (від менінгіту), похований на старому міському кладовищі [11].

Белін Микола Васильович – підполковник у відставці (80 років, з м. Новий Двір Варшавської губернії), помер 15 грудня 1918 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [12].

Бичек Афанасій Миколайович – штабс-капітан 176-го Переволочинського піхотного полку, командир 16-ої роти (36 років), був убитий 17 серпня 1914 р. під Львовом, похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [13]. Народився у 1879 р. у родині фельдшера Чернігівського богоугодного закладу (батько – Микола Гнатович, мати – Варвара Іванівна). Навчався у Чугуївському юнкерському училищі, після закінчення якого був направлений у 167-ий Острозький піхотний полк. У 1905 р. був відряджений у 36-ий Орловський піхотний полк для участі у російсько-японській війні. Полк бився під Дашчао, Ляндясанем, Ляояном, у наступі на р. Шахе, у битві під Мукденом [14]. Після завершення війни А. Бичек повернувся до 167-го Острозького полку, невдовзі був переведений до 176-го Переволочинського піхотного полку. У березні 1913 р. був нагороджений орденом св. Анни 3-го ступеня [15]. Перед відправленням полку на війну (1914 р.) був призначений командиром 16-ої роти (лютий 1914 р.) [16]. 17 серпня 1914 р. вбитий у боях під Львовом. Тіло покійного було доправлено залізницею зі Львова до Чернігова. 30 жовтня труну привезли до міста. Біля Катерининської церкви її зустрічали міський голова А. Верзилов, офіцери 176-го полку і багато мешканців міста. 31 жовтня 1914 р. А. Бичек похований на міському кладовищі поряд з могилами батьків. Залишив дружину (Віра Іванівна Розова, 1884 р. н.) і сина (6 років) [17].

Бібіков Костянтин Миколайович – генерал-майор (72 роки), помер 20 грудня 1918 р. (від “старческой дряхлости”), похований на старому міському кладовищі [18].

Богданов Микола Володимирович – підполковник у відставці (44 роки), помер 12 травня 1908 р. (від запалення нирок), похований на кладовищі Єлецького монастиря [19].

Богданов Микола Федорович – полковник 204-го піхотного резервного полку у відставці (47 років), помер 25 вересня 1907 р. (від “удару”), похований на старому

міському кладовищі [20]. Брав участь у російсько-японській війні (1904-1905 рр.), зокрема, у обороні фортеці Порт-Артур [21].

Богословський Іоан Васильович – прапорщик запасу 407-ої Чернігівської піхотної дружини (44 роки), помер 11 грудня 1914 р. на війні, похований на старому міському кладовищі [22].

Богушевич Семен Матвійович – підполковник у відставці (66 років), помер 12 січня 1901 р. (від крововиливу у мозок), похований на старому міському кладовищі [23].

Бублик-Погорельський Микола Григорович – прапорщик 44-го Саперного батальйону (23 роки), помер 12 березня 1916 р. (застрелився), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [24].

Валяев Федір Петрович – полковник у відставці (63 роки), помер 16 березня 1915 р. (від віспи), був похований на цвинтарі Вознесенської церкви [25]. Дружина – Марія Святославівна, донька – Софія (1896 р. н., вийшла заміж за сотника О.Боровського) [26].

Войнаховський Микола Федорович – ротмістр 49-го Архангелогородського драгунського полку у відставці (44 роки), помер 23 вересня 1903 р. (від «прогресивного» паралічу), похований на старому міському кладовищі [27].

Войнович Андрій Олександрович – капітан у відставці (64 роки), помер 22 листопада 1900 р. (від інфуземи), похований на старому міському кладовищі [28].

Войцеховський Омелян Йосипович – підполковник у відставці (76 років), вдівець, помер 25 вересня 1905 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [29]. Дружина – Перенда Львівна, сини – Федір і Євген (1878 р. н.), доньки – Зінаїда і Агнеса [30].

Ганько Михайло Іванович – майор у відставці (67 років), помер 17 квітня 1900 р. (від “органического поражения” мозку), похований на старому міському кладовищі [31].

Гонбург Олександр Федорович – генерал-майор у відставці (74 роки), помер 8 березня 1906 р. (від “старческой слабости”), похований на старому міському кладовищі [32].

Громеко Микола Іванович – капітан у відставці (78 років), помер 21 серпня 1916 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [33].

Грудзинський Антоній (Франц) Степанович – майор у відставці (87 років), помер 15 січня 1916 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [34].

Губарев Федір Петрович – майор у відставці (86 років), помер 1 червня 1918 р. (від водянки), похований на старому міському кладовищі [35].

Гулевич Федір Андрійович – генерал-майор у відставці (74 роки), помер 4 січня 1915 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [36].

Гулько Дмитро Іванович – полковник у відставці (60 років), помер 8 листопада 1914 р. (від туберкульозу), похований на старому міському кладовищі [37]. Служив у 224-ому резервному Скопинському піхотному полку [38].

Гусев Михайло Федорович – підпоручик артилерії 10-ої мортірної батареї (22 роки), помер 15 січня 1915 р. (вбитий на війні), похований на старому міському кладовищі [39].

Дабиша Ієронім Михайлович – підполковник, князь (63 роки), помер 5 грудня 1918 р. (від крововиливу у мозок), похований на старому міському кладовищі [40].

Давидов Микола Іванович – полковник (79 років), помер 4 серпня 1918 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [41].

Данилов-Домнин Олександр Львович – полковник 167-го Острозького піхотного полку у відставці (64 роки), помер 29 квітня 1912 р. (від раку стравохода), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [42]. Будучи підполковником, керував господарчою частиною 167-го Острозького полку (на 1897-1902 рр.), командував 1-им батальйоном цього ж полку (на 1904 р.) [43].

Дебогорій-Мокрієвич Леонід Миколайович – генерал-майор у відставці,

військовий інженер (66 років), помер 25 січня 1915 р. (від склерозу і переродження серця), похований на цвинтарі Воскресенської церкви [44].

Дегтяренко Іван Андрійович – хорунжий Хоперського козацького полку Кубанського козацького війська (21 рік), був випадково вбитий 13 травня 1905 р., похований на цвинтарі Воскресенської церкви [45].

Дроздовський Гордій Іванович – генерал-майор у відставці, учасник Севастопольської оборони, колишній командир 168-го Острозького піхотного резервного полку (73 роки), помер 11 січня 1908 р. (від туберкульозу легень), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [46]. Мав дружину, доньок (одна з них – Юлія Гордіївна) і сина – Михайла Гордійовича (генерал-майор, один з організаторів і керівників Білого руху на Півдні Росії).

Еденбург Георгій Олександрович – капітан у відставці (82 роки), помер 8 вересня 1901 р. (від “старческого” виснаження сил), похований на старому міському кладовищі [47].

Ємельянов Микола Федорович – полковник у відставці (55 роки), помер 28 липня 1905 р. у лікарні, похований на старому міському кладовищі [48]. Дружина – Євфимія Іосифівна (католичка), син – В'ячеслав [49].

Єнько-Доровський Петро Олександрович – капітан у відставці (40 років), помер 9 липня 1907 р. (від туберкульозу), похований на старому міському кладовищі [50].

Єршов Василь Васильович – поручик у відставці (60 років), помер 28 грудня 1913 р. (від застуди), похований на старому міському кладовищі [51].

Журавченко Іполит Михайлович – підполковник у відставці (58 років), помер 6 грудня 1913 р. (від “прогрессивного” паралічу), похований на старому міському кладовищі [52].

Забаревський Володимир Миколайович – штабс-капітан у відставці (54 роки), помер 5 грудня 1902 р. (від пороку серця), похований на старому міському кладовищі [53].

Заковенкин Павло Тимофійович – генерал-майор (64 роки), командир 2-ої бригади 38-ої піхотної дивізії (на 21 червня 1905 р.), помер 31 січня 1913 р., похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). Народився 10 грудня 1849 р., навчався у Чернігівській класичній чоловічій гімназії і 3-ому Олександрівському військовому училищі. Служив у лейб-гвардії Кексгольмського гренадерського полку. У званні поручика брав участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. (в квітні 1878 р. отримав звання штабс-капітана). З жовтня 1899 р. по лютий 1900 р. – командир лейб-гвардії Санкт-Петербурзького полку. Лютий 1900 р. – березень 1903 р. – командир 13-го Білозерського піхотного полку. Командуючи 127-им Путівльським піхотним полком, брав участь у російсько-японській війні. Звання генерал-майора отримав у 1905 р. Був нагороджений такими російськими орденами: св. Анни 4-го, 3-го, 2-го ступенів, св. Станіслава 3-го, 2-го і 1-го ступенів, св. Володимира 3-го ступеня. Мав також закордонні нагороди. Не одружений [54].

Здор Іван Павлович – підполковник у відставці (76 років), помер 4 січня 1914 р. (застрелився з револьвера), похований на старому міському кладовищі [55]. Мешкав на Гончій вулиці, у власній квартирі, в будинку Трофимова [56].

Зув Олександр Степанович – оренбурзький осавул (57 років), помер 4 жовтня 1916 р., похований на старому міському кладовищі [57].

Ігнат'єв Федір Кирилович – капітан у відставці (49 років), помер 5 серпня 1917 р. (від туберкульозу легень), похований на старому міському кладовищі [58].

Індрика Михайло Володимирович – прапорщик, був убитий на війні у 1916 р., похований на старому міському кладовищі [59].

Кайрович Клеменс Іванович – полковник (католик), помер 19 липня 1912 р. Відспівували у костьолі. Похований на старому міському кладовищі [60].

Керман Петро Олександрович – полковник у відставці (64 роки), помер 9 січня 1913 р. (від артеріосклерозу), похований на старому міському кладовищі [61].

Коладкевич Іван Миколайович – капітан у відставці (68 років), помер 31 березня

1911 р. (від “от водяной болезни”), похований на старому міському кладовищі [62].

Комаровський Олексій Митрофанович – поручик лейб-гвардії Кексгольмського полку, дворянин (23 роки), застрелився 10 травня 1918 р., похований на цвинтарі Єлецького монастиря [63].

Красковський Артамон Михайлович – полковник у відставці (85 років), помер 14 липня 1909 р. (від хвороби нирок), похований на кладовищі Єлецького монастиря [64].

Красовський Володимир Михайлович – поручик 10-го Новгородського драгунського полку (27 років), помер 17 серпня 1914 р. (вбитий у бою під Львовом), був похований на цвинтарі Воздвиженської церкви [65].

Крестинський Петро Гаврилович – підполковник у відставці (64 роки), помер 26 січня 1907 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [66].

Кутовий Василь Іванович – полковник 184-го Варшавського резервного піхотного полку у відставці (69 років), помер 11 червня 1913 р. (від психічного розладу), похований на старому міському кладовищі [67]. Сини – Володимир (штабс-капітан 44-ої артилерійської бригади) і Микола [68].

Кутовий Микола Васильович – штабс-капітан (30 років), загинув 13 червня 1915 р. (впав з аероплана), похований на старому міському кладовищі [69].

Лазаревич Петро Павлович – підполковник у відставці (63 роки), помер 26 грудня 1907 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі [70]. Його брат – таємний радник Іван Павлович Лазаревич [71].

Левицький Петро Олексійович – підполковник у відставці (65 років), дворянин, помер 14 квітня 1914 р. (від склерозу серця), похований на старому міському кладовищі [72]. Сини – Борис (студент), Олександр (підпоручик 167-го Острозького піхотного полку), Валеріан (поручик 167-го Острозького полку) [73].

Леонів Іван Іванович – полковник у відставці (71 рік), помер 3 вересня 1914 р. (від “старческого маразма”), похований на старому міському кладовищі [74].

Ломан Павло Петрович – штабс-капітан у відставці (86 років), помер 18 липня 1901 р. (від “старческой” хвороби), похований на старому міському кладовищі [75].

Ляшенко Микола Григорович – полковник 18-го Вологодського піхотного полку у відставці (56 років), помер 22 лютого 1905 р. (від набряку легень), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [76]. Походив з дворян Чернігівської губернії, народився у 1848 р. (батько – поручик Григорій Васильович), закінчив Петровсько-Полтавський кадетський корпус, починав службу у 20-ому Галицькому полку, згодом був переведений до 18-го Вологодського піхотного полку (перебуваючи у званні підпоручика), брав участь у російсько-турецькій війні, а саме – в боях під Нікополем і Плевною. Відзначився як герой під час бою біля Плевни 31 серпня 1877 р., будучи у званні штабс-капітана і перебуваючи на посаді полкового адъютанта. Брати – Дмитро і Петро. Донька – Лідія. [77].

Ляшенко Михайло Васильович – штабс-ротмістр (47 років), дворянин, помер 2 грудня 1903 р. (від хвороби нирок), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). Брат – Олександр [78].

Мартос Іоан Іустинович – полковник у відставці (з дворян Харківської губернії, 71 рік), помер 25 квітня 1910 р. (від “удара”), похований на старому міському кладовищі [79].

Мезенцев Павло Миколайович – полковник у відставці (64 роки), помер 16 листопада 1914 р. (від раку), похований на цвинтарі Петро-Павлівської церкви старого міського кладовища [80]. Брат – полковник Іван Миколайович. Дружина – Марія В’ячеславівна, син – Михайло [81].

Меликов Олександр Олексійович – підполковник (56 років), помер 26 листопада 1917 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [82]. Служив у 176-ому Переволочинському піхотному полку [83].

Милорадович Григорій Олександрович – генерал-лейтенант, сенатор, граф, історик, краєзнавець (65 років), помер 13 серпня 1905 р. (від паралічу серця), похований у родинному склепі на території Троїцько-Іллінського монастиря [84].

Народився у 1839 р. в Чернігові. Походив з відомого дворянського роду, закінчив Пажеський корпус у Санкт-Петербурзі. Під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. виконував обов'язки кур'єра імператора Олександра II. Відзначився у боях, за що отримав звання генерал-майора і золоту зброю [85].

Миткевич Гурій Васильович – капітан 2-го рангу (46 років), командир броненосця берегової оборони Балтійського флоту “Адмирал Спиридов” (з серпня 1905 р.), помер 24 лютого 1906 р., похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). Народився у 1860 р. (за іншими даними – у 1858 р.), походив зі спадкових дворян Чернігівської губернії. Навчався до шостого класу у Чернігівській класичній чоловічій гімназії. Закінчив Морський кадетський корпус, Миколаївську морську академію (у 1884 р.). Служив на Балтійському флоті, у Тихоокеанській і Каспійській ескадрах. Брав участь у російсько-турецькій війні 1877-1878 рр. Кілька разів брав участь у далеких плаваннях. Зокрема, у 1880-1881 рр. здійснив навколосвітню подорож на фрегаті “Мінін”. Очолюючи артилерію кораблів російського флоту, брав участь у придушенні повстання на о. Крит. Деякий час був старшим офіцером на броненосці «Імператор Олександр II», перший командир міноносного військового пароплава «Астрабад» (1900–1905 рр.). Завідував військово-морською станцією «Астрабад» (1901–1905 рр.), що охороняла узбережжя Персії (Ірану). Займався вищою математикою. Був нагороджений кількома російськими і закордонними орденами (зокрема, орденом св. Анни 3-го і 2-го ступенів, св. Станіслава 2-го ступеня, орденом св. Володимира 4-го ступеня). Вбитий (застрелився) 24 лютого 1906 р. у Ліваві. Залишив дружину і доньку [86].

Михайлов Іван Михайлович – капітан у відставці (78 років), помер 4 червня 1902 р. (від “старческой” хвороби), похований на старому міському кладовищі [87].

Михайлов Олексій Михайлович – підполковник у відставці (67 років), помер 21 липня 1905 р. (від “мозгового удара”), похований на старому міському цвинтарі (могила збереглася) [88].

Мокренський Василь Павлович – полковник у відставці (64 роки), помер 5 лютого 1912 р. (від паралічу мозку), похований на цвинтарі полкової церкви 176-го Переволочинського піхотного полку [89].

Мухін Микола Саватієвич – полковник у відставці (66 років), помер 25 листопада 1908 р. (від паралічу серця), похований на цвинтарі Петро-Павлівської кладбищенської церкви старого міського цвинтаря [90]. Діти – Марія і Юрій (поручик 10-го Одеського уланського полку) [91].

Навроцький Дмитро Степанович – полковник (72 роки), помер 13 листопада 1915 р. (від паралічу серця), похований на цвинтарі кладбищенської Петро-Павлівської церкви старого міського кладовища [92].

Няньковський-Войнілович Леонід Карлович – майор 13-го Володимирського уланського полку у відставці (78 років), помер 7 червня 1913 р. (від “старческой слабости”), похований на старому міському кладовищі [93].

Олександрович Іустин Гаврилович – підполковник у відставці (70 років), помер 11 квітня 1917 р. (від запалення нирок), похований на цвинтарі Катерининської церкви [94].

Петровський Микола Георгійович – полковник у відставці (53 роки), помер 25 грудня 1911 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі [95].

Поливода Петро Олексійович – підполковник у відставці (44 роки), помер 4 вересня 1911 р. (від “прогрессивного” паралічу), похований на старому міському кладовищі [96].

Політика Павло Спиридонович – полковник у відставці (64 роки), помер 5 грудня 1901 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [97].

Пуцин Микола Іванович – підполковник Чугуївського драгунського полку у відставці (60 років), помер 6 березня 1910 р. (від паралічу серця), похований на цвинтарі Казанської церкви [98].

Речицький Леонід Митрофанович – штабс-капітан 41-го Селегинського

піхотного полку (32 роки), помер 27 жовтня 1907 р. (від крововиливу в мозок), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [99].

Родіонов Михайло Федорович – штабс-капітан (43 роки), помер 17 січня 1913 р. (від паралічу серця), похований на старому міському кладовищі [100].

Ромаскевич Микола Дмитрович – капітан у відставці (59 років), помер 11 січня 1913 р. (від пороку серця), похований на старому міському кладовищі [101].

Рудов Микола Петрович – генерал-майор (по смерті – отримав звання генерал-лейтенанта) [102], начальник Чернігівського губернського жандармського управління [103]. Брав участь, фактично, у всіх офіційних міських заходах. Закінчив Кам'янець-Подольську гімназію, Віленське піхотне юнкерське училище (у 1866 р.). Служив у 119-ому Коломенському піхотному полку. З 1875 р. – у корпусі жандармів (ад'ютант Подільського і Київського жандармських управлінь), помічник начальника Київського жандармського управління у Бердичівському повіті. З 1897 р. – начальник Чернігівського жандармського управління (у званні полковника). З 1905 р. – генерал-майор. Мав такі нагороди: св. Станіслава усіх ступенів, св. Анни 2-го ступеня, св. Володимира 4-го і 3-го ступенів. 10 квітня 1911 р. був нагороджений орденом св. Анни 1-го ступеня [104]. У серпні 1912 р. отримав відзнаку за 40 років бездоганої служби [105]. Помер 5 вересня 1912 р. у Києві, на 67-ому році життя після операції. Перша панахида відбулася в Успенському соборі Єлецького монастиря (усі присутні стояли навколішках, серед них були чернігівський губернатор М. Маклаков і віце-губернатор Т. Рафальський). Тіло привезли на пароплаві «Поспешний» 8 вересня. У похованні брав участь 4-ий батальйон і оркестр 176-го Переволочинського піхотного полку, було багато людей. Траурна колісниця мала шість коней (на трьох подушках несли ордени офіцери 176-го полку). Тіло підвезли до будинку Чернігівського жандармського управління (Сіверянська вулиця). Прах знаходився у «малому» Борисоглібському соборі. Поховали також біля цього ж собору (неподалік від південної стіни – поблизу могили протоієрея Є. Пучковського; коли опускали труну у могилу, 9-а і 10-а роти 176-го полку тричі дали залп з гвинтівки). На похованні були присутні майже усі керівники Чернігівської губернії і міста. Покійний залишив дружину, дітей, зятя (син – ротмістр Н.Н. Рудов, донька, зять – полковник М.Я. Белевцов) [106].

Савченко Микола Іванович – підполковник у відставці (58 років), помер 19 жовтня 1910 р. (від паралічу серця), похований на цвинтарі Петро І-й-Павлівської церкви старого міського цвинтаря [107].

Сивай Микола Володимирович – капітан 149-го Чорноморського піхотного полку у відставці (45 років), помер 5 вересня 1915 р. (від туберкульозу легень), похований на старому міському кладовищі [108].

Сидорський Гаврило Осидорович – полковник у відставці (60 років), помер 26 березня 1906 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [109].

Силич Олександр Ілліч – капітан (42 роки), помер 5 жовтня 1916 р. (від раку печінки), похований на старому міському кладовищі [110].

Сискевич Михайло Андрійович – підполковник 12-го Охтирського гусарського полку у відставці (67 років), помер 1 серпня 1908 р. (від хвороби нирок), похований на старому міському кладовищі [111].

Слива Костянтин Леонтіївич – майор у відставці (78 років), помер 8 травня 1900 р. (від паралічу), похований на цвинтарі Петро І-ий-Павлівської церкви старого міського цвинтаря (могила збереглася). Дружина – Марія Лукинівна (померла у 1898 р.) [112].

Соколов Іосиф Іванович – капітан у відставці (53 роки), помер 17 червня 1904 р. (від “горлової” чахотки), похований на старому міському кладовищі [113].

Спановський Борис Яковлевич – поручик, дворянин, син дійсного статського радника (30 років), помер 6 грудня 1918 р. (від вогнепальної рани), похований на цвинтарі Троїцько-Іллінського монастиря [114].

Стойков Микола Петрович – ротмістр 5-го запасного кавалерійського полку

у відставці (41 рік), помер 20 листопада 1904 р. (від «прогресивного» паралічу), похований на старому міському кладовищі [115].

Тарновський Іван Костянтинович – полковник у відставці (68 років), помер 11 жовтня 1907 р. (від запалення нирок), похований на цвинтарі Петро І-й-Павлівської церкви старого міського цвинтаря [116].

Тельшевський Костянтин Карлович – генерал-майор (73 роки), помер 4 квітня 1904 р. (від раку печінки), похований на цвинтарі Воздвиженської церкви. Мешкав на Бульварній вулиці [117].

Тимченко Михайло Олексійович – полковник, Чернігівський повітовий військовий начальник (59 років), помер 30 квітня 1907 р. (від “удара”), похований на цвинтарі Воздвиженської церкви, у склепі. У похованні брав участь чернігівський губернатор М.Родіонов, віце-губернатор (несли труну), оркестр і офіцери 167-го Острозького полку, сотня Донського козацького полку. Свого часу М. Тимченко служив уланом у 41-ому Ямбурзькому полку. Залишилися дружина і син [118].

Ткаченко Гаврило Григорович – поручик 43-го Охотського піхотного полку (32 роки), помер 13 травня 1905 р., похований на старому міському кладовищі [119].

Толмачев Микола Михайлович – підполковник у відставці, севастопольський герой (75 років), народився 6 серпня 1832 р., помер 2 вересня 1907 р. (від паралічу), похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [120].

Туманюк (Туменюк) Сергій Володимирович – прапорщик 176-го Переволочинського піхотного полку (22 роки), 14 жовтня 1914 р. був вбитий на війні, похований на старому міському кладовищі (могила збереглася) [121].

Фролов Ераст Тимофійович – капітан у відставці (92 роки), помер 8 липня 1910 р. (від старості), похований на старому міському кладовищі [122].

Цуревський Венедикт Олександрович – підполковник 167-го Острозького піхотного полку (34 роки), 15 березня 1915 р. був вбитий на війні, похований на старому міському кладовищі [123].

Чернов Дмитро Дмитрович – прапорщик 400-го піхотного полку (27 років), був убитий 18 липня 1916 р. на війні, похований на старому міському кладовищі [124].

Шапошников-Клякоцький Андрій Михайлович – майор у відставці (89 років), помер 29 травня 1914 р. (від паралічу), похований на старому міському кладовищі. Брат – Олексій Михайлович (підполковник у відставці) [125].

Шведов Михайло Олександрович – підполковник 167-го Острозького піхотного полку. 29 квітня 1910 р. був звільнений зі служби у зв'язку з домашніми обставинами, отримавши звання полковника, з мундиром і пенсією. Помер 26 липня 1910 р. Вдова – Е.Шведова. Батько – генерал-майор у відставці О.Шведов [126].

Шевелев Никанор Олексійович – полковник (50 років), помер 9 грудня 1918 р. (від вогнепальної рани), похований на цвинтарі Єлецького монастиря. Служив у 18-ому Вологодському піхотному полку [127].

Шепетько Олександр Антонович – підпоручик запасу піхоти (31 рік), помер 22 квітня 1901 р. (від запалення легень), похований на старому міському кладовищі [128].

Шихуцький Іван Іванович – поручик 19-го Сибірського стрілецького полку (24 роки), був убитий 11 березня 1916 р. на війні, похований на старому міському кладовищі [129].

Шлегель Микола Ксаверійович – полковник 18-го Вологодського піхотного полку у відставці (53 роки), помер 10 квітня 1910 р., похований на старому міському кладовищі (могила збереглася). Батько – Ксаверій Францович (статський радник). Брат – Сергій (лікар), сестра – Юлія [130].

Яковенко Яков Стефанович – підполковник 232-го Радомишльського піхотного полку (46 років), помер 21 вересня 1914 р. (від рани у бою під м. Започет), похований на цвинтарі Троїцько-Іллінського монастиря [131].

Таким чином, у статті оприлюднений матеріал, зібраний, передусім, з метричних книг про 103 офіцерів колишньої російської імператорської армії, що були поховані на території м. Чернігова з 1900 по 1918 рр.

1. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО) – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 444 – 445.
2. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1435. – Арк. 45 – 46.
3. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 267 – 268.
4. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1033. – Арк. 268.
5. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 41; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 69; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1457. – Арк. 55.
6. Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – СПб., 1909. – С. 251.
7. Волков С. Генералитет Российской империи. Энциклопедический словарь генералов и адмиралов от Петра I до Николая II. М., 2009. – Т. 1. – С. 69–70; Список полковникам по старшинству. Составлен по 1 марта 1914 г. СПб., 1914. – С. 153; Шабанов В. Военный орден Святого Великомученика и Победоносца Георгия. Именные списки 1769–1920. Библиографический справочник. М., 2004. – С. 386.
8. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1020. – Арк. 46 – 47; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 402.
9. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 258 – 259.
10. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 276 – 277.
11. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1458. – Арк. 37 – 38.
12. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 108 – 109.
13. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 314 – 315.
14. Военная энциклопедия. – Петроград, 1914. – т. XVII. – С. 159.
15. // Черниговское слово. – 31 березня. – 1913. – С. 1.
16. // Черниговское слово. – 12 лютого. – 1914. – С. 3.
17. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 119 – 120; Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 30; Календарь Черниговской губернии на 1905 г. – Чернигов, 1904. – С. 31; // Черниговское слово. – 24 серпня. – 1914. – С. 1; 24 жовтня. – С. 3; 29 жовтня. – С. 2; 30 жовтня. – С. 1 – 2; 31 жовтня. – С. 2; 1 листопада. – С. 3.
18. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 157 – 158.
19. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 112 – 113.
20. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 35 – 36.
21. // Черниговское слово. – 28 жовтня. – 1907. – С. 2.
22. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 110 – 111.
23. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 43 – 44.
24. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 48 – 49.
25. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 81 – 82.
26. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 60, 81 – 82.
27. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1027. – Арк. 215 – 216.
28. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1010. – Арк. 210 – 211.
29. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 126 – 127.
30. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 309. – Арк. 245; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 219 – 220.
31. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1010. – Арк. 31 – 32.
32. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 233 – 234.
33. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 275 – 276.
34. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 259 – 260.
35. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 144 – 145.
36. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 108 – 109.
37. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 268 – 269.
38. Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – СПб., 1909. – С. 471.
39. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 108 – 109.
40. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 107 – 108.
41. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 100 – 101.
42. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1492. – Арк. 265 – 266.
43. Календарь Черниговской губернии на 1898 г. – Чернигов, 1897. – С. 23; Путеводитель по городу Чернигову. – Чернигов, 1900. – С. 86, 125; Календарь Черниговской губернии на 1903 г. – Чернигов, 1902. – С. 29; Календарь Черниговской губернии на 1905 г. – Чернигов, 1904. – С. 30.
44. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 332 – 333.
45. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 59 – 60.
46. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 381 – 382.
47. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 228 – 229.
48. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 347 – 348.
49. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 133 – 134.
50. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 365 – 366.
51. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 114 – 115.
52. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 462 – 463.

53. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1020. – Арк. 224 – 225.
54. Список генералам по старшинству на 1906 г. – Спб., 1906. – С. 1223; Список генералам по старшинству на 1908 г. – Спб., 1908. – С. 638.
55. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 308 – 309.
56. // Черниговское слово. – 5 сичня. – 1914. – С. 3.
57. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 200 – 201.
58. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 220 – 221.
59. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 271.
60. // Черниговское слово. – 20 липня. – 1912. – С. 1.
61. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 424 – 425.
62. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1457. – Арк. 220 – 221.
63. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 170 – 171.
64. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1249. – Арк. 177 – 178.
65. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 66 – 67.
66. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 303 – 304.
67. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 307 – 308.
68. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1492. – Арк. 349.
69. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 118 – 119.
70. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 139 – 140.
71. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1010. – Арк. 192.
72. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 95г – 95у.
73. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 80 – 81.
74. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 173 – 174.
75. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 100 – 101.
76. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 185 – 186.
77. Воспоминания о походе 18-го пехотного Вологодского полка в Турцию, 1877-1878 годах. – Спб., 1886. – С. 123; Николай Григорьевич Ляшенко (некролог) // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – 24 лютого. – С. 1; Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. – Спб., 1901. – Т. 1. – С. 335; Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877-78 гг. на Балканском полуострове. – Спб., 1903. – вып. 41. – С. 236.
78. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1027. – Арк. 321 – 322; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 29 – 30.
79. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 74 – 75.
80. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 346 – 347.
81. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 998. – Арк. 9 – 10; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 264 – 265.
82. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 225 – 226.
83. Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – Спб., 1909. – С. 363.
84. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 125 – 126.
85. “Нестор русского дворянства” // Черниговские губернские ведомости. – 1905. – 2 вересня. – Часть неофициальная. – С. 2.
86. РДАВМФ. – Ф. 417. – Оп. 2. – Спр. 864. – Арк. 23; // Черниговские губернские ведомости. – 3 березня. – 1906. – С. 2.
87. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1021. – Арк. 62 – 63.
88. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 347 – 348.
89. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1492. – Арк. 265 – 266.
90. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 162 – 163.
91. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 203.
92. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 117 – 118.
93. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 306 – 307.
94. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1645. – Арк. 19 – 20.
95. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1457. – Арк. 192 – 193.
96. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1458. – Арк. 45 – 46.
97. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 266 – 267.
98. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 206 – 207.
99. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 241 – 242.
100. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 426 – 427.
101. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1524. – Арк. 95 – 96.
102. // Черниговское слово. – 31 жовтня. – 1912. – С. 1.
103. // Черниговское слово. – 23 листопада. – 1907. – С. 2.
104. // Черниговское слово. – 14 квітня. – 1911. – С. 1.
105. // Черниговское слово. – 26 серпня. – 1912. – С. 1.
106. // Черниговское слово. – 6 вересня. – 1912. – С. 1 – 2; 7 вересня. – С. 2; 8 вересня. – С. 2; 11 вересня. – С. 3; 12 вересня. – С. 2.

107. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 362 – 363.
 108. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 388 – 389.
 109. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 28 – 29.
 110. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 277 – 278.
 111. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1363. – Арк. 385 – 386.
 112. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1010. – Арк. 170 – 171; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 998. – Арк. 309 – 310.
 113. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1033. – Арк. 266 – 267.
 114. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 178 – 179.
 115. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1033. – Арк. 206 – 207.
 116. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 198 – 199.
 117. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1033. – Арк. 35 – 36; // Черниговское слово. – 2 сентября. – 1908. – С. 4.
 118. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 31 – 32; // Черниговское слово. – 1 мая. – 1907. – С. 1; 2 мая. – С. 1; 5 мая. – С. 2.
 119. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 340 – 341.
 120. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1335. – Арк. 310 – 311.
 121. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 111 – 112.
 122. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 357 – 358.
 123. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1559. – Арк. 338 – 339.
 124. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 275 – 276.
 125. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 253а; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 116 – 117.
 126. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1004. – Арк. 284; // Черниговское слово. – 9 жовтня. – 1907. – С. 2; // Черниговское слово. – 4 травня. – 1910. – С. 1; // Черниговское слово. – 24 липня. – 1911. – С. 1.
 127. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1656. – Арк. 178 – 179; Общий список офицерским чинам русской императорской армии. Составлен на 1-е января 1909 г. – Спб., 1909. – С. 202.
 128. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1015. – Арк. 148 – 149.
 129. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1618. – Арк. 338 – 339.
 131. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1038. – Арк. 62; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1301. – Арк. 240 – 241; Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1424. – Арк. 155 – 156, 258 – 259.
 131. ДАЧО. – Ф. 679. – Оп. 10. – Спр. 1558. – Арк. 31 – 32.

В статье говорится о захоронениях офицеров бывшей российской императорской армии на территории г.Чернигова в период с 1900 по 1918 гг.

Ключевые слова: офицер, кладбище, полковник, подполковник.

The article about the burial of officers of the former Russian imperial army on the territory of Chernigov during the period is 1900 to 1918.

Keywords: officer, a cemetery, a colonel, a lieutenant colonel.

Петро Моціяка

●

ЙОСИФ ЛЕЦІУС НА ЧОЛІ ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНОГО ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА В НІЖИНІ (1913 – 1914 рр.)

У дослідженні простежується історія директорства Йосифа Леціуса в Інституті князя Безбородька, яке було нетривалим (один рік). На основі опрацьованих архівних документів постає фігура вмілого адміністратора і господарника, талановитого і далекоглядного педагога, що зробив спробу кардинальної перебудови інституту і яка, на жаль, не з його вини не була завершена.

Ключові слова: Історико-філологічний інститут князя Безбородька, гімназія, Академія гуманітарних державних наук, кімната-музей Гоголя, Міністерство народної освіти, депортація.

Йосиф-Ернест Андрійович Леціус (1860 - ?) очолював Історико-філологічний інститут у Ніжині всього тільки один рік з вересня 1913 р. по вересень 1914 р., проте залишив помітний слід в історії ніжинської вищої школи, передовсім спробою кардинального і всебічного оновлення діяльності інституту.

На жаль, у архівних фондах Історико-філологічного інституту, що зберігаються у відділі державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині, відсутній формулярний аркуш (аналог сучасного аркуша обліку кадрів) Й. Леціуса, звідки можна було б детально дізнатися про його життєвий шлях до приходу на директорську посаду в Ніжині. Крім того, постать Й. Леціуса не була об'єктом уваги дослідників, окрім короткої згадки в праці Г. В. Самойленка і О. Г. Самойленка «Ніжинська вища школа: сторінки історії». І тому завданням нашого нарису буде спроба створення цілісного портрета Й. Леціуса з опорою виключно на архівні матеріали.

Професор Йосиф Андрійович Леціус викладав класичну філологію з 1885 року. Протягом 1885 – 1911 рр. працював у Київському університеті. Був у 1890-1899 рр. головою Київського товариства класичної філології і педагогіки. Після виходу у відставку в 1911 р. два роки працював директором Естляндської дворянської гімназії в м. Ревель [1].

Професор Й. Леціус 20 серпня 1913 р. був призначений директором Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (публікація в «Правительственном вестнике» №186 за 1913 рік) з посадовим окладом 6 тис. рублів (без вирахування) та встановленою пенсією в 2400 рублів [2].

Після призначення на посаду він відразу поринув у вир фінансово-господарської

© Моціяка Петро Петрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету ім. М. Гоголя.

і навчальної діяльності закладу. 6 і 7 вересня 1913 р. під керівництвом нового директора відбулися перші засідання відповідно правління та конференції інституту. На засіданні правління Й. Леціус запропонував низку першорядних заходів, а саме: телефонізувати інститут, провести електричну сигналізацію в приміщення інституту і гімназії, привести до належного стану інститутський парк. Тоді ж розглядалася пропозиція Ніжинського відділення акціонерного товариства «Вл. А. Долинський» щодо облаштування в інституті електричного освітлення, і на другому засіданні правління 9 вересня було ухвалено реалізувати цю пропозицію в місячний термін [3]. У відповідності з ухвалою правління технічна контора «Енергія» надала кошторис на облаштування електричного освітлення в інституті на суму 12 тис. 829 руб. 94 коп. [4]. А вже 5 жовтня 1913 р. у головній будівлі інституту було встановлено телефон [5].

Директор відразу ж звернув увагу правління на те, що обслуговуючий персонал (так звані служителі) навчального закладу, «який має безпосереднє спілкування з учнями і студентами, одягнений вкрай непристойно і тому їм треба видати казенні лівреї» [6]. Правління підтримало пропозицію директора. 7 січня 1914 р. на засіданні правління директор інституту поставив питання «про невідповідність зарплати деяким із служителів з покладеними на них обов'язками». Було ухвалено збільшити місячну зарплатню всім служителям від 1 до 3 руб. [7]. Протягом січня – березня на засіданнях правління неодноразово ухвалювалися рішення щодо надання грошових субсидій викладачам інституту і гімназії на лікування. Так, зокрема у січні викладачу гімназії Римші було видано 300 руб. на лікування його та дочки, у лютому – 250 руб. на лікування дружини писаря гімназії Проценка, а в березні – на лікування членів сімей Заболотського, Живаго і Смирнова – по 200 руб. кожному [8]. Це свідчить про те, що Й. Леціусу не були байдужими клопоти та проблеми членів колективу і за першої ж можливості він намагався допомагати.

Трохи пізніше Й. Леціус прохав міністра освіти Л.А. Кассо прийняти його і обговорити питання про «загальний стан Інституту [...], і особливо про ті будівельні роботи, які тут мають бути в найближчому майбутньому [...] Приступлю до складання планомірного проекту необхідних робіт з впорядкування і відтворення всього Інституту» [9]. Крім того, директор зауважував, що Інститут у Ніжині, порівняно з Петербурзьким, який має тільки одну будівлю, являє собою цілий маєток. На утримання такого великого господарства державна казна надає тільки 12 тис. рублів, що значно менше Петербурзького інституту, і з цю суму Інститут витрачає на одне опалення. Оскільки Інститут не мав жодної копійки спеціальних коштів, то директор пропонував ухвалити запровадження їх [10].

Коли в березні 1914 р. Свити Його Величності генерал-майор Воєйков надіслав до інституту запит щодо розвитку в навчальному закладі гімнастики і спорту, Й. Леціус відверто відповів: «Тут, взагалі, нічого немає і все страшно запущено. Сподіваюся, що завдяки підтримці Вашого Превосходительства мені вдасться тут дещо створити» [11]. Разом з тим у цьому ж листі до Воєйкова директор зауважував, що студенти виявили бажання займатися гімнастикою і прохали його надати їм таку можливість реалізувати. Директор відвів студентам одну з кімнат для гімнастичних занять і висловив думку про «необхідність введення штатної посади вчителя гімнастики і фехтування з окладом не менше 1500 рублів на рік з правом на пенсію» [12]. Крім приміщення, студенти також прохали директора придбати необхідні гімнастичні снаряди і спорядження. Правління інституту 25 листопада 1913 р. розглядало пропозицію директора і ухвалило «придбати для гімнастики паралельні бруси, трапецію і два шкіряних матраци» [13].

Проте директор розумів, що це ще не є вирішенням проблеми і запропонував правлінню ідею будівництва окремого приміщення для гімнастики, що й було ухвалено правлінням. Проект гімнастичного манежу був розроблений викладачем Ніжинського нижчого технічного училища інженером-технологом Пуліковським. Цей проект та всю необхідну документацію 6 січня 1914 р. було надіслано для схвалення та прийняття позитивного рішення до Міністерства освіти [14]. А в березні 1914 р. Й. Леціус у листі до міністра освіти Л. А. Кассо наголошував на невідкладності асигнувань

необхідних коштів на побудову гімнастичного манежу, а також власної інститутської електростанції (оскільки в грудні 1913 р. з'ясувалося, що спорудження в Ніжині міської електростанції відсунуто, за словами директора, *ad Calendas graecas* – тобто на невизначений час [15]. Крім того, у цьому ж листі до міністра Й. Леціуса висловився досить категорично щодо фінансового забезпечення інституту. Ще раніше, він зауважував, що «Інститут знаходиться на порозі фінансової катастрофи (він отримує все ще ту ж суму на опалення, освітлення, найм обслуговуючого персоналу і ремонт, що й в 1875 р.; суми цієї ледве вистачає на опалення, а спеціальних коштів немає)» [16]. Тому директор наполягав на покращенні фінансування: «Якщо Міністерство бажає, щоби Інститут в м. Ніжині, нині неймовірно запущений, був приведений до порядку і надалі утримувався в порядку, – і, звичайно, воно цього бажає, – то воно повинно мати в своєму розпорядженні для цього свого закладу на ведення господарства не 12 тис. рублів на рік, а щонайменше 24 тис., а краще 25-26 тис., і, крім того, воно повинно вимагати від казни відсотків від капіталу, пожертвованого кн. Безбородьком, і вжити їх на поточні потреби Інституту в якості спеціальних коштів останнього» [17].

Не обмежуючись ґрунтовним листуванням з міністерством, директор 10 червня 1914 р. їде до міністра Л. А. Кассо «обговорити особисто потреби Інституту» [18]. Так, зокрема, на думку Й. Леціуса, інституту вкрай був потрібен на 1915 рік кредит 40 тис. руб. «на встановлення елементарного благоустрою, та кошти на окрему будівлю для бібліотеки». Крім того, директор прохав дозволу збудувати окрему будівлю для гімназії в 1916 р., а також «...якщо ми зможемо 1917 р. побудувати ще й інтернат та облаштувати центральне опалення в головному корпусі, то вся робота з впорядкування інституту буде завершена» [19]. Клопотав також директор і за професорів інституту щодо внесення змін в уже розроблені і подані до Державної думи штати університетів та включення професорів історико-філологічних інститутів до спільного закону, оскільки «професори дуже потребують деякого покращення свого більш ніж скромного матеріального становища» [20].

Проте таким масштабним планам перебудови не судилося здійснитися. Відчутного удару по намірах директора завдало рішення будівельного комітету міністерства народної освіти, який розглядав проект гімнастичного залу і 5 травня ухвалив відхилити його як неприйнятний [21]. 29 червня 1914 р. Й. Леціус знову в міністерстві доводив, що технічні характеристики гімнастичного залу є обґрунтованими і прохав повторно розглянути поданий проект [22]. Але чиновники міністерства були невблаганними.

У плани Й. Леціуса входила також і реорганізація навчального закладу. Так, зокрема, у доповідній записці міністру (на 10 аркушах) від 15 грудня 1913 р. директор пропонував «за збереження нині існуючого інституту [...], відновити юридичний ліцей, який існував протягом 35 років. Об'єднаний вищий навчальний заклад міг би бути названим Ніжинською Академією». Директор доводив, що «відновлення ліцею при цьому є здійсненним без значних витрат. Необхідна кількість аудиторій і приміщень бібліотеки може бути відведеною у головній будівлі інституту за умови ліквідації інтернату. Знадобляться тільки двоповерхові флігелі у садибі інституту з 8-а квартирами для професорів і викладачів юридичного відділення, пропонованої мною Ніжинської академії гуманітарних державних наук» [23]. Оскільки Й. Леціус пропонував на додачу до всього надати інституту право на спеціальні кошти, то навіть, незважаючи на приятельські стосунки з міністром Л.А. Кассо (таке, здається, мало місце), цей проект було залишено без позитивного вердикту міністерства.

Крім того, у доповідній записці на ім'я міністра Й. Леціус також пропонував ввести для студентів Історико-філологічного інституту 5-ий рік навчання – виключно для педагогічної і дидактичної підготовки майбутніх вчителів і прохав «з наступного академічного року курс навчання в Інституті продовжити на 5-й спеціально педагогічний рік» [24]. Незважаючи на очевидну слушність подібної пропозиції, інститут так і не дочекався схвалення подібної реформи. Скрута з вільними коштами, а також подих майбутньої війни і потім її початок улітку 1914 р. не дозволили міністерству освіти прислухатися до ідей Й. Леціуса і підтримати їх реалізацію.

Реформаторський запал директора колектив інституту беззаперечно підтримував, розуміючи логіку і необхідність реформування навчального закладу у відповідності з вимогами часу. Ось витяг з протоколу засідання конференції інституту від 25 січня 1914 р.:

«2. Слухали: Пропозицію п. Директора з питання про розширення програми викладання на класичному відділенні III-IV курсів з метою усунення існуючих прогалин у цьому викладанні.

Ухвалили: Клопотати, відповідно до пропозиції п. Директора і професорів класичної філології, що приєдналися до його думки, перед Міністерством Народної Освіти про дозвіл ввести до кола предметів, які викладаються на згаданому відділенні, також історичну граматику грецької мови, історію античного мистецтва, історію античної релігії, з тим, щоб на курси вказаних предметів, що читалися б одночасно для всіх студентів відділення, було відведено по 2 год. на тиждень на кожен предмет» [25]. І вже 1 травня 1914 р. попечитель Київського навчального округу повідомляв Й. Леціуса, що міністерство дозволило включити ці курси з 1914-1915 навчального року в навчальний план класичного відділення [26].

На тому ж засіданні директор запропонував відновити щорічні урочистості в інституті в день річниці відкриття, тобто 14 вересня. Й. Леціус тоді ж запропонував також розпочати підготовку до майбутнього святкування в 1920 р. (у протоколі помилково вказано 1820 р. – П.М.) 100-річного ювілею вищого навчального закладу в м. Ніжині. Конференція ухвалила розпочати цю підготовку і готувати, зокрема, історію інституту і навчальних закладів, які існували раніше в його стінах [27]. Як бачимо, рішення щодо підготовки до ювілею було прийнято за 6,5 року до планованої дати урочистостей. Це свідчило, що Й. Леціус і колектив інституту усвідомлювали роль і значення Ніжинської вищої школи у поширенні освіти на теренах Російської імперії і планували гідно зустріти цей ювілей, який зміцнить авторитет інституту ще більше.

Цікавою була ще одна пропозиція Й. Леціуса, висловлена ним 31 травня 1914 р. і підтримана конференцією інституту. На думку директора, «бажано було б в інтересах навчальної справи ввести: 1) лекційні книжки для запису оцінок, які отримують студенти за домашнє читання, переклади, твори, на репетиціях (консультаціях. – П.М.) і екзаменах, що дає можливість краще стежити за успіхами кожного студента і що може справити благотворний вплив і на заняття самих студентів; 2) іменних студентських білетів» [28]. Це говорить про те, що він тонко відчував вимоги навчального процесу і добре розумівся навіть на такій, здавалося б, формальній стороні справи, як контроль. Сьогодні неможливо уявити студента без студентського квитка і залікової книжки, які пропонував ввести Й. Леціус ще на початку ХХ ст.

Піклуючись про суттєве покращення фінансування Інституту (з огляду на низку проблем, які терміново треба було вирішувати), директор не забував і про рівень матеріального забезпечення студентів. Його попередник І.І.Іванов проводив досить суворий режим економії коштів. Так, зокрема, тоді було суттєво скорочено видатки на утримання студентів, у т. ч. і на харчування. Крім того, так звані своєкошtnі студенти ще 12 березня 1912 р. прохали І. І. Іванова дозволити їм організацію гуртка для допомоги своєкошtnим студентам, які перебували у фінансовій скруті [29]. При цьому студенти посилалися на існування такого ж гуртка в Санкт-Петербурзькому історико-філологічному інституті і за зразком статуту гуртка тамтешнього інституту підготували проект свого статуту. Комісія, створена для розгляду цього проекту, 13 квітня 1913 р. не знайшла можливим його схвалити [30]. І тільки з приходом на директорську посаду Й. Леціуса такий гурток 16 листопада 1913 р. конференцією Інституту було затверджено, а директор зробив внесок (під час першого благодійного збору коштів) 11 руб. 88 коп. [31]. У статті 1-ій статуту зазначалося: «Мета гуртка полягає в наданні у позику матеріальної допомоги тим своєкошtnим студентам Історико-філологічного Інституту князя Безбородька, хто має таку потребу» [32]. Зауважимо, що, станом на 1 січня 1914 р., в інституті навчалось 34 своєкошtnих студенти, і для них таке рішення було дуже важливим [33].

Реалізація однієї з пропозицій директора мала досить гучний розголос у пресі та громадській думці і була одним із мотивів його усунення із займаної посади. Йдеться про зміни в статусі кімнати (музею) М.Гоголя, що виникла з Гоголівської виставки і була присвячена 100-річчю з дня народження письменника [34]. Тоді ж, у ювілейні дні, було відкрито доступ відвідувачів до цього зібрання, яке розміщувалося в бібліотеці інституту. Проте восени 1909 р. правління інституту ухвалило рішення щодо дозволу відвідання кімнати-музею Гоголя «1 раз на місяць у першу неділю після 1-го числа з 12 до 2 години дня» [35]. Але відсутність окремого приміщення для музею та побоювання за цілісність бібліотеки під час відвідування його групами змусили правління слідом за тим ухвалити рішення про повну заборону екскурсій до того часу, поки не підшукають окремого приміщення для музею. Конференція інституту на своєму засіданні 23 січня 1910 р. приєдналася до ухвали правління, зазначивши, що заборона доступу до музею діє до «відшукання приміщення незалежного від бібліотеки» [36].

Таким чином, не попрацювавши і півроку, кімната-музей Гоголя закрилася для широкого загалу вже на початку 1910 р. з цілком зрозумілих причин. При цьому була ще низка колізій юридичного характеру, які унеможливлювали функціонування Гоголівської кімнати. По-перше, в статуті Історико-філологічного інституту князя Безбородька, звичайно ж, не було згадки про музей (чи кімнату) як окремих структурний підрозділ інституту, а значить, не передбачалися видатки на його утримання, поповнення і т.п.; по-друге, все, що було в експозиції кімнати Гоголя (крім нот і газет), було записано на баланс бібліотеки, а кімната не мала своєї інвентарної книги (було тільки висловлено бажання її мати [37]) і печатки, яку теж планувалося замовити [38]; по-третє, кімната Гоголя працювала за відсутності інструкції чи положення (чи тим більше статуту) про її функціонування, і тому конференція інституту 23 січня 1910 р. цілком слушно відклала прийняття проекту інструкції «до остаточного з'ясування питання про приміщення для Гоголівської кімнати» [39]. Крім того, тоді в 1909-1910 рр. інститут переживав непрості часи недостатнього фінансування, а директор І. І. Іванов, як вже згадувалося, проводив режим економії коштів, і тому непередбачені додаткові витрати на створення музею були просто невідомими для навчального закладу.

Отже, всі зазначені обставини вказували на те, що кімната Гоголя, не маючи окремого приміщення і нормативного документа, який би засвідчував її статус, не могла працювати в режимі музею і приймати групи відвідувачів.

Зауважимо, що протягом 1911-1913 рр. музей не працював для відвідувачів.

25 січня 1914 р. на конференції інституту було заслухано «пропозицію п. Директора про необхідність перетворити так званий Гоголівський музей, що існує при фундаментальній бібліотеці Інституту, в іншу установу внаслідок того, що кількість предметів, які відносяться до великого письменника, надто невелика, і тому сховищу, де вони зберігаються, аж ніяк не личить називатися музеєм» [40]. Конференція одногосно ухвалила «скасувати постанову Конференції від 4 грудня 1910 р. і, відповідно до пропозиції п. Директора, утворити замість т.зв. Гоголівського музею історичну кімнату Інституту імені Гоголя для зберігання пам'ятних предметів, які відносяться і до життя великого письменника, і до історії цього вищого навчального закладу взагалі, в якому він отримав освіту» [41].

Така реорганізація, мабуть, зачепила за живе організатора цього зібрання П.О. Заболотського, який на той момент уже не працював у інституті. Ймовірно, що саме він був натхненником (а то й автором) публікації допису в №13687 газети «Новое время» (яку, до речі, в інституті передплачували) в квітні 1914 р. під заголовком «Злочлочения с Гоголевским Музеем», де в перекрученому вигляді було змальовано ситуацію, пов'язану з рішенням конференції. У відповідь на цю публікацію Й. Леціус надіслав до газети «Новое время» своє спростування, де, зокрема, зазначав: «Вся замітка від початку до кінця є суцільною мерзенною інсинуацією. Автор, який, звичайно ж, добре відомий кожному ніжинцю, скаржиться на те, що нібито я знушаюся над пам'яттю Гоголя, що я знищую організований П.О. Заболотським Гоголівський

Музей [...] П.О. Заболотський наполегливо називав цю кімнату «Музеєм», хоча зібрані ним матеріали ні в кількісному, ні в якісному відношенні не виправдовують такої гучної назви [...] Це була кімната з небагатьма предметами, що мали відношення до Гоголя, а досить багатьма, що ніякого відношення до нього не мають і ніякому російському серцю не є дорогими, хіба що тільки серцю Заболотського, організатора «Музею». Проте, ім'я їй (так в тексті мався на увазі «Музей».- П.М.) було дане не Конференцією, а тільки п. Заболотським. У «Музеї» навіть зберігалася одна коробочка з-під цукерок із зображенням Тараса Бульби, а стіни були обвішані засохлими вінками з брудними стрічками. Такими ж вінками і стрічками була обвішана також тумба, що щезла зі студентської спальні, на якій організатор «Музею» поставив гіпсовий бюст Гоголя. Все це було зовсім негідне Гоголя, негідне Вищого Навчального Закладу і являло собою якусь фальш» [42].

Те, що запропонував Й. Леціус і конференція одностайно підтримала, було, звичайно ж, не якимось оригінальним витвором директора. Такою ж (щодо гоголівського зібрання) була позиція і попереднього директора І.І. Іванова. Але те, що можна було робити росіянинові Іванову, аж ніяк не могло зійти з рук німцю Леціусу.

Дії ж директора Інституту щодо гоголівського зібрання були цілком логічними і виправданими і ніякого замаху «на пам'ять великого письменника» (як писав губернатор І.І. Стерлігов на ім'я попечителя округу) [43] не було й близько. Ці дії директора Й. Леціуса звелися, власне, до двох пропозицій, підтриманих колективом: ухвали про винесення з музею вінків і одноголосного рішення про те, що зібрання треба все-таки іменувати кімнатою, а не музеєм. А хіба вінкам, покладеним до пам'ятника М. Гоголю, а потім переданим міською владою до інституту, місце в музеї? І в що могли перетворитися за п'ять років ці вінки із живих квітів? Відповідь очевидна. Що ж до найменування кімнатою чи музеєм зібраної гоголіани, то після відомої ухвали правління про припинення відвідин зібрання і відсутності окремого приміщення для нього, називати це музеєм було б видавати бажане за дійсне.

Розголос цих рішень директора Й. Леціуса був досить гучним. Недоброзичливці (в тому числі, як вже зазначалося, і П.О. Заболотський) організували серію публікацій у пресі, вдаючись до перекручування фактів і відвертої брехні. Це змусило окружне начальство вимагати від директора пояснень. Так, наприклад, 30 квітня попечитель Київського навчального округу надіслав Й. Леціусу листа, де, посилаючись на публікацію у № 2 «Українського студента» за 1914 р., стверджував, що «в інституті велася боротьба між українцями і великоросами і останні вказували Вашому Превосходительству на цілковиту безкорисність виписки малоруських книг до бібліотеки Інституту, проте Конференція Інституту перешкод не вчинила і книги були виписані. З цим у зв'язок подається скасування, що сталося начебто за Вашим розпорядженням, гоголівського музею, що знаходиться в інституті, і заміна його кімнатою видатних вихованців, причому з музею всі вінки начебто були винесені і розміщені у вбиральні» [44]. Відповідаючи попечителю округу, Й. Леціус, зокрема, зазначав: «ні мені, ні кому-небудь з професорської колегії нічого не відомо про те, щоби «Ніжинський Історико-філологічний Інститут об'єднався з іншими навчальними закладами» в українському рухові. Під Інститутом, у даному випадку, звичайно, можна було б розуміти тільки студентів, а серед останніх значно переважають великороси, які стоять зовсім поза так званим українським рухом. Крім того, ні я, ні Інспектор Інституту, ні наставники, які знаходяться у постійному контакті зі студентами, ми всі не помічаємо ніякого антагонізму між студентами-великоросами і студентами-українцями. Що відбувається у серці кожного, ми, звичайно, не знаємо, проте ми не бачимо ніяких проявів племінної ворожнечі і помічаємо тільки мирні товариські стосунки. Політика, наскільки взагалі можна бачити, серед студентів зовсім відсутня» [45]. Крім того, директор додавав, що студенти-великороси ніколи не вказували йому на цілковиту безкорисність яких-небудь книг українською мовою [46]. Наприкінці листа Й. Леціус зазначав: «на мою думку і на думку інших професорів і викладачів наклепницькі кореспонденції про Ніжинський Історико-філологічний інститут у різних газетах не припиняться, доки в Ніжині буде жити і діяти один пан

(має на увазі П.О. Заболотського. – П.М.), який мило посміхається, і котрий, на моє глибоке переконання, грає тут сумнівну роль. Якщо тільки цей пан знайде собі інше поприще, мені, ймовірно, вже не треба буде знову і знову давати необхідні пояснення з приводу різних брехливих кореспонденцій»[47].

Проте активна діяльність Й. Леціуса на посаді керівника навчального закладу була припинена війною. 17 липня 1914 р. Ніжинська міська управа повідомила директора, що внаслідок оголошеної мобілізації «...підпорядкований Вам навчальний заклад з 17 липня буде відведено для розміщення запасних нижчих чинів»[48]. А вже через 5 днів директор доповідав попечителю Київського навчального округу, що «з 19 липня, у зв'язку з мобілізацією, зайняті під приміщення запасних нижчих чинів, закликаних до дійсної військової служби, в головній будівлі [...] Інституту всі аудиторії, 6 камер, рекреаційний зал і всі приміщення гімназії, за винятком бібліотеки і фізичного кабінету»[49]. 9 серпня правління інституту ухвалило «тимчасово закрити інтернат, оскільки всі його приміщення, навіть всі господарські, разом з господарським інвентарем надані лазарету, що відкривається. Протягом 12 серпня казеннокоштні студенти повинні виселитися до міста на приватні квартири»[50]. Директор інституту клопотався перед міською управою про допомогу в отриманні для студентів, які виселилися з інтернату, дешевих квартир, оскільки вони мають утримання всього на 20 руб. 53 коп. на місяць [51]. Крім того, він добився від управи передачі для функціонування інститутської гімназії щойно збудованої будівлі училища на вул. Дорогинській [52], а для молодших класів інститутської гімназії прохав передати приміщення у колишньому будинку Руссо, який знаходився навпроти інституту. Він також повідомляв управу про те, що член управи Матвієнко заявив про можливість розмістити студентів у будинку Чернова по Лицейській вулиці [53]. Тоді ж Й. Леціус прохав попечителя округу дозволити участь педагогічного колективу у діяльності місцевої благодійницької організації і переказу їй відрахувань від зарплати, а саме 2%. Попечитель дозволив колективу брати участь у благодійницькій діяльності, а 2% відрахувань наказав спрямовувати на депозити Управління навчального округу «на потреби війни»[54].

Що ж до госпітально, то його облаштування спочатку було за рахунок інституту, який надав для цього 100 ліжок, 100 матраців, 100 великих подушок, 100 малих подушок, 200 великих і 200 малих наволочок [55]. Перших поранених привезли до інституту 9 жовтня (70 чол.), а 18 жовтня – другу партію (320 чол.). Поранених зустрічали ще на вокзалі, а також в інституті санітарні загони студентів і гімназистів, які заносили до госпіталю важкопоранених солдатів на ношах або на руках [56]. З початком війни для Й. Леціуса ставало цілком очевидним, що нормальна життєдіяльність інституту вже буде неможливою, а його проекти перебудови навчального закладу (до яких він взявся з такою енергією) і справді будуть відкладені ad Calendas graecas.

Напередодні і особливо з початком війни з Німеччиною (19 липня 1914 р.) шовіністичний чад і антинімецькі настрої у російському суспільстві досягли небаченого раніше розмаху. Роздуті інсинуації навколо директора (німця за походженням) Й. Леціуса і його сім'ї викликали недовіру і підозри у місцевої влади (міста і губернії), а потім перекинулися на вищий рівень. Розпочалося все, мабуть, з того, що повітовий військовий начальник через декілька днів після зайняття запасними будівлі інституту надіслав директору листа, де докоряв йому за нібито «сухе» ставлення до закликаних на військову службу. У відповідь Й. Леціус надіслав свого листа, де передовсім дякував військовому начальнику за порядок в інституті, а на докір про «сухе» ставлення написав, що «він знає свій обов'язок, був і буде завжди вірним своїй присязі і доводив це дієво не один раз, особливо в тяжкі дні 1905 року» [57]. Зарозумілий солдафон свою хамську сутність виявив у новому листі до директора. Цей «шедевр» епістолярного жанру (у стилі персонажів М.Є. Салтикова - Щедрина) варто подати повністю: «Мне выразить благодарность может только мой начальник, от Вас не принимаю, считаю что таковое может писать только по меньшей (так у тексті. – П.М.) мере, не понимающий. Ваша родословная меня не интересует, за сим по сему прекращаю всякую переписку. Полковник [підпис нерозбірливий. –

П.М.]»[58]. А далі дійшло до того, що жандармське управління встановило нагляд за листуванням і особою Й. Леціуса [59].

7 серпня 1914 р. ніжинський поліцеймейстер доносив чернігівському губернатору І. І. Стерлігову: «Останніми днями в місті Ніжині поширилися чутки про те, що дві дочки Директора Ніжинського Історико-філологічного Інституту кн. Безбородька – Йосифа Андрійовича Леціуса знаходяться в даний час в Німеччині і стали там сестрами милосердя на театрі воєнних дій, доглядаючи поранених Німецької армії, яка діє проти Росії. Населення міста Ніжина взагалі і раніше якось недружно ставилося до Леціуса, а тепер же, внаслідок того, що він за походженням німець і під впливом подібних чуток, що поширилися, серед населення з'явилося прямо вороже налаштування проти нього[...] Леціус викликав вороже до себе ставлення з боку більшості населення міста Ніжина тим, що нечуйно поставився до патріотичної маніфестації, яка була тут 22 минулого липня у зв'язку з оголошенням того дня Височайшого Маніфесту про війну з Німеччиною»[60] і далі повідомляв, що за рапортом Леціуса «маніфестанти нібито «увірвалися» в інститутський двір і «ломалися» в парадні двері головної будівлі з метою взяти портрет Государя Імператора і прохав про недопущення на майбутнє маніфестантів до інститутського двору»[61].

Губернатор І. І. Стерлігов у свою чергу в листі до попечителя округу А. М. Деревинського, зокрема, писав, що «у березні місяці цього року (так у листі. – **П.М.**) директором Ніжинського інституту Леціусом було порушено питання про знищення в інституті музею М. В. Гоголя, заснованого в 1909 р. в столітню річницю великого вихованця гімназії вищих наук (нині інститут) князя Безбородька. Через декілька тижнів після цього, вінки, що були покладені в день заснування музею, за наказом Леціуса були перенесені до вбиральні, якою користуються професори», додаючи, що «переслідування всіма доступними засобами переконаних російських людей і небажання стати близько до представників російського суспільства у Ніжині, викликали вкрай неприязне ставлення до директора інституту...», губернатор увінчав це висновком, що «перебування на посаді керівника майбутніх педагогів людини подібного спрямування може потягти за собою вкрай небажані для російської школи наслідки» [62]. Губернатор прохав також попечителя перевести з Ніжина «директора Інституту Леціуса хоча би на час війни» [63].

Губернатор додавав до свого листа і довідку, де йшлося про те, що в 1907-1909 рр. Й. Леціус, будучи професором Київського університету св. Володимира, належав до групи лівих професорів, і коли М. Грушевський хотів посісти університетську кафедру історії, а окружне начальство запропонувало університету цього не допустити, то прихильники М. Грушевського його все ж обрали. Губернатор називає серед затятих прихильників професора М. Грушевського і Й. Леціуса та додає, що Й. Леціус винен у тому, що професорська колегія тоді провалила балотування відомого своїми патріотичними поглядами В.І. Савву (який, до речі, до того якраз працював у Інституті князя Безбородька. – **П.М.**) [64]. А на завершення губернатор виводив безапеляційний висновок: «Взагалі сім'я Леціуса майже не володіє Російською мовою, діти його отримали освіту і виховання в Німеччині і, ця сім'я ставиться до всього російського з великим упередженням» [65]. Крім того, жандармське відомство підкинуло інформацію, що брат Й. Леціуса – Оскар Леціус – приходський лікар у містечку Пельве Верроського повіту Ліфляндської губернії – за своїми поглядами затятий німець-балт, що глибоко ненавидить росіян і дотепер постійно говорить про перемогу народу з більш високою культурою [66].

Про те ж саме усунення Й. Леціуса з посади директора інституту йшлося і в проханні губернатора до військових властей, і вже 31 серпня І. І. Стерлігов отримав зі штабу Київського військового округу повідомлення про наказ перевести з Ніжина директора Й. Леціуса [67]. Тиск військових справив свій вплив і на Міністерство освіти, і міністр розпорядився в листі до попечителя округу запропонувати директору (після виходу з відпустки 20 жовтня) написати прохання про звільнення від служби, що врешті-решт і сталося 10 жовтня 1914 р., коли Й. Леціус подав відповідне прохання [68].

Наказом від 10 грудня 1914 р. він звільнявся з посади директора (з 20 жовтня цього ж року). Як повідомляв тоді колишнього директора інспектор інституту І.І.Семенов, Й. Леціус повинен був повернути зроблений перерахунок його утримання з 20 жовтня по 1 грудня в сумі 744 руб.16 коп. [69]. Це, звичайно, було не зовсім коректним з боку інспектора, адже до 18 грудня (дата повідомлення від І. І. Семенова) Й. Леціус не знав про звільнення.

Після отримання наказу про звільнення, колишній директор разом із сім'єю виїхав до Самари, звідки 9 січня 1915 р. написав до Ніжина листа, у якому повідомляв, що надіслав запит до міністерства і «якщо Міністерство обґрунтує, що я зобов'язаний виплатити ці гроші, я їх негайно надішлю» [70]. Крапку в цій історії поставило міністерство. 18 лютого 1915 р. попечитель округу повідомив І. І. Семенова, що «Міністерство ухвалило, що цей перебір (тобто 744 руб.16 коп.– П.М.)..., повинен бути залишеним без стягування і прийнятим на рахунок казни» [71].

Крім того, інспектор інституту І. І. Семенов (до речі, саме він виконував обов'язки директора інституту за відсутності Ф. Ф. Гельке, І. І. Іванова і Й. А. Леціуса) звинуватив Й. Леціуса і економа А. Тарасевича у величезній втраті інститутських коштів. Так, зокрема, у листі (точніше було б – доносі) на ім'я попечителя округу від 22 листопада 1914 р. (тобто ще до отримання наказу про звільнення Й. Леціуса) він писав про те, що «було витрачено з вересня 1913 р. до вересня 1914 р., тобто за рік служби Леціуса і Тарасевича близько 7 тис. рублів. А проте, незважаючи на такі витрати, для Інституту і Гімназії не було зроблено нічого...» [72]. Така констатація була справжнім накладом, адже, за наявними документами опис ремонтних робіт, проведених тільки за літо 1914 р., за кошторисом становив 9119 руб. 07 коп., а архітектор округу Лістовничий підтвердив, що якість робіт є належною [73].

Більше того, І.І. Семенов спробував перекласти на Й. Леціуса ухвалу суду про виплату інститутом підряднику Зеленьку 381 руб.71 коп. за зроблене ним утеплення стелі головної будівлі інституту ще в 1914 р. і не оплаченим. І.І. Семенов звинуватив Зеленьку у нібито неякісному виконанні роботи, яку довелося начебто переробляти на суму 438 руб. 92 коп. Виходячи з цього, І.І. Семенов у листі до попечителя округу 26 листопада 1916 (!) р. запропонував витрати (чомусь на 616 руб.92 коп.) стягнути з Й. Леціуса, як завдані ним збитки інституту [74]. І це через два роки після звільнення Й. Леціуса і взагалі за його відсутності в Ніжині!

На жаль, мало що відомо про особисте життя Йосифа Леціуса і зовсім нічого про його останні роки. У сім'ї Йосифа Андрійовича і Марії Петрівни Леціус (Стеллінг) було шість дочок: Вольтруда (1888 р.н.), Гільдегунда (1890 р. н.), Гельга (1892 р. н.), Герда (1894 р. н.), Альмута (1896 р. н.) і Адельгерда (1900 р. н.) [75]. У Ніжині професор Й. Леціус очолював також жі історико-філологічне товариство вузу, яке збиралося на свої засідання майже щомісячно.

Після звільнення з посади колишній директор разом із сім'єю деякий час проживав у Ніжині по вул. Дорогинській (тепер Івана Франка), 7, а 24 грудня 1914 р. на вимогу властей сім'я Леціусів переїхала на проживання до Самари [76]. Останню звістку про себе він подав 19 січня 1915 р. Колишній директор написав листа з Самари виконувачу обов'язки директора інституту І.І. Семенову, де прохав залишені ним у його квартири речі передати А. Тарасевичу [77]. Крім того, в 1917 р. після повалення самодержавства Російська Академія наук виступила на захист Й. Леціуса та інших професорів (німців за походженням), які були усунуті із займаних посад і депортовані в різні райони імперії після початку Першої світової війни. 15 травня загальні збори академії ухвалили резолюцію такого змісту: «В епоху, коли Міністерство народної освіти прагне заглибити гріхи недавнього минулого і несправедливості стосовно до професорів, що були в немилості – доречним було б нагадати п. міністру народної освіти про сумну долю професора Кнауера і професора Леціуса і прохати про повернення їх на місця і посади, які вони були вимушені залишити під тиском політики старої влади» [78]. На жаль, немає достовірної інформації щодо того, якою була відповідь міністерства і чи взагалі була якась реакція на прохання Академії наук.

Таким чином, навіть короткий період роботи Й. Леціуса в Історико-філологічному

інституті князя Безбородька виявив його непересічний талант адміністратора і господарника, педагога і просто інтелігентної людини, для якої сумлінне виконання своїх обов'язків було пріоритетом. Висловимо припущення, що якби не початок Першої світової війни і дезорганізація у зв'язку з цим нормального ритму роботи інституту та депортація директора з Ніжина, то Йосиф Андрійович Леціус зміг би якісно перебудувати навчальний процес і надати навчальному закладу справді друге дихання. Проте це тільки припущення. Умовного способу історія не визнає.

1. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: ВДАЧОН), ф.1105, оп.1, спр.1955, арк. 32 зв.
2. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр. 1833, арк.9, 15, 70 зв.
3. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1888, арк. 85-86 зв.
4. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1972, арк. 6 зв.
5. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр.1888, арк. 103 зв.
6. Там само. - Арк. 119.
7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1972, арк. 2.
8. Там само. – Арк. 7 зв, 12 зв, 22-23 зв.
9. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк.45.
10. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1837, арк. 4 зв.-5.
11. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1955, арк. 33 зв.
12. Там само. – Арк. 32 зв.
13. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1888, арк.116 зв.-117.
14. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1951, арк.1.
15. Там само. - Арк. 3а.
16. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1955, арк. 33 зв.
17. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1951, арк. 3а-3б.
18. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк.53.
19. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1951, арк.4-5.
20. Там само. – Арк. 5 зв.
21. Там само. - Арк. 23.
22. Там само. - Арк. 73-74.
23. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1837, арк.1 зв.
24. Там само. - Арк.8-8 зв.
25. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1971, арк.1 зв.
26. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1896, арк. 3.
27. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1971, арк.1 зв.-2.
28. Там само. – Арк. 12 зв.
29. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1838, арк. 5.
30. Там само. – Арк. 7.
31. Там само. – Арк. 9, 24.
32. Там само. – Арк. 1.
33. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1894, арк. 4.
34. Детальніше див.: Самойленко Г.В. Ніжинська вища школа: сторінки історії /Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. - Ніжин, 2005.- С.173-175.
35. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1592, арк. 2.
36. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1538, арк.102 зв.
37. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1664, арк. 91.
38. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1592, арк. 2.
39. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1664, арк. 3.
40. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1971, арк. 2.
41. Там само. - Арк. 2.
42. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк. 48-48 зв.
43. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі: ЦДІАК), ф. 707, оп. 83, спр. 48, арк. 45 зв.
44. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1955, арк. 47.
45. Там само. – Арк. 48.
46. Там само. – Арк. 48 зв.
47. Там само. – Арк. 49 зв.
48. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1959, арк. 3.
49. Там само. - Арк.7.
50. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1972, арк. 75 зв.
51. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1959, арк. 12.
52. Там само. - Арк. 21.
53. Там само. – Арк. 28.

54. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1962, арк. 6-7.
55. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1959, арк. 29.
56. Там само. - Арк. 62.
57. Там само. – Арк. 11.
58. Там само. – Арк. 13.
59. ЦДІАК, ф. 1439, оп.1, спр. 1608 (мкф), арк. 22.
60. ЦДІАК, ф. 707, оп. 83, спр. 48, арк. 37-37 зв.
61. Там само. – Арк. 37 зв.
62. Там само. - Арк. 43 зв.-45 зв.
63. Там само. - Арк. 38.
64. Там само. – Арк. 45.
65. Там само. – Арк. 45 зв.
66. ЦДІАК, ф. 1439, оп.1, спр. 1608 (мкф), арк. 22.
67. ЦДІАК, ф. 707, оп. 83, спр. 48, арк. 39.
68. Там само. – Арк. 48-49.
69. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк.80.
70. Там само.- Арк.84.
71. Там само. - Арк.87-87 зв.
72. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1891, арк.39 зв.
73. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1956, арк.120-122.
74. Там само. - Арк.156.
75. ЦДІАК, ф. 707, оп. 83, спр. 48, арк. 28.
76. ЦДІАК, ф. 1439, оп.1, спр. 1608 (мкф), арк. 27, 34.
77. ВДАЧОН, ф.1105, оп.1, спр.1833, арк.92.
78. Цит. за: Черкезьянова В.И. Немцы – российскийские ученые в годы Первой мировой войны: Эпизоды из истории Академии наук // режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Pni/2008/08ivcozu.pdf.

В исследовании прослеживается история директорства Иосифа Лециуса в Институте князя Безбородко, которое не было продолжительным (один год). На основании использованных архивных документов возникает фигура умелого администратора и хозяйственника, талантливого и дальновидного педагога, который предпринял попытку кардинальной перестройки Института и которая, к сожалению, не по его вине не была завершена.

Ключевые слова: Историко-филологический институт князя Безбородко, гимназия, Академия гуманитарных государственных наук, комната-музей Гоголя, Министерство народного просвещения, депортация.

The history of Yosyph Letsius' directorship which wasn't a long one (a year) is retraced in the research. On the basis of the studied files one can see the figure of a successful administrator and manager, a talented and far-sighted pedagogue who made an attempt of the cardinal reconstruction of the Institute which unfortunately wasn't completed not through his fault.

Key words: the Prince Oleksandr Bezborodko Historical-Philological Institute, gymnasium, Academy of State Humanities, Gogol's room-museum, Ministry of Public Education, deportation.

**Володимир Васильчук,
Яна Таравська**

ПОЧАТОК ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ АНДРІЯ ЖУКА (1900-1907 рр.)

Здійснена спроба висвітлити характер і головні напрямки початкового етапу політичної діяльності Андрія Жука. Підкреслюється вагомість його праці для подальшого розвитку ідеї національного визволення українського народу.

Ключові слова: Андрій Жук, Революційна українська партія, Полтава, Харків.

Політичне становище українців у Російській імперії в кінці XIX ст. зумовлювало високу потенційну можливість розгортання на теренах України національно-визвольного руху. Активізація молодого покоління цього часу, яке було готове будь-якої миті розпочати боротьбу за політичні і соціальні права рідного народу, призвела до поширення цього настрою в широкому суспільному колі, котре швидко підхопило хвилю обурення проти всездозволеності державної верхівки російського уряду. Свідченням політизації національного руху на українських землях стала поява на заході Полтавщини в 1900 р. Революційної української партії, серед найактивніших членів якої був Андрій Ількович Жук (1880-1968 рр.) [1, с.147].

В історії дослідження його політичної діяльності умовно можна виділити чотири періоди: доеміграційний (1900-1907 рр.), перший еміграційний (1907-1914 рр.), другий еміграційний (1914-1930 рр.) та післяеміграційний (1930- 1940 рр.). У межах кожного з них окремі аспекти громадсько-політичної діяльності Андрія Жука досліджували такі автори: В. Кубійович, І. Витанович, Л. Грач, Ю. Жук, І.Г. Патер, М.М. Романюк та інші [2].

Обраний для дослідження доеміграційний період цінний тим, що саме в цей час відбувається формування головних ідейних переконань юного Андрія Жука, які відіграватимуть визначну роль у подальшій історії визвольних змагань українського народу у межах політичних організацій.

Метою даної статті є комплексне дослідження початкового етапу політичної діяльності Андрія Жука та розкриття суті його роботи в межах Революційної української партії і Української соціал-демократичної робітничої партії.

Андрій Жук народився і виріс у с. Вовчок, на Полтавщині. Досвід громадсько-адміністративної роботи, який він отримав працюючи на посадах писаря волосного суду і кореспондента статистичного бюро Полтавської губернії, сприяв розвитку таких складових якостей політичного лідера, як активності, ініціативності й самостійності. На 19 році (в лютому 1899 р.) Андрій Жук переїжджає із села до м. Лубни, де його громадський кругозір значно розширюється. Він обіймає посаду канцелярського урядовця в таємному відділі повітової земської управи [3, арк.5], (прослужив до травня 1901року)[4, арк.45]. На цій посаді Андрій отримав чимало досвіду з суспільно-економічних відносин села, оскільки часто виконував певний

© Васильчук Володимир Миколайович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Київського національного лінгвістичного університету.

Таравська Яна – аспірантка Київського національного лінгвістичного університету.

земського начальника, зокрема, виписував звіти, збирав статистику, виготовляв реферати тощо [5, с.40].

У Лубнах на той час відбувалося так зване “громадське пробудження” національного характеру, яке мало практичне втілення в робітничих страйках і студентських заворушеннях. Народжувалась молода Україна, шукаючи свого місця в житті. Цей процес захопив і молодого Андрія, поставивши його до рядів українських національних революціонерів [3, арк.35]. Юнак входить у круги радикально налаштованої гімназійної та студентської молоді і під проводом ідейного керівника цього молодіжного гуртка Миколи Порша глибоко переймається революційними ідеями: ходить на села з революційною пропагандою, в рідному селі засновує нелегальну бібліотеку, розповсюджує прокламації, проводить іншу агітаційну роботу, за що його невдовзі звільняють з посади в земстві [6, арк.14 зв.].

У 1901 р. А. Жук переїздить до Полтави, де за безпосередньою допомогою Василя Кошового дістає роботу в статистичному бюро Полтавського губерніального земства, керівником якого був колишній учасник Старої громади, відомий статистик, етнограф Олександр Русов [3, арк.35]. Оскільки в 1901 р. усі вищі школи на території Росії були закриті з причини численних студентських заворушень, самі студенти цих шкіл були вислані в інші міста під нагляд поліції. За таких обставин значна кількість студентської молоді опинилась на той час в Полтаві [7, арк.8].

Потрапивши у нове оточення, Андрій сходиться з місцевою академічною молоддю і вперше чує від членів статистичної експедиції Полтавського губерніального земства С. Андрієвського та В. Кошового про створення у 1900 р. першої політичної організації на Наддніпрянщині – Революційної української партії (РУП). Своїм найближчим завданням партія ставила цілковите знищення царату революційними партіями Російської держави, заміну абсолютизму федеративною республікою з поділом держави відповідно до історичної та національної різниці земель, з повною автономією кожної області у внутрішніх справах на підставі демократичної конституції.

Під впливом переконливих українофільських позицій членів цієї експедиції Андрій Жук глибоко переймається ідеєю майбутньої самостійної України і вступає до лав новоствореної політичної організації. РУП довгий час була єдиною реальною політичною силою у підросійській Україні, яка відразу ж об'єднала всі радикальні самостійницькі національні сили в один рух під гаслом «Ціль ніщо – рух усе» [8, арк.3].

Необхідно відзначити величезні заслуги самої Революційної партії в історії українського визвольного руху. Це була перша політична партія в Україні, яка згуртувала українську молодь в єдиний національний рух і перша понесла в народні маси поряд із соціалістичними українські політичні гасла, українську книжку та періодичну пресу, незважаючи на жорсткі рамки тогочасної цензури. Ця політична організація підготувала сприятливий ґрунт для здійснення національно-політичного відродження України.

За спогадами А. Жука, перша нарада новоствореної політичної організації відбулася на річці Ворсклі на човнах. Можна сказати, що ця нарада носила інформаційний характер [9, арк. 9 зв.]. У другій партійній нараді, яка відбулася кілька днів по тому в помешканні М. Русова, Андрій Жук брав активну участь, увійшовши таким чином у керівний партійний актив, до якого належали Дмитро Антонович і сам Михайло Русов. На цій нараді було вирішено видавати за кордоном партійний орган (як засіб пропаганди серед молоді), та, крім виданих уже брошур «Самостійна Україна» і «Дядько Дмитро», видати ряд інших популярних брошур для ширення серед селянства. Таким чином, уже у наступному 1902 р. в Чернівцях почав виходити місячник «Гасло», а в 1903 р. – популярна газета «Селянин» [10, с.32]. Присутній на нараді Д. Антонович запропонував молодому Андрію вести хроніку революційної боротьби у цих виданнях (пропонував писати про незгоди і конфлікти селянства із поміщиками та царськими урядовцями).

На той час серед українського населення поширилась упевненість у необхідності

політичного відокремлення від Росії. Андрій Жук мав нагоду охарактеризувати початок революційного руху в партійному органі „Гасло” (травень, 1902 р.): „Подібні розрухи відбуваються на Україні, але ніде, крім Полтави, не чути українців... Ми маємо надію, що хоч на 250-річчя прилучення України до московської держави, українці встигнуть організувати свідомий український, питоמו український протест...” [11, арк.1]

Влітку 1901 р. А. Жук працював чотири місяці урядовцем на залізничній станції в Білопільлі Сумського повіту Харківської губернії, а вже восени того ж року відбував військову службу, працюючи писарем у канцелярії Полтавського військового начальника. Через рік Андрій дуже захворів і отримав річну відпустку з війська.

Мешкав він у цей час у Харкові. Наприкінці 1902 р. відбуваються досить напружені збори представників харківської «Вільної громади», у яких А. Жук брав активну участь як один з прихильників марксистської групи [12 с.118]. За спогадами товариша Андрія, одного із активістів революційного руху Юрія Колларда, в період загального занепаду партійної роботи реальною організацією діяльності харківської „Вільної громади РУП” займалися А. Жук разом з Б. Камінським. У цей час Ю. Коллард разом з Андрієм їде в справі поширення агітаційної партійної літератури до Люботина, де знайомить його з телеграфістом Грицьком Бойченком, який за пропозицією Жука з великим оптимізмом залучається до активної партійно-пропагандистської роботи.

Уже на початку літа 1903 року Харківська вільна громада під проводом А. Жука та найближчих його партійних товаришів-однодумців розгорнула значну роботу з масового поширення партійної літератури за безпосередньою допомогою українського студентства. Але оскільки у літній період студентів організувати досить складно, то Андрій Жук, як найактивніший член громади, за допомогою Ю. Колларда знайшов підтримку в особі М. Доброскока, який на той час працював у Російській соціал-демократичній робітничій партії, і який допоміг Жуку придбати необхідні зв'язки із залізничними і паровозо-будівельними робітниками та телеграфістами Управління південних залізниць [9, с.271].

Працюючи у відділі статистики служби тяги Управління південних залізниць, А. Жук за допомогою Б. Камінського влітку 1903 р. створює в Харкові Організаційний комітет залізничників України [13, арк. 28 зв.]. Вони налагодили контакт з працівниками залізниці через Люботин і через них поширювали літературу [12, с.137]. Від імені Жука було надруковано та поширено в місті та по залізниці дві відозви, які містили пояснення завдань щойно створеного комітету та заклик до створення спілки залізничників.

Першочерговим його наміром було розширити РУП, включивши до її складу службовців харківських залізниць. Однак цей грандіозний проект потерпів фіаско, оскільки головною помилкою Андрія було те, що він не заручився допомогою і підтримкою в цій справі впливових політичних діячів, які б мали закласти основу організації. Пізніше у своїх спогадах Ю. Коллард писав: «Від мене А. Жук ховав цю справу й мене до організації не покликав, бо вважав мене за людину занадто «націоналістичну» [12, с.139].

У той час сам Андрій працював у статистиці служби тяги Управління південних залізниць. Але вже восени він мав їхати з Харкова, оскільки закінчувався термін його річної «поправки». Комісія визнала Жука придатним до військової служби. Це означало, що він не міг уже повернутися до Харкова, де функціонував щойно створений ним Організаційний комітет. Андрій розумів, що комітет не зможе далі існувати, бо нема людини, яка б змогла продовжити започатковану ним роботу. Щоб остаточно не втратити зв'язки зі своїми політичними товаришами, А. Жук намагався отримати посаду писаря в управлінні військового начальника, бо з полтавського досвіду знав, що писарі при цьому управлінні не обтяжені суворим режимом і мають достатньо часу, щоб підтримувати зв'язок із зовнішнім світом. Призначення на службу залежало від управи місцевої бригади, до якої були

надіслані всі папери А. Жука і звідки його призначили писарем військового начальника в м. Короча Курської губернії [14, арк. 24]. Але Андрію не судилося надовго тут зупинитися, вже через кілька тижнів його відправляють до Харкова в управління місцевої бригади (вища установа над військовими начальниками Харківської і Курської губерній), де засадили за писарську роботу [14, арк.23].

Повернувшись до Харкова, А. Жук продовжує підтримувати зв'язки зі своїми політичними товаришами. Невдовзі (4 жовтня – 19 листопада 1903 р.) розпочалися їх масові арешти, внаслідок чого було розгромлено Київську, Харківську, Полтавську та Лубенську вільні громади [11, арк.6]. У справі Харківської вільної громади заарештовано 22 особи, в числі яких були П. Андріївський, Д. Антонович, Ю. Коллард та інші. А трохи пізніше, 12/25 грудня, у зв'язку з «загальною ліквідацією» Революційної української партії внаслідок провокації залізничного телеграфіста Івана Доброскока арештовують і А. Жука [15, с.35].

У своїй статті, розміщеній в 35-36 номері «Українського самостійника» під назвою «Моя журналістична діяльність», Андрій Жук пригадує, що просидів у тюрмі на Холодній горі в Харкові до липня 1904 р. [10]. Протягом зими-весни 1904 р. відбулася амністія з нагоди народження спадкоємця у царя Миколи II, і заарештовані були звільнені під особливий нагляд поліції [16, арк.197-199]. Звільнившись з-під арешту, Андрій Жук продовжував підтримувати контакт зі своїми політичними товаришами. Так, по дорозі додому через Харків він зупиняється на кілька днів у штаб-квартирі офіціанта І.В. Ланге, де зустрічається з І. Доброскоком, Марією та Аркадієм Кучерявченками і Ю. Коллардом. Після звільнення Андрія Жука відправляють на закінчення військової служби в Курськ у 206 Обоянський полк рядовим, де він пробув до жовтня 1905 р. Отже, майже два роки Жук був відірваний від партійної роботи [10, с.32]. Слід зазначити, що протягом цього часу він підтримував тісний зв'язок з Ю. Коллардом, який інформував Андрія про загальний стан справ. За спогадами Ю. Колларда, вони довіряли один одному і, незважаючи на дещо протилежні погляди у різних програмних питаннях, «ділилися думками про сучасну й майбутню працю РУП».

У зв'язку з цими подіями політико-агітаційна робота РУП того року послаблюється, а її ідеологія зазнає трансформації у бік соціал-демократії. За свідченням А. Жука, «РУП залишилася без усякого проводу, а партійна праця майже завмерла» [7, арк.22]. Звільнившись з військової служби, А. Жук оселяється в Харкові і залучається до активної участі в місцевій організації РУП. На початку 1905 р. Юрій Коллард запрошує його разом з Д. Антоновичем на віче, скликане місцевою організацією у с. Люботин. На ньому тільки Андрій Жук виступив з промовою, про яку Ю. Коллард пізніше у своїх спогадах зазначив, що Андрій «був чомусь з своєї промови незадоволений». Виникнення в результаті нового розколу в межах РУП Української соціал-демократичної спілки як автономної організації РСДРП гостро поставила питання про необхідність з'єднання з російською соціал-демократичною партією. Таким чином, на III партійному з'їзді, який відбувся в кінці 1905 року, Революційна українська партія вимушена прийняти соціал-демократичну програму з автономією України та змінити свою назву на Українську соціал-демократичну робітничу партію [8, арк.5]. Власне, питання реорганізації РУП було підтримане і самим Андрієм Жуком [17, с.11]. Пізніше в «Історичній довідці про УСДРП» він так пояснював причини, з яких виникла необхідність з'єднання з РСДРП: «Питання про це виникло з двох основних причин, одна з яких полягає в тому, що революційний рух всієї Росії поставив за необхідне згуртування революційних сил і централізованого керування революційною боротьбою». Друга причина – РУП серед інших політичних організацій РСДРП почувала себе слабкою через слабкість українського національного руху і тому потребувала підтримки в політичному середовищі [18, арк. 2].

Підтримку і значну допомогу у відродженні РУП надав А. Жуку видатний політичний діяч того часу М. Порш [19, арк. 56]. У 1904 р. разом з А. Жуком він очолив Київську вільну громаду [15, с. 35]. Вони починають спільну працю з підготовки

агітаційно-пропагандистських кадрів зі студентської молоді й одночасно проводять звільнення РУП від неукраїнських та ідеологічно чужих елементів. Унаслідок цього протягом 1905 р. Революційна українська партія за персональним складом набрала майже українського національного характеру і ствердила своє соціал-демократичне спрямування [20]. На черговому партійному з'їзді, який відбувся в грудні 1905 р., Андрій Жук, який прибув від Харківської організації проголошує про вихід з партії Д. Антоновича та деяких його прихильників, які ігнорували програмні вимоги з національного питання [9, арк. 95].

У другій половині лютого 1906 р. А. Жук за дорученням ЦК партії отримує доручення наглядати над партійними організаціями північно-західної частини Полтавської губернії, для котрих Лубенська організація була окружним центром. Він їде до м. Лубни рятувати її від занепаду [10, с.37]. Пише відозву-комунікат від Лубенського комітету УСДРП, яка пізніше була передрукована у нарисах Осипа Гермайзе [10, с.36].

Навесні 1906 р. мали місце вибори до Державної думи, і представники української соціал-демократії, не сподіваючись на успіх, рішуче зайняли позицію бойкоту виборів. Пізніше така пасивна позиція була визнана ними великою помилкою.

Ділові здібності юнака та його здатність до журналістської праці були помічені проводом партії, і в свої 26 років Жук стає членом ЦК УСДРП. Але випробувати себе у новій справі він не встиг, бо в серпні 1906 р. був заарештований за звинуваченням у належності до «Української спілки» РСДРП та відбував піврічне покарання в Лук'янівській в'язниці. Звинувачення це не мало ніяких підстав, оскільки на думку самого Андрія, робота цієї спілки носила антиукраїнський характер і мала намір знищити УСДРП, до якої належав і А. Жук [12]. Пізніше Андрій документально зафіксував найдрібніші деталі свого арешту в 1906 р. [21, с.339]. Завдяки грошовій заставі, внесеній родичами Л. Юркевича, А.Жука було звільнено, після чого він був відряджений ЦК партії до Полтави для підкріплення місцевої партійної організації, що одночасно виступала також як обласний Полтавський комітет УСДРП [9, арк.15].

У березні Жук брав участь в «інспекційній подорожі» до партійних організацій західної Полтавщини (Лубни, Прилуки, Золотоноша) і провів наради з місцевими партійними діячами, після чого поїхав до Києва складати звіт у ЦК партії про загальний стан партійних справ усїєї Полтавщини. Проте через кілька днів по поверненні Андрій мусив виїхати з міста за наказом губернатора, який забороняв проживання революціонеру на території усїєї Полтавської губернії. Як з'ясувалося пізніше, в Полтавській організації УСДРП сидів агент-провокатор, який сприяв виселенню Андрія з полтавської території. А. Жук їде до Києва, де знову обіймає посаду секретаря ЦК УСДРП. Перед черговим партійним з'їздом, який відбувся у кінці березня, Жука вже втретє заарештовано і перевезено до Харкова за підозрою в участі у справі одного бомбового замаху, до якого він ніякого відношення не мав. Через два тижні обвинувачення були зняті, і Андрій повернувся до Києва, де він продовжує працювати на посаді партійного секретаря, а також співробітничав у легальному партійному часопису-тижневику „Слово”.

У ході підготовки до виборів до третьої Державної думи А. Жук активно стежив за виборчою кампанією, брав у ній активну участь, провів дві партійні передвиборчі конференції Козелецького та Ніжинського повітів Чернігівської губернії і Золотоноського повіту Полтавської губернії. Зокрема, він підняв на обговорення конференцій питання автономії України [10, с.30]. Також А. Жук виступав на передвиборчих зборах уповноважених від робітництва Київської губернії, що відбулися також нелегально у Михайлівському монастирі.

У серпні в Полтаві була скликана губернська конференція, для якої Андрій Жук від ЦК партії підготував резолюцію про практичну політику в обороні інтересів сільського пролетаріату, особливо заробітчан і сезонних робітників у південній Україні, висунув проект обласної земської організації в цій справі. Поїхати на цю

конференцію А. Жук не мав змоги, оскільки в цей час готувався до втечі за кордон від суду, який був призначений на 12 жовтня 1907 р. Таким чином, уже у вересні 1907 р. А. Жук разом з В. Винниченком і В. Степанківським нелегально виїжджають до Галичини, маючи наміри звідси їхати до Америки. Однак дісталися вони тільки до Женеви, куди приїхала переважна частина російської революційної еміграції. Спілкування Андрія Жука з російськими емігрантами привело до того, що він, вважаючи себе людиною практичного діла, вирішує повернутися до Галичини, щоби бути на рідній землі і працювати для свого народу. Відтак під кінець 1907 р. Андрій Жук опиняється у Львові [5, с.41].

Рано сформоване почуття справедливості і прагнення до покращення життя людей у Андрія Жука зміцнилося за час роботи у волосному суді і вилилося у практичні дії із переїздом до міста Лубни, що стало сходинкою до вищого рівня його громадянської зрілості. Полтавський період формування особистості юнака можна вважати переломним, адже він вступив до лав нелегальної РУП і, увійшовши до керівного активу партії, фактично стає професійним революціонером. Завдяки активній участі Андрія Жука у суспільно-політичному житті українського народу та його організаторським здібностям цей рух у недалекому майбутньому вдалося таки об'єднати в єдину силу під гаслом державної самостійності України.

1. Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західноукраїнських земель (1914-1918 рр.) / С. Адамович. – Івано-Франківськ, 2003. – 147 с.

2. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина / Гол. ред. В. Кубійович. – Львів, 1993. – Т.2. – С.699-700; Витанович І. Андрій Жук (Ільченко), кооператор-громадянин / І. Витанович. – Львів, 1938; Жук Ю. Спогади про батька / Ю. Жук // Політика і час. – К., 1994. – № 4. – С.60-63; Грач Л. Діяльність Андрія Жука у таборах для українських військовополонених періоду Першої світової війни / Л. Грач // Матеріали третього міжнародного конгресу українців (Харків, 26-29 серпня 1996 р.). Історія. – Харків, 1996. – С.211-213; Патер І.Г. Андрій Жук: політик, кооператор, публіцист / І.Г. Патер // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів, 1998. – Т.2. – Ч.2: Проблеми гуманітарних наук. – С.114-132; Патер І., Пастушенко Р. Андрій Жук / І. Патер., Р. Пастушенко // Українські кооператори: історичні нариси. – Львів, 1999. – С.281-294; Снісарчук Л.В. Сторінки творчого життя Андрія Жука / Л.В. Снісарчук // Збірник праць Науково-дослідного центру періодики / За ред.: М.М. Романоюка. – Львів, 1996-1997. – Вип. III/IV. – С.400-410.

3. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3807, оп.2, спр.31, 36 арк.

4. Там само, спр.25, 49 арк.

5. І.Витанович Андрій Жук (Ільченко), кооператор-громадянин. – Львів, 1938. – 16 с.

6. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.47, 156 арк.

7. Там само, оп.1, спр.10, 224 арк.

8. Там само, оп.2, спр.41, 13 арк.

9. Там само, оп.1, спр.4, 280 арк.

10. Український Самостійник, липень-серпень 1960 р., №35-36, с.32.

11. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.29, 8 арк.

12. Коллард Ю. Спогади юнацьких днів 1897-1906: Українська студентська громада в Харкові і революційна українська партія (РУП) / Ю. Коллард. – Торонто: Срібна сурма, 1972. – 223 с.

13. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.52, 210 арк.

14. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.32, 27 арк.

15. Головченко В. Від «Самостійної України» до Союзу Визволення України: нариси Історії діяльності української соціал-демократії початку XX ст. / В. Головченко. – Харків: Майдан. – С. 35.

16. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України), ф.336, оп.1, спр.381, 58 арк.

17. Гирич І. У тіні В. Липинського / І. Гирич // Молода нація, №3(24), 2002. – С.8-45.

18. ЦДАВО України, ф.3807, оп.2, спр.42, 13 арк.

19. Там само, спр.10, 202 арк.

20. Перший український просвітньо-економічний конгрес у Львові, 1-2 лют. 1909р.: Протоколи і реферати, Львів, 1910.

21. Андрій Жук. На Лук'янівці (З тюремних спогадів) / Жук Андрій // Нові шляхи, грудень 1929, с.333-340.

Осуществлена попытка раскрыть характер и главные направления начального этапа политической деятельности Андрея Жука. Подчеркивается значимость его работы для дальнейшего развития идеи национального освобождения украинского народа.

Ключевые слова: Андрей Жук, Революционная украинская партия, УСДРП, Полтава, Харьков.

The aim of the article is to reveal a character and fundamental direction of the initial period socio-political activity of Andrey Zhuk. There is single out an importance his work for further development an idia of national liberation Ukrainian people.

Key words: Andrey Zhuk, Revolutionary Ukrainian Party, USDLP, Poltava, Kharkov.

Катерина Литвин

З ІСТОРІЇ ФОРМУВАННЯ ЕТНОГРАФІЧНОЇ КОЛЕКЦІЇ ВИСТАВКИ XIV АРХЕОЛОГІЧНОГО З'ЇЗДУ В ЧЕРНІГОВІ

У статті висвітлюється процес організації XIV археологічного з'їзду в Чернігові, історія формування етнографічної колекції, здійснюється аналіз представлених на виставці експонатів, які збереглися і увійшли до колекції Чернігівського з'єднаного історичного музею міської і вченої архівної комісії, в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова.

Ключові слова: Чернігівщина XIX – XX ст., XIV археологічний з'їзд, етнографічні пам'ятки.

Етнографічні пам'ятки минулого – важливі складові національно-культурного надбання, які нині потребують глибокого переосмислення і вивчення. Адже саме вони ілюструють рівень матеріальної та духовної культури попередніх поколінь, надають відомості про релігійні, естетичні цінності, віддзеркалюють історичні етапи розвитку регіону, держави і тим самим відіграють важливу роль у пізнанні, формуванні духовного світу людини.

Цілеспрямоване історико-етнографічне вивчення Чернігівщини розпочалося в середині XVIII ст. Поштовхом до розвитку регіональної історіографії стала праця О. Шафонського “Черниговского наместничества топографическое описание” (1786 р.)¹. Краєзнавчі дослідження активізувались у першій половині XIX ст.: Так, на сторінках тогочасної газети “Черниговские губернские ведомости” (заснованої у 1838 р.) систематично друкувалися статті істориків-краєзнавців О. Лазаревського, О. Марковича, С. Носа, О. Страдомського, присвячені питанням історії, етнографії, фольклористики². В середині XIX ст. на ниві краєзнавчих досліджень виділилася постать чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського) (1802–1866)³. Вчений владика описав минуле краю в “Историко-статистическом описании Черниговской епархии”⁴. Окрім докладного опису церковних старожитностей Сіверської України, Філаретові описи містили відомості народознавчого характеру, зокрема побуту місцевої людності, її звичаїв, обрядів, фольклору.

Серед дослідників минувшини Чернігівщини кінця XIX – початку XX ст. виділяється призабута постать краєзнавця, археолога, музеєзнавця П. Добровольського (1871–1910). Починаючи з 1898 р. на сторінках “Черниговских епархиальных известий” за його підписом з'являлися публікації про розписи Спаського собору та Єлецького монастиря в Чернігові, залишки Юр'євої божниці в Острі та інші пам'ятки⁵. Крім того, дослідник у 1908 р. склав “Каталог виставки XIV Археологічного з'їзду в Чернігові”⁶. До нього було включено описи пам'яток дев'яти відділів виставки, підготовленої до з'їзду. Серед них: старожитності, знайдені під час археологічних розкопок, звичайні знахідки, церковні старожитності, медальйони

© Литвин Катерина Андріївна – аспірантка другого року навчання Київського інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського.

та нумізматика, історичний та етнографічний відділи, стародруки, рукописи та картографічний відділ.

Передісторія організації всеросійських археологічних з'їздів неодноразово привертала увагу сучасних істориків. Так, Н. Ковпаненко у своїй праці розглядала роль з'їздів у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини останньої третини ХІХ – початку ХХ ст.⁷. До теми організації ХІV археологічного з'їзду в Чернігові прилучився історик М. Блакитний. Науковець на основі публікацій, уміщених на сторінках часопису “Чернігівські єпархіальні відомості”, реконструював історію підготовки і проведення місцевого археологічного з'їзду⁸. Формування колекції виставки, підготовленої до з'їзду, досліджував історик Р. Перекрестов, описав та простежив долю експонатів, наданих для виставки жителями с. Клиніці Суразького повіту⁹. Участь Чернігівського земства в організації ХІV археологічного з'їзду досліджено у працях історика О. Рахна. Науковець опрацював і ввів до наукового обігу маловідомі архівні джерела, які свідчать не лише про надання чернігівським земством музейної колекції для виставки, але й відзначив надану земством частину видатків на підготовку виставки¹⁰. Інтерес науковців і музейних працівників становили також проблеми вивчення окремих груп етнографічного зібрання (А. Адрюг¹¹, В. Зайченко¹², І. Синельник¹³ та інші). Отже, в центрі уваги дослідників перебували питання історії проведення ХІV археологічного з'їзду в Чернігові. Щодо етнографічних та архітектурно-мистецтвознавчих аспектів організації проведення з'їзду, то вони ще не стали предметом спеціального розгляду. Головне завдання даного дослідження посприяти вирішенню зазначеного питання.

Традиція організації етнографічних відділів на виставках почалася з київського з'їзду (1874 р.). Тоді, згідно із науковою програмою, на обговорення з'їзду були висунуті питання, що стосувалися вивчення художньої спадщини, а на підготовленій до з'їзду виставці експонувалися фрагменти внутрішнього оздоблення церковних споруд, церковний декор¹⁴. Започаткована традиція знайшла своє продовження на ХІІ археологічному з'їзді, проведеному у Харкові (1902 р.). Тоді свої наукові доповіді А. Покровський, А. Зарецький, В. Бабенко присвятили особливостям селянського житла, одягу, ткацтва, орнаментики даного регіону¹⁵. Таким чином, можна констатувати, що на початок ХХ ст. науковою громадою уже було вироблено базові підходи до вивчення регіональних етнографічних пам'яток. Ця тенденція знайшла своє продовження у роботі ХІV археологічного з'їзду в Чернігові.

Варто зауважити, що проти рішення проводити науковий форум у Чернігові виступали відомі дослідники М. Кондаков та А. Соболевський. Вони вважали Чернігів нецікавим в археологічному відношенні¹⁶. Вчені розглядали Самарканд або Херсонес як більш вдалі місця для його проведення. Незважаючи на це, Московське археологічне товариство все ж відхилило заяву науковців і 19 вересня 1905 р. надіслало запит до міністерства з проханням до кінця року організувати Попередній комітет по чернігівському з'їзду з метою розробки правил. Попередній комітет у Москві вдалося зібрати 7–9 лютого 1906 р., а вже 19 квітня 1906 р. голова Імператорського Московського археологічного товариства графиня Параскева Сергіївна Уварова прибула до Чернігова¹⁷. Того ж дня відбулося перше організаційне засідання, на якому прийняли рішення про створення в Чернігові Центрального попереднього комітету з улаштування ХІV археологічного з'їзду. До його складу увійшли Чернігівська губернська земська управа, існуюча при ній постійна комісія, яка опікувалася музеєм українських старожитностей ім. В. В. Тарновського, міська управа, утворена міською думою комісія з підготовки археологічного з'їзду, представники губернської вченої архівної комісії, представники конференції Ніжинського історико-філологічного інституту, представники відомств та установ, окремі особи за обранням зборів¹⁸.

Відтак Чернігівський попередній комітет зібрався 1 червня 1906 р. Перші збори присвятили виключно організаційним питанням. Так, головою комітету призначили представника губернського земства М. Корвольсько-Гриневського, його заступниками було обрано В. Круковського та А. Верзилова, виставковий комітет очолив

чернігівський художник, представник губерньського земства І. Рашевський. До складу останнього увійшли: В. Дроздов, П. Дорошенко, А. Шелухин, П. Добровольський, В. Нерода, Н. Любарський, Ф. Волков, М. Могилянський¹⁹.

Головним завданням комітету стала організація виставки, яка мала продемонструвати учасникам з'їзду і науковій громаді пам'ятки місцевої старовини та старожитності всієї Лівобережної України²⁰. В процесі підготовки Московське археологічне товариство співпрацювало з товариством Нестора Літописця в Києві, з філологічними товариствами Одеського та Харківського університетів, археологічними комітетами Курська, Полтави, Орловським церковним історико-археологічним товариством, яке розробило та розповсюдило по губерніях брошуру "Задачи Орловской археологии к предстоящему черниговскому археологическому съезду" та Воронізькою археологічною комісією, яка зосередила свою увагу на зібранні етнографічної колекції для виставки, присвяченої археологічному з'їзду в Чернігові²¹.

Попередній комітет звернувся до товариств, комісій, приватних осіб з проханням надати експонати для виставки. Першим на запит відгукнулося Глухівське земство, надавши свою колекцію для експозиції. Провідне місце зайняли й колекції губерньських навчальних архівних комісій – Тамбовської, Рязанської, Курської, Орловської, Воронізької. Надіслали на виставку свої найскравіші пам'ятки Орловський та Полтавський церковні історико-археологічні комітети та Київське церковне історико-археологічне товариство (засноване в 1872 р.)²², Чернігівська губерньська земська управа надала для виставки дублікати портретів українських діячів з музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського²³.

До підготовчої роботи прилучилася й Чернігівська єпархія. Так, 14 жовтня 1906 р. на основі постанови єпископа Чернігівського та Ніжинського Антонія (Соколова) при Чернігівській духовній семінарії було відкрито єпархіальне давньосховище²⁴. Крім того, була проведена 43-денна ознайомчо-пошукова експедиція єпархією, яка припала на 12 липня – 23 серпня 1907 р. і охопила Чернігівський, Городнянський, Новозибківський, Мглинський, Стародубський, Суразький, Новгород-Сіверський, Кролевецький, Борзенський повіти²⁵. Матеріальну підтримку в організації експедиції надали губерньське земство 1250 руб., повітові земства, такі як: Чернігівське, Глухівське, Суразьке – по 50 руб., Козелецьке та Остерське – по 25 руб., губерньське дворянське зібрання – 500 руб., міські думи: Чернігівська – 1000 руб., Глухівська та Клинцовська – по 50 руб., Ніжинська, Конотопська – по 25 руб., Козелецька – 10 руб. Усього 3110 руб. Окрім цього, Дмитро Якович Самоквасов передав 700 руб., а Імператорське Московське археологічне товариство – 1500 руб²⁶.

Урочисте відкриття XIV археологічного з'їзду відбулося 1 серпня 1908 р. в залі Чернігівського дворянського дому. На ньому були присутні губернатор Н. М. Родіонов, управляючий Київським навчальним округом П. Погодін, віце-губернатор Т. Рафальський, предводитель дворянства Х. Комаровський, міський голова А. Верзилов, голова губерньської земської управи Н. Савицький²⁷. У роботі з'їзду взяв участь 281 дослідник з 68 наукових установ, навчальних закладів, товариств. Загалом відбулося 28 засідань, заслухано 85 доповідей з питань етнографічних, архітектурно-мистецьких, історико-правових пам'яток і церковних старожитностей.

Загалом, програма підготовки до з'їзду передбачала проведення, крім суто археологічних досліджень, також збирання архівів, фольклорних матеріалів, написання історичних довідок про всі населені пункти губернії, складання історії парафіяльних храмів, опис церковних і молитовних будинків, поміщицьких садіб тощо²⁸. Таким чином, Чернігівський археологічний з'їзд відрізнявся чітко визначеною регіональною спрямованістю, до того ж, на відміну від попередніх з'їздів, на ньому була представлена не тільки археологічна, але й культурно-художня тематика, яка передбачала ознайомлення з пам'ятками архітектури, образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва. Підтвердженням цього стали доповіді Ф. Горностаєва, присвячені історії будівництва графів Розумовських

на Чернігівщині та особливостям місцевої архітектури²⁹, доповідях Д. Айналлова “Архітектура чернігівських церков”³⁰, Г. Павлуцького “Найдавніші храми Чернігова”, “Про походження форм українського зодчества”³¹, О. Новицького “Риси самобутності в українському зодчестві”³² та представлені на виставці етнографічні пам’ятки.

Ядром етнографічного відділу виставки, яка готувалася до відкриття з’їзду, стали здобутки експедиції, зокрема – шийна іконка та 8 дукачів із зображенням на одній стороні – Богоматері, а на другій – портрета імператриці Катерини; дукачі із зображенням імператора Петра I – з одного боку, а святого Миколая – з другого; дукачі у поєднанні з лицьового боку імператриці Катерини, а на звороті – Благовіщення чи Воскресіння Господнього³³; 24 божники, 111 рушників (38 – побутові 73 – “рушники-набожники”). Популярними для “рушників-набожників” виявилися вишиті декоративні композиції із зображенням двоголових орлів із птахами, виконаними у червоній гамі, а також храмів – у поєднанні синіх та червоних ниток.³⁴

Загальне уявлення про етнографічну колекцію дає складений П. Добровольським до XIV археологічного з’їзду в Чернігові “Каталог”³⁵. Так, в етнографічному відділі ним було описано 11 груп експонатів та складено три додатки. До першої групи під назвою “Будівництво та житло” увійшло 8 експонатів. Другу групу представляли 62 експонати – домашнє начиння, дерев’яний посуд, предмети освітлення та інші господарські речі. До розділу господарського начиння увійшло 38 одиниць. Рибальство, бджільництво, хліборобство представлено 41 експонатом. Розділ ткацтва та обробки льону нараховував 50 найменувань, гончарство – 127 одиниць, одяг – 300, прикраси – 10, розділ вишивки – 136. До колекції увійшли також 54 писанки та 51 дитяча іграшка.

У додатках науковець зазначив експонати, які надійшли з музею Полтавського губернського земства (182 експонати), з колекції імператора Олександра III (44 шт.), окремий додаток було присвячено опису експонатів, наданих священником В. Радіонцевим (у кількості 151) та Воронізьким губернським музеєм (75). Увагу дослідників привернула картина чернігівського художника І. Рашевського “Сьома заповідь”, чавунний дукач із зображенням Спасителя з написом німецькою мовою, зірками та мечами, зображеними по боках. Цінним надбанням було представлення колекції з 539 фотографій. Відомо, що 472 з них – фотографії типів української вишивки з приватної колекції К. Болсуновського, 67 надійшли з с. Хоробичі Городнянського повіту. На жаль, цьому унікальному зібранню світлин не судилося зберегтись до наших часів.

Загальна кількість експонатів, наданих Чернігівщиною для виставки, які стали складовою етнографічного відділу з’їзду, становила 677 (з 1329). Так, Кролевецький повіт був представлений містечком Короп, звідки були привезені флігель з хати та кузні, дерев’яний безмін, сокира, грузки, поплавки, м. Кролевець – мотовилом. Мешканці с. Псарівка для експозиції надали модель хати, 8 божниць, ночви, коромисло, 2 ополончики, сільницю, корець, 3 постілки, ярмо, дугу, 4 ступки, стелюгу, соховили, 2 солом’яні коробки, соху, заступ, сапку, серп, веретено, терницю для конопель на двох ніжках та 19 рушників. Ключ від дверей разом із двома залізними замками надійшов з с. Покошичі, вулик – з с. Мезин, 9 саморобних дерев’яних підсвічників для панахид були передані з с. Райгородка, різьблена підставка для 5 свічок була передана мешканцями с. Будище. Крім того, з Кролевецького повіту були надані для експозиції щітка для білення хат, ткацький верстат для виготовлення рушників, барильце, глечик, 2 тарілки, 27 розмальованих ложок та гладилка.

Глухівський повіт був представлений прикрасою з воріт с. Дунайця, божницею з с. Полошок, ковшем та каганцем. З Глухова було привезено 8 мисок. Із Бобровиці Козелецького повіту були надані стіл, ослінчик, 2 ополоники, 2 тарілки, сільниця, саморобна воскова свіча, підсвічник, таганка для готування їжі в полі. Прикрасили виставку різьблений дерев’яний рубель з с. Гужовки Борзенського повіту, решето з Новгород-Сіверського, лучник з с. Пакуль Чернігівського повіту, мазиця з

Сосницького, гончарний круг з с. Олешні Городнянського повіту та покрішка для діжки з Ніжинщини. Походження вітряка, 3 ковшів, 3 корячок, каганця, 122 вудок, маточника, дерев'яного молотка для пасіки, прядки, кози (старовинної самопрядки), 2 цівок (котушок для мотання ниток) – не встановлене.

Після завершення роботи XIV археологічного з'їзду частину експонатів виставки за ініціативою П. Добровольського було подаровано Чернігову для організації міського музею. Одночасно постало питання про об'єднання всіх музейних закладів, що існували в Чернігові. Серед них: музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського Чернігівського губернського земства, єпархіяльне давньо-сховище, історичний музей губернської вченої архівної комісії. Заклад, що виник, отримав назву “Чернігівський з'єднаний історичний музей міський і вченої архівної комісії, в пам'ять 1000-ліття літописного існування м. Чернігова”.

Формування етнографічної колекції XIV археологічного з'їзду відбулося в умовах стрімкого розвитку історичної науки, усвідомленості громадою необхідності збереження культурного та духовного надбання. Організація етнографічного відділу на Чернігівському археологічному з'їзді стала потужним імпульсом до об'єднання зусиль різних наукових товариств та установ, окремих учених з метою збирання регіональних етнографічних пам'яток. Підтвердженням цього стало проведення експедиції, організованої Чернігівською єпархією напередодні з'їзду з метою збору зразків народних ремесел та промислів. Нині ця колекція етнографічних експонатів – надзвичайно важливий об'єкт для досліджень науковців.

1. Коваленко О.Б. О.Ф. Шафонський і становлення історичного краєзнавства на Чернігівщині // *Минуле Сосниці та її околиць*. – Чернігів, 1990. – С. 5 – 8. Його ж. Стародавній Чернігів у регіональній історіографії другої половини Х – XVIII ст. // *Старожитності Південної Русі*. – Чернігів, 1993. – С. 169 – 176.

2. Горленко В.Ф. Нариси з історії української етнографії та російсько-українських зв'язків. – К., 1964. – 213 с.

3. Див.: Тарасенко О., Павленко С. Перші Філаретівські читання // *Сіверянський літопис*. – 2010. – № 1. – С.138 – 139.

4. Филарет (Гумилевский). Историко-статистические описания Черниговской епархии. – Чернигов, 1873–1874. – Кн. 1–7.

5. Див.: Черненко О., Ясновська Л. Археологічні дослідження П.М. Добровольського на Чернігово-Сіверщині // *Сіверянський літопис*. – 1999. – № 5. – С. 34–40.

6. Див.: Каталог виставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – 268 с.

7. Ковпаненко Н.Г. Роль археологічних з'їздів останньої третини XIX – початку XX ст. у дослідженні архітектурно-мистецької спадщини України // *Український історичний журнал*. – 2008. – № 6. – С. 100.

8. Блакитний М. Підготовка і проведення XIV Всеросійського археологічного з'їзду за матеріалами часопису “Черниговские епархиальные известия” // *Скарбниця української культури*. – 2008. – Вип. 2. – С. 136 – 140.

9. Перекрестов Р. Об участии посада Клинды Суражского уезда в XIV Археологическом съезде 1908 года // *Скарбниця української культури*. – 2008. – Вип. 2. – С. 131 – 135.

10. Рахно О. Участь Чернігівського земства в організації та проведенні XIV Археологічного з'їзду в Чернігові // *Скарбниця української культури*. – 2008. – Вип. 2. – С. 128 – 130.

11. Адруг А. Писанки Чернігівщини. – Чернігів, 2005. – 60 с.

12. Зайченко В. Гаптовані ікони XVIII – XIX ст. // *Родовід*. – 1999. – Ч. 17. – С. 41–47. Її ж. Гапти XVII – XIX століть у збірці Чернігівського історичного музею. – Чернігів, 1991. – 32 с.

13. Синельник І. Колекція культових предметів у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського: з історії формування та вивчення // *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. – К., 2006. – Число 13, ч. 2. – С. 178 – 188.

14. Ковпаненко Н.Г. Вказ. пр. – С. 101.

15. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1910. – Т. 2. – С. 105.

16. Отчет председателя предварительного комитета // *Труды Черниговского предварительного комитета* – М, 1911. – Т. 3. – С. 4.

17. Там само. – С. 7.

18. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству археологического съезда // *Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове*. – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 2 – 3.

19. Там само. – С. 4.

20. Отчет председателя предварительного комитета // *Труды Черниговского предварительного комитета* – М, 1911. – Т. 3. – С. 7.

21. Там само. – С. 6.
22. Ковпаненко Н.Г. Вказ. пр. – С. 108.
23. Див.: Известия Археологического съезда в городе Чернигове. – М., 1908. – С. 21 – 22.
24. Див.: Дроздов В. Учреждение Черниговского Епархиального Древлехранилища // Черниговские епархиальные известия. – 1908. – №15. – Часть неоф. – С. 578 – 582.
25. Там само. – С. 579.
26. Краткий отчет об организации и деятельности Черниговского предварительного комитета по устройству археологического съезда // Труды Черниговского предварительного комитета по устройству XIV археологического съезда в г. Чернигове. – Чернигов, 1908. – Приложение. – С. 4 – 5.
27. Отчет председателя Московского предварительного комитета // Труды XIV Археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 6.
28. Ковпаненко Н.Г. Вказ. пр. – С. 108.
29. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1911. – Т. 3. – С. 66.
30. Там само. – С. 67.
31. Труды Четырнадцатого археологического съезда в Чернигове. – М., 1910. – Т. 2. – С. 47 – 58.
32. Там само. – С. 59– 72.
33. Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – С. 27.
34. Там само. – С. 8 – 11.
35. Каталог выставки XIV Археологического съезда в Чернигове. – Чернигов, 1908. – 268 с.

В статтє освещаетсє процесс организации XIV археологического съезда в Чернигове, история формирования этнографической коллекции, анализ представленных экспонатов на выставке, которые сохранились и вошли в коллекцию Черниговского объединенного исторического музея городской и ученой архивной комиссии, в память 1000-летия летописного упоминания Чернигова.

Ключевые слова: Черниговщина XIX–XX ст., XIV археологический съезд, этнографические памятники.

The article enlightens the process of organization of the XIVth Archaeological Congress in Chernihiv and history of formation of the ethnographic collection. It analyzes the ethnographic museum pieces represented at the exhibition that have been preserved and have entered the collection of the Chernihiv United Historical Museum of the city and scientific Archival Commission in memory of the 1000th anniversary of annalistic mention of Chernihiv.

Keywords: Chernigiv region of the XIX–XX centuries, the XIVth Archaeological Congress, ethnographic museum pieces.

Людмила Аскерова

РЕКЛАМА В ЧЕРНІГОВІ В ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розкриваються початкові етапи формування рекламної сфери в Чернігові в ХІХ – на початку ХХ ст. Реклама розглядається як складова частина повсякденного життя чернігівців. Аналізуються засоби рекламування. Звертається увага на специфіку рекламних оголошень та їх удосконалення.

Ключові слова: повсякденність, реклама, оголошення, рекламування.

Чернігів у ХІХ на початку ХХ ст. мав розгалужену мережу магазинів та торговельних місць, більшість з яких здійснювала спеціалізовану торгівлю. Крім того, функціонували заклади, що надавали послуги жителям міста: готелі, трактири, перукарні тощо. Зважаючи на це, існувала певна конкуренція, яка потребувала реклами. Вона була необхідною ланкою між продавцями та їх клієнтами. Для перших – це був засіб заявити про свою продукцію, про її переваги над товарами інших виробників. За умов обмеженості територіального попиту можна було донести інформацію далеко за межі міста. Для споживачів – це була можливість знайти потрібну річ за прийнятну ціну. Тож реклама щодня була присутньою в повсякденному житті городян.

Реклама – це оголошення про продаж товарів або надання послуг з метою привернути споживачів вихвалянням якостей товарів, часто перебільшеними. Способи рекламування – різноманітні. В більшості випадків рекламу розміщують у газетах, у відділі оголошень, а іноді – в тексті. Рекламні афіші роздають на вулиці перехожим або розвішують на стінах будинків. Часто афіші прикрашають ілюстраціями. Тексти реклами складають як у прозі, так і у віршах. Інколи вірші співають на мотив якої-небудь популярної пісеньки спеціально найняті для цього особи¹. Щоб привернути увагу покупця, використовують різноманітні образи, нестандартні поєднання кольорів². Рекламували свій товар як власники магазинів, так і окремі купці із зазначенням ряду та місця торгівлі на базарі. Свою рекламу розміщували і редакції газет та журналів. Окремі особи рекламували свої послуги.

Протягом ХІХ ст. рекламні оголошення урізноманітнювалися: все частіше поряд з текстом розміщували зображення товару. Вдосконалювалася і технологія друкування текстів оголошень: використовувався різний шрифт та розмір літер. Велику увагу приділяли художньому оформленню рекламних вивісок, афіш, оголошень та повідомлень. Зазвичай на них зображувалось те, що пропонувалося купити, замовити чи виготовити – одяг, годинники, взуття, музичні інструменти, ювелірні прикраси тощо. За допомогою спеціальних ілюстрованих каталогів та прейскурантів, що пропонувалися покупцям, також здійснювалася реклама.

Обов'язковими елементами рекламного оголошення були згадки про давню історію торговельного закладу, низькі ціни та високу якість, зв'язки з міжнародними торговими марками, виробниками. У рекламі зазвичай підкреслювалася висока кваліфікація майстра, повідомлялося про нагороди, які отримали ті чи інші товари на російських та міжнародних виставках.

© Аскерова Людмила Суліднівна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Рекламні оголошення розміщувалися на шпальтах газет, у вітринах магазинів, перукарень, готелів, трактирів та на спеціально для цього призначених стовпах³. Так, на кінець XIX ст. у місті на головних вулицях стояло 17 спеціальних стовпів для розклеювання оголошень та афіш. Управа пропонувала збирати орендну плату за розклеювання оголошень, по 1 руб. 50 коп. за 100 примірників приватних оголошень на піваркуша і 3 руб. за 100 екземплярів афіш розміром в цілий аркуш. Але міська дума відхилила цю пропозицію⁴.

Засобом реклами також слугували різноманітні вивіски на магазинах. Як свідчать спогади сучасників, кожна вивіска була розрахована на свою групу покупців: сільські жінки збиралися біля магазину, що мав назву “Оце Таньчина лавка”; готовий одяг, різний за фасоном та цінами, можна було придбати в магазині “Мужских портных братьев Ороновых”. Були і курйозні назви, як, наприклад, “Мужских портных дел мастер, он же и мадам”. Вивіски магазинів та інших закладів, що пропонували свої послуги населенню, були лаконічними та змістовними. Так, вивіска місцевої перукарні сповіщала перехожих про те, що: “Здесь стригут и бреют”⁵. Були й інші подібні вивіски, наприклад, шинок, на розі вул. Шосейної та Воскресенської (проспект Миру, у районі сучасного Центрального ринку), мав гучну назву – “Не минай!”. Крім цього, на фасаді кріпилася реклама – на величезному щиті був зображений молодий чоловік з великим шматком ковбаси. Розташована поруч реклама містила зображену тарілку з їжею⁶.

Особливо своєрідною була реклама під час проведення ярмарків, на які приїздили торговці з різних міст Російської імперії. Широко використовувалась візуальна реклама, що мала на меті створити яскравий образ пропонованого товару, за рахунок не лише самих вивісок, але й оздоблення торгових та розважальних балаганів. Один з чернігівських мешканців згадував, що на вході до шашличної, власником котрої був вихідець з Кавказу, красувалася вивіска: “Вход в шашлычную из свежего барашка”⁷. Іноді, той чи інший товар або вид послуг рекламували на вулиці спеціальні глашатаї. В таких випадках наголошувалося на дешевій ціні або ж гарній якості. Торгова усна реклама мала дві різновидності: форму “викриків” та “прибауток”⁸. Такий вид розваг як цирк рекламували саме так, виголошуючи на вході до нього: “Пять копеек за вход – небольшой расход, пожалуйста, пожалуйста!”. При цьому з приміщення цирку лунала дзвінка музика, що теж не могло не привертати увагу публіки⁹. Під час ярмарків у місті працювали балагани, де ставили невеликі театралізовані постановки або циркові номери. Як правило, біля них працював так званий “балаганный зазывала”, він шанобливо звертався до перехожих, перераховував гіперболізовані “чудеса” і “диковинки”, які чекали на них у балагані, і запевняв, що заклад користується попитом публіки, хоча не завжди це відповідало дійсності¹⁰. Деякі розважальні балагани мали балкони, які також використовували в цілях реклами. Саме з балконів клоуни та спеціальні глашатаї зазивали публіку відвідати їх виступи. Іноді на балконах розігрували невеличкі комічні сцени з метою зацікавити глядачів. В останній чверті XIX ст. виник цілий балконний жанр – раус. Слово “раус” означало балкон, пізніше так почали називати сценки, що розігрувалися на цих балконах. У Чернігові також використовували таку форму реклами. Зазвичай було дві дійові особи: клоун та особа, що з ним розмовляла¹¹.

Як засвідчувала практика, не завжди рекламовані послуги були якісні. Так, у штаті міських бань, які належали чернігівцю Соколовському, був спеціальний “зазивальник”, який ходив по місту і, розмахуючи віником, кричав: “Соколовський у баню! Соколовський у баню”. Треба було розуміти, що ці заклики означали: “Запрошуємо у баню Соколовського”. Та ці лазні, згадував сучасник, “були темні, тісні, погано обладнані та брудні. Оскільки “Монополія” Соколовського не користувалася особливою популярністю, вулицями був змушений ходити “зазивальник”¹².

Реклама, розміщена на шпальтах періодичної преси, пропонувала не тільки товари, але й послуги, надавала інформацію як про місцеву продукцію, так і про столичні магазини та їх асортимент. Рекламні оголошення повідомляли про

можливість придбати вже готові предмети вжитку – це могли бути знаряддя праці, меблі, посуд тощо. Таким чином, жителі дізнавалися про нові товари та мали змогу їх замовити. Обов'язковою складовою рекламного оголошення була розповідь про товар, його особливості та переваги, як правило, зазначалося, що ціни найдешевші або повідомлялося про знижки. Іноді зазначалися зв'язки магазину з іноземними постачальниками та вказувалося, що магазин або фірма існує не перший рік, що спонукало потенційного покупця більше їм довіряти. В кінці зазначалася адреса та умови, на яких можна було замовити пропонований товар. У деяких оголошеннях застерігали від підробок та вказували на ознаки, що засвідчували їх справжність. Це могли бути фірмові знаки, спеціальні ємності, в яких містився пропонований товар. Протягом ХІХ ст. вигляд рекламних оголошень змінювався. З'являлися нові шрифти та прийоми візуального маніпулювання інформацією. Також поступово збільшувалась кількість ілюстрованих оголошень – товар уже не лише описували, але й намагалися показати.

Шпальти місцевої газети “Черниговские губернские ведомости” постійно містили рекламні оголошення. За типом пропонованих товарів їх умовно можна розділити на кілька груп. По-перше, ті, що пропонували друковану продукцію: книжки, журнали, газети. При цьому рекламодавці враховували вікові, освітні та інші якості потенційних покупців. Наприклад, якщо пропонували журнал для юнацтва, то коротко характеризували його зміст: “Открыта подписка на новое периодическое издание, для русского юношества, под названием: “Час досуга”. В состав этого журнала войдут следующие отделы забав и увеселений: игры в саду, на дворе, в поле или вообще на воздухе; игры общественные в комнате; игры гимнастические; игры, изошряющие ум и соображение; игры театральные”¹³. У жіночої аудиторії попитом користувалися часописи, що присвячувалися моді, мистецтву, літературі. Так, видавництво Санкт-Петербурзького журналу “Северный Цветок” детально повідомляло не тільки про зміст видання, але й обсяг сторінок, наявність ескізів, виготовлених французькими художниками спеціально для нього: “Сведения о всех замечательных явлениях модного мира, о новых нарядах, головных уборах, прическе. Приложения. Числом более 200 будут состоять из модных картинок, рисунков, узоров, выкроек, музыкальных пьес для пианино, фортепиано. 4 раза в год – картинки мужских модных нарядов, которые заказаны Парижскому художнику”¹⁴. Вказувалася і ціна – 10 руб. на рік. Для передплатників встановлювалися заохочувальні премії: “музыкальный альбом – из 12 новейших танцев; практическое руководство к распознаванию дойных коров и уходу за ними, энциклопедическое руководство к вышиванию по канве, шерстью, шелком; руководство к изучению акварельной живописи в 6 уроков”¹⁵. Модні журнали користувалися попитом і у чоловічої аудиторії, про що свідчать оголошення такого змісту: “Мужской модный журнал, единственный в русском и немецком языках. Содержит в себе описание мужских мод, выкройки с объяснениями, а так же детские моды. Известия и объявления о новых материалах и новостях мужского костюма и туалета. Кроме того, объявления наилучших и известнейших фирм швейных машин и их агентов и пр. Подписная цена: с доставкой и пересылкой в год 7 руб. на 1/2 года – 4 руб.”¹⁶

Книжкові магазини постійно повідомляли про передплату на газети та журнали: “Книжный магазин М.Н. Кранца, в Чернигове принимает подписку на все русские журналы и газеты на 1866 год, по опубликованным от редакции ценам. Требования на журналы и газеты немедленно отправляются в редакции, с тем, чтобы они, уже от себя, рассылали подписчикам, по их адресам, периодические издания, тотчас после их выхода. Также можно получить через магазин Кранца все иностранные журналы и газеты, по доступным ценам, объявленным столичными книгопродавцами. В этом же магазине продаются все вновь выходящие русские книги и имеется большой выбор детских книг для елки, на рус., фр., нем. языках”¹⁷. Книжкові магазини рекламували надходження до них портретів імператора, зазначаючи, що: “Портрет является превосходным и необходимым украшением присутственных мест, земских

учреждений, городских дум, кабинетов, канцелярий, камер мировых судей, классных комнат в учебных заведениях, различного рода контор”¹⁸.

З рекламних оголошень можна було довідатися про відкриття нових магазинів, перукарень чи інших закладів, наприклад, в одному з оголошень повідомлялося: “Недавно прибывший в г. Чернигов мужской портной Викентий Родан имеет честь известить, что в открытом им заведении принимаются и исполняются в самом скором времени и по новейшим фасонам заказы разного мужского платья”¹⁹. Цей заклад знаходився “против Цареградской гостиницы, в доме г. Мухи” (вул. Шосейна – нині проспект Миру)²⁰. Ще один магазин повідомляв: “Варшавский магазин мужского платья. Шоссе д. Безкоровайного, против клуба. Большой выбор готового платья и материалов для приема заказов: статского, военного и форменного платья всех министерств. Принимаются также заказы по золотошвейным работам. И. Розенберг”²¹. В іншому повідомлялося: “Магазин часов. Золотых, бриллиантовых и оптических вещей С.М. Шлепянова. В Чернигове, Шоссейная ул. (проспект Миру), собственный дом. Телефон № 32. Часы с ручательством за ход”²².

З одного оголошення дізнаємося про квіткову торгівлю Г.В. Терентьева, що розташовувалася на Шосейній вул. (проспект Миру): “Постоянно большой выбор семян всех сортов, огородных, цветочных и декоративных газонных трав, а также живых и искусственных, комнатных цветов, корзин, венков. Принимаются заказы на букеты живых цветов и др. изящных изделий во всякое время года, а также принимаются заказы на всевозможные садовые работы, под руководством опытного садовника”²³. Текст повідомлення доповнювався ілюстраціями квітів. Чернігів іноді відвідували заїжджі торговці, про що також повідомляли оголошення: “Садовник из Парижа г. Жиру и К.° объявляет, что у него продаются разного рода сорта цветочные и огородные семена, а так же разные оранжерейные растения, цветочные луковичи и разных сортов фруктовые деревья. Продается также самых лучших и разных сортов роза. Цена всему очень умеренная. Все это можно видеть и приобретать покупкой в г. Чернигове, в доме купца Федора Беляева, на Боговяленской ул., близ базара. Садовник Жиру пробудет в Чернигове не более 15 дней”²⁴. Інше оголошення інформує про приїзд до Чернігова торговця медичних інструментів: “Оптик Зальцфиш прибыв из Одессы в Чернигов с большим выбором разных инструментов и вещей, объявляет, что в магазине его, помещающемся в доме Николая Войтиченка на Красной ул., имеются для продажи, в значительном количестве оптические, физические, математические и хирургические инструменты, спиртомеры Траллеса, очки со стереоскопическими стеклами, для сохранения и укрепления зрения, ново улучшенные”²⁵. Місцеві торговці постійно повідомляли про надходження до їх магазинів нового товару: “В книжном и галантерейном магазине А. Данюшевского в Чернигове, получены и поступили в продажу учебные книги, письменные принадлежности и в большом выборе ноты, вновь получены галантерейные товары, а также получен большой выбор швейных машин новейшей конструкции”²⁶. Рекламували товари для дому, інтер’єру кімнат: “Обои получены в большом выборе в магазине П.П. Цвета”²⁷. Будівельні матеріали: “Некоторые домовладельцы устроили у своих домов тротуары из местного кирпича, не выдерживающего мокроты, поэтому и замечается уже их непрочность. В видах интересов гг. домовладельцев и спроса на тротуарный кирпич, на заводе Б.С. Красильщикова заготовлена значительная партия кирпича-железняка, не уступающего в качестве киевскому, с ручательством за прочность своего кирпича и с обязательством немедленной перемены испортившихся кирпичей, уложенных уже в тротуарах. Цена за 100 штук: шестигранный – 17 руб. 50 коп., 15 руб. и 13 руб., квадратный 24 руб., продолговатый – 20 руб. и 12 руб. Образцы кирпича-железняка можно видеть в обеих полицейских частях и в городской управе. С требованиями обращаться в дом купца В.С. Красильщикова”²⁸.

Деякі магазини мали в своєму асортименті найрізноманітніші товари, іноді зовсім не пов’язані за своїм призначенням, наприклад: “В магазине Братьев Селюковых в г. Чернигове производится продажа охотничьего пороха и

принадлежностей охоты, как то: револьверов, ружей, патронов, дробі и прочее, надгробных металлических венков и церковных принадлежностей. Инструментов: слесарных, столярных, плотничных, железа сибирского: сортового и листового, гвоздей: проволочных и сибирских, приборов: оконных, дверных и печных, цемента, извести, алебастра, кирпича Грабовского и прочее, большой выбор обоев самых разнообразных рисунков. Краски сухие и масляные”²⁹. А дехто, рекламуючи товари, пропонував і свої послуги, як, наприклад, магазин хутряних виробів: “Сибирский меховой магазин принимает на хранение от моли на лето меховые вещи. В магазине громадный выбор всевозможных мехов”³⁰.

Серед освіченої та заможної частини населення міста попитом користувалися музичні інструменти, тому відповідно і рекламні оголошення намагалися задовольнити потреби покупців: “Пианино от 450 до 600 руб. продаются у П. Юргенсона. Москва, Неглицкий проезд, № 10, комиссионер Императорского русского музыкального общества и Московской консерватории”³¹. Місцеві магазини також мали у своєму асортименті музичні інструменти, про що і повідомляли публіку, супроводжуючи текст відповідними малюнками: “Рояли, пианино и фисгармонии первой обширнейшей в юго-западном крае фабрики А. Стробль. Продаются в г. Чернигове в квартире М. Кранца, Гончая ул., дом Гусева”³². Також розміщували рекламу про свою продукцію виробники: “Федор Кох известить почтенную публику, что в разных местах продаются рояли, фортепиано из фабрики И. Коха. Для осмотра их, можно обратиться: в Чернигове к г. учителю музыки Келеру”³³.

Деякі оголошення розміщувалися спеціально до свят та інформували жителів про необхідні товари: “В магазине братьев Селюк получена тамбовская ветчина (окороки). Пасхальная мука высших сортов известных мельниц”³⁴.

Окрему групу пропонованих товарів становили косметичні засоби. Серед них провідне місце займало туалетне мило. В оголошеннях повідомлялося про його властивості покращувати стан шкіри, змивати засмагу та темні плями на тілі. Також його рекомендували застосовувати для покращення стану волосся. Зазначалося також про дозвіл на використання: “Московским Врачебным Управлением разрешено, как не содержащее вредных для здоровья веществ на общих основаниях торговли мыло провизора А.М. Остроумова, против головной перхоти. Продается по 30 коп. за кусок”³⁵. Придбати ці товари можна було в місцевих аптеках або в аптекарських та парфумерних магазинах³⁶. З приводу відкриття одного місцевого магазину аптечних та косметичних товарів власник повідомляв: “Косметические средства по своему качеству и безвредности могут удовлетворить самый взыскательный вкус. Непосредственные сношения с заграничными торговыми домами и нашими русскими производителями дают мне возможность отпускать товары по тем самым ценам, какие существуют на них у наших столичных магазинах”³⁷.

Оголошення також інформували про розташування у місті готелів. Як правило, повідомлялися адреса, ціни проживання та харчування в них, детально описувалися вигоди, якими можна було скористатися: “Гостиница “Царьградская” со вновь открытыми номерами, комфортабельно обставленными, со всеми удобствами по новой системе. При гостинице первоклассный ресторан и сад. Гостиница, кухня и сад освещены электричеством”³⁸. Також повідомлялося: “В саду при “Царьградской” гостинице ежедневно можно иметь завтраки, обеды и ужины. В 12 часов дня и по вечерам – горячие пирожки. С 7 часов вечера ежедневно в саду будет играть музыка. При гостинице – номера от 50 коп. и дороже”³⁹. “Александровска гостиница в г. Чернигове, в самом центре города. Номера от 75 коп. в сутки и дороже. Всевозможные удобства для приезжающих. Первоклассный ресторан. Электрическое освещение и телефон”⁴⁰. “Вновь открыта русская гостиница “Восток”. Борисоглебска ул. возле самого Собора и присутственных мест. Тишина и полное удобство. Номера от 50 коп. до 1 руб. 50 коп. Можно иметь домашние обеды”⁴¹.

У таких оголошеннях вирізнялися оригінальністю звернення власників до

потенційних постояльців, аби ті їхали саме до їхнього готелю і не зважали на поради візників. Щоб підкреслити солідність та авторитетність закладу, часто в оголошенні повідомлялися прізвища відомих людей, які раніше зупинялися в номерах готелю⁴². Також з рекламних оголошень жителі міста дізнавалися про дешеві та комфортні місцеві лазні⁴³.

Рекламою забезпечувалася і торгівля на Красній площі, при цьому подавався детальний опис усіх позитивних моментів, що стосувалися безпосередньо товару: "Торговля Б.В. Захаровича открыта с 15-го августа 1895 г. Все товары получены с первых рук, что дает возможность продавать по выгодным ценам, дешевле Киевских и Гомельских. Торговля помещается на Красной площади, в лавках против торговли г. Свечникова"⁴⁴.

Оголошення розміщували і місцеві жителі, які бажали продати свої речі, наприклад: "В г. Чернигове, на красной площади, в доме статского советника Л.Ф. Ярошевицкого продаются две новые лучшего фасона кареты с принадлежностями, одна 2-х местная, а другая 4-х местная, хорошей работы и легкая на ходу, по дешевой цене. Желающие видеть их могут спросить в упомянутом доме кучера Якова"⁴⁵. Серед пропозицій купити щось зустрічалися найрізноманітніші, наприклад: "Продаются чистокровные щенки-доги. Датской породы. Магистратская ул., дом Е. Петровой"⁴⁶.

Окрему групу становили оголошення, які сповіщали про продаж маєтків як в самому Чернігові, так і по всій губернії, де чітко вказувалася дата проведення заходу, опис майна та ціна⁴⁷. Зазвичай детально описувався пропонований будинок, усі вигоди в ньому: "Продается на Бобровице в четверть версты от г. Чернигова дом, со всеми хозяйственными постройками, фруктовым садом, огородом, луговой землей, последняя цена 4 000 руб."⁴⁸. Інше оголошення докладно інформує про житло: "Продается усадьба 875 кв. сажень, с находящимися на ней домом на каменном фундаменте с жильем в нижнем этаже, крытый железом и с холодными постройками. Дом о 9 комнатах, кроме передних, коридоров и кладовых. Холодные постройки: а) каретный сарай, конюшня и амбар под одной крышей, б) два сарая также под одной крышей, в) деревянный сарай и кроме того мелкие постройки. Границы усадьбы: 1) сторона (фасад) мостовая улица, тут же – против дома водопроводный кран; 2) Александровска площадь – базар, 3 и 4) соседние постройки. О цене и условиях узнать по адресу: г. Чернигов, на Новом базаре, у домовладельца Э. Теффенберга"⁴⁹.

Крім продажу, пропонували житло в оренду: "На театральной площади, против театра, в доме Серафимовича отдается в наем флигель, во дворе о шести комнатах, с передней, кухней, каменным погребом, конюшней и сараем для дров, при нем сад с беседкой и террасой, выходящей в сад. О цене спросить в д. Серафимовича по Воздвиженской улице. Внутренность квартиры отделано комфортабельно"⁵⁰. Можна було винаймати і частину квартири: "Две барские комнаты со многими удобствами отдаются – Александровска ул., дом Данюшевского"⁵¹.

Надавали в оренду не тільки квартири, але й заміські дачі, призначені для відпочинку в літній період заможних городян⁵². Зазначалося місце розташування дачі, як правило, в мальовничому куточку: "Отдаются в наем на лето дачи. В саду при сосновом лесе, в 4 версты от Чернигова, со всеми удобствами для жильцов"⁵³. А також земельні ділянки для їх будівництва: "Отдаются в наем селидебные места под постройки, по частям. В числе 11 десятин, в черте и за чертой города Чернигова, около Богоугодных заведений, по обеим сторонам Киевского шоссе, за условленную плату, или с тем, чтобы помещик в течении условленного числа лет пользовался выстроенными на свой счет постройками, а за тем все постройки поступали бы в собственность владельца земли. Местность земли наиболее удобна для постоянных дворов и кузниц"⁵⁴.

В оголошеннях можна було знайти інформацію про продаж інших речей чи навіть торговельних місць, наприклад, у номері місцевої газети повідомлялося: "Рухома лавка Чернігівського міщанина Єврея Абрама Вибойщикова, що знаходиться в м. Чернігові, оцінена в 50 руб. сріблом"⁵⁵ або ж "Дворове місце, що належить

Поручику Соколовському, знаходиться в Чернігові, оцінене в 25 руб. сріблом”⁵⁶.

З рекламних оголошень жителі дізнавалися про розпродаж товарів у місцевих магазинах. Наприклад, повідомлялося, що “в магазині К. С. Рекса. В доме В. П. Гутмана на шоссе. По случаю прекращения торговли назначается ежедневно с 3 ч. пополудни окончательная распродажа мужской, дамской, детской обуви петербургских фабрик со скидкой 20%”⁵⁷.

Крім товарів, пропонували також ряд послуг. Зокрема, зустрічалися пропозиції взяти на навчання юнаків та готувати їх до вступу в навчальні заклади. При цьому батькам потрібно було платити за навчання, проживання та харчування у будинку вчителя⁵⁸. Так, наприклад, в одному з оголошень повідомлялося: “Занимаясь приготовлением молодых людей от 12 до 18 к поступлению во все классы Военно-Учебных Заведений и прямо в действительную службу в Юнкера Гвардии, Артиллерии и Армии. Плата за преподавание одному человеку в год 60 руб. сер., за стол и квартиру 90 руб. сер., 1/2 означенной суммы должна быть уплачена вместе с поступлением учеников, а остальные по истечении года”⁵⁹. В інших випадках, йшлося тільки про проживання на квартирі гімназистів⁶⁰. Деякі вчителі давали уроки танців, з цього приводу повідомлялося: “Прибывший из г. Киева танцевальный учитель Киевского Института Благородных Девиц Г. Граутевский предлагает свои услуги и обучает всем новейшим бальным танцам, на каковой предмет имеет залу для преподавания этого искусства для гг. кавалеров в том же доме, где и квартирует. Для особ женского пола предлагает согласоваться по кадрилино в домах их, или их знакомых, куда сам будет иметь честь приезжать для преподавания. Относительно платежа будет цена весьма умеренная назначена”⁶¹. Також можна було отримати приватні уроки іноземної мови: “Желающие брать практические уроки французского языка за 3 руб. сер. в месяц благоволят адресоваться во вновь открытый магазин книг и журналов М. Кранца – рядом с Варшавским магазином Бернарда”⁶².

Зустрічалися пропозиції, коли вчителі готові були на переїзд, тобто жити в сім’ї свого учня. В таких оголошеннях повідомлялася назва закладу, в якому здобував освіту вчитель, говорилося про його досвід⁶³. Свої оголошення розміщували і лікарі, що проводили лікування нетрадиційними або новими в медицині методами, наприклад, в одному оголошенні повідомлялося: “электрическое лечение, излечивающее многие, до сих пор бывшие неизлечимыми, болезни, внедренное в недавнее время в медицинскую практику парижским доктором Душенном и оказавшее столько блестящих, почти чудесных исцелений в нашей столице. Считаю своей обязанностью довести до сведения публики об открытии такого метода лечения и у нас, в Черниговской губ. Медик Шостенского капсюльного заведения Коллежский ассесор П. Музыкантов”⁶⁴. Місцеві чернігівські лікарі також розміщували свої оголошення, де зазначали свою спеціалізацію, час прийому пацієнтів та адресу розташування свого кабінету: “Зубной кабинет Софии Лившиц. Принимает по зубным болезням и заказы искусственных зубов. Квартира в доме Маркельса, угол Шоссейной и Бульварной. Среда, пятница, воскресенье”⁶⁵. Як правило, одночасно можна було знайти оголошення кількох лікарів з одного напрямку медицини: “Зубной врач Л.О. Мечерет. Принимает больных по болезням полости рта и болезни зубов. Искусственные зубы, пломбы, наркоз. Прием от 9 до 3 ч. дня и от 5 ч. дня до 7 ч. вечера”⁶⁶.

Ремісники також розміщували свої оголошення на сторінках місцевої преси: “Мастер жестяных дел, из г. Вильно, Г. З. Виленский, живущий постоянно в г. Чернигове, приготовляет очень удобные прочные и простого устройства купальни, с дождиком сверху, снизу и кругом с боков, без шкафов или в шкафах. Купальни эти переносимы или перевозимы, ибо разбираются. Также приготовляет особые снаряды с одним дождиком, на голову и на все тело падающим сверху в виде широкого конуса”⁶⁷.

Зазвичай, рекламні оголошення, розміщені на шпальтах газет, повторювалися в трьох наступних номерах, що мало підсилити їх вплив на читача.

Своєрідним засобом реклами була благодійність. Після проведення благодійних заходів, списки осіб, які зробили пожертви, з’являлися на сторінках періодичних

видань із зазначенням їх роду діяльності та суми пожертвуваних грошей. Так, “Черниговское губернское попечительство детских приютов” в одному з номерів місцевої газети повідомляло про пожертви на користь цього закладу, і серед інших прізвищ було зазначене ім'я відомого чернігівського купця П.Н. Цвета⁶⁸. Про проведення благодійних концертів, спектаклів на користь дитячого притулку також повідомлялося в пресі із зазначенням прізвищ жителів міста, які долучалися до подібних заходів⁶⁹. Зазвичай дирекція дитячого притулку через газету висловлювала подяку особам, які надавали допомогу їхнім вихованцям⁷⁰. Таким чином, місцеві купці, власники крамниць мали змогу прорекламувати свій заклад та привернути до нього увагу читачів.

На сторінках місцевої преси Чернігова можна було зустріти статті, присвячені новим винаходам. Як правило, вони стосувалися кімнатного освітлення, опалення та оздоблення кімнат. Такі розповіді наголошували на перевагах того чи іншого предмета, економності та зручності у користуванні. Це теж слугувало рекламою, оскільки привертало увагу потенційних покупців до винаходів. Так, розповідаючи про новий спосіб освітлення кімнат за допомогою “шандорино-гасовой свечи”, зазначали: “горит без светильни, без иглы, без запаха, без дыма, без копоти, без стекла. Всегда одинаковым и для глаз приятным пламенем и никогда не становится короче. Не менее важно заметить, что на всех шандориновых лампах и свечах должен быть орел, мое имя и патент (привилегия), а все, которые не имеет этих примет, непременно подделаны. Цена шандорину для шандориновых ламп: В Санкт-Петербурге. – 11 коп. фунт, в Москве – 13 коп. фунт. Главное агентство для Черниговской губернии и склад находится в магазине П.Н. Цвета – Сыновей в г. Чернигове”⁷¹. Наприклад, розповідаючи про телефон, в статті повідомлялося про його можливості, детально описувався принцип його роботи, також зазначалися ціна та витрати, пов'язані зі встановленням апарата⁷².

Видавництва постійно нагадували своїм читачам про можливість розміщення реклами на шпальтах своїх газет: “Типография рекомендует господам коммерсантам, торговым и промышленным заведениям и, вообще всем имеющим надобность в публикациях, помещать их на страницах Губернских Ведомостей”. Пропонувалося також друкування афіш, оголошень, преїскурантів, при цьому зазначалося, що ціни помірні⁷⁴.

Ціна за розміщення оголошення, наприклад, на шпальтах місцевої газети “Черниговский листок”, залежала від розміру повідомлення: за 10 рядків – 15 коп., 15 рядків – 25 коп., 20 рядків – 30 коп., 25 рядків – 40 коп., 30 рядків – 50 коп., 40 рядків – 75 коп., 50 рядків – 1 руб. сріблом. За триразове друкування оголошень перших шести розрядів плата подвоювалася, а до двох останніх – додавалося зазначеної ціни – 50 коп. сріблом⁷⁵. На кінець XIX ст. видавництво розміщувало оголошення на сторінках “Календаря Черниговской губернии” з розрахунку – 8 руб. за аркуш і 5 руб. за оголошення в піваркуша. Можна було розміщувати не тільки текст, але й малюнки, для цього замовнику потрібно було надати відповідні ескізи. Оголошення друкувалися згідно з чергою, по мірі їх надходження. Особи, що бажали розмістити свої повідомлення, надсилали їх до Губернського статистичного комітету разом з грішми⁷⁶. Плата за розміщення оголошень на сторінках “Памятки Черниговской губернии” становила – 6 руб. за аркуш тексту і 4 руб. за піваркуша⁷⁷.

Ціни на періодичні видання були різними, але значно нижчими, ніж плата за розміщення оголошень. Так, річна передплатна ціна “Черниговских губернских ведомостей” з урахуванням доставки на середину XIX ст. становила: на сірому папері – 3 руб. 25 коп., на білому – 4 руб. сріблом⁷⁸. А на кінець століття – 6 руб. 20 коп. з доставкою по Чернігову та в інші міста губернії⁷⁹. “Черниговская Памятка” в кінці XIX ст. була в продажу за ціною 75 коп.⁸⁰ У цей же період видання “Календаря Черниговской губернии” коштувало 1 руб. До того ж надавалася 15 % знижка магазинам і бібліотекам, які замовляли не менше 10 примірників⁸¹.

Таким чином, реклама була частиною повсякденного життя городян XIX – XX ст., відображаючи їх щоденні запити щодо товарів та послуг. Аналізуючи

тогочасну рекламу, можна виокремити основні групи товарів, що користувалися попитом у городян, дізнатися про смаки та вподобання різних прошарків населення. Реклама була присутня на вулицях міста у вигляді різноманітних вивісок на магазинах, перукарнях тощо. Візуальна реклама слугувала своєрідним орієнтиром серед розмаїття крамниць для неписьменної частини населення. Реклама відбивала і національні особливості продавців, їх винахідливість при вирішенні питань збуту товарів. За допомогою реклами продавці намагалися розширити коло споживачів своєї продукції. Місцеві торговельні заклади пропонували продукцію легкої та харчової галузей промисловості, предмети першої необхідності. Крім того, можна було знайти інформацію і про ексклюзивні речі. Серед оголошень розміщувалися пропозиції як місцевих, так і столичних підприємців. Реклама враховувала смаки, бажання та купівельну спроможність місцевих жителів та намагалася їх задовольнити. Тому покупці могли знайти інформацію як про вишукані, коштовні речі, так і про звичайні, дешеві.

1. Вільшанська О.Л. Реклама на рубежі XIX – XX ст. у повсякденному житті населення України / О.Л. Вільшанська // Проблеми історії України XIX – XX ст. – 2006. - Випуск XII. – С.87.
2. Лебедев-Любимов А.Н. Психология рекламы / А.Н. Лебедев-Любимов. – Спб., 2004. – С.9.
3. Свод постановлений Черниговской городской думы 1893-1897. – Типография Губернского Состава. – Чернигов. – С. 105.
4. Там само. – С. 113-114.
5. Держархів Чернігівської області, ф. Р 1275, оп. 1, спр. 18, арк. 5-6.
6. Там само. – арк. 5.
7. Там само. – арк. 5-6.
8. Некрылова А.Ф. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XX века / А.Ф. Некрылова. – Спб., 2004. – С. 38.
9. Держархів Чернігівської області, ф. Р 1275, оп. 1, спр.18, арк. 7-8.
10. Некрылова А.Ф. Русские народные городские праздники, увеселения и зрелища. Конец XVIII – начало XX века / А.Ф. Некрылова. – Спб., 2004. – С. 153.
11. Там само. – С. 177, 179.
12. Сапон В. Вулиці старого Чернігова: Історико-краєзнавчі етюди / В. Сапон. – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 57.
13. Библиографическое известие // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 34. – Часть неофициальная. – С. 292.
14. Об издании // Черниговские губернские ведомости. – 1857.- № 42. – часть неофициальная. – С. 358-359.
15. Там само.
16. Открыта подписка // Черниговские губернские ведомости. – 1875. - № 35. – Часть неофициальная. – С.8.
17. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1865. – № 49. – Прибавление. – С. 310.
18. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1881. – № 16. – Часть неофициальная. – С. 4.
19. Частное объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1857. – № 45. – Часть неофициальная. – С. 386.
20. Там само.
21. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 534. – Часть неофициальная. – С. 4.
22. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898.
23. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898
24. Частные объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1860. – № 12. – Часть официальная. – С. 93.
25. Объявление //Черниговские губернские ведомости. – 1863 – № 17. – Часть неофициальная. – С. 230.
26. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1886. - № 63. – Часть неофициальная. – С. 4.
27. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1887. - № 45. – Часть неофициальная. – С. 2.
28. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1887. – № 11. – Часть неофициальная. – С. 4.
29. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 56. – Часть неофициальная. – С. 4.
30. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. - № 387. – Часть неофициальная. – С. 4.

31. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1886. - № 62. – Часть неофициальная. – С. 4.
32. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 184. – Часть неофициальная. – С. 4.
33. Частные объявления// Черниговские губернские ведомости. – 1854. – Часть неофициальные. – № 3. – С. 20.
34. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 399. – Часть неофициальная. – С. 2.
35. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1886. - № 99. – Часть неофициальная. – С.4
36. Гигиеническое мыло //Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 218. – Часть неофициальная. – С. 1., Средство для смягчения кожи //Черниговские губернские ведомости. – 1892. - № 26. – часть неофициальная. – С. 4.
37. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1860. - № 34. – С. 253-254.
38. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898.
39. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1894. - № 97. – Часть неофициальная. – С. 1.
40. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898.
41. Там само.
42. Черниговская памятка Справочная книжка на 1898/99 год. С рисунками, таблицами в тексте, календарем, адрес – календарем, картой губернии и двумя планами г. Чернигова. Чернигов, 1898.
43. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1887. - № 22. – Часть неофициальная. – С. 4.
44. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 599. – Часть неофициальная. – С. 2.
45. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1863. – № 12. – Часть неофициальная. – С. 164.
46. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 404. – Часть неофициальная. – С. 2.
47. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1845. – № 3. – Часть неофициальная. – С. 17.
48. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1873. – № 31. – Часть неофициальная. – С. 1.
49. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 449. – Часть неофициальная. – С. 2.
50. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 431. – Часть неофициальная. – С. 2.
51. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. - № 32. – Часть неофициальная. – С. 1.
52. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 32. – Часть неофициальная. – С. 1., Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 55. – Часть неофициальная. – С. 2., Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 176. – Часть неофициальная. – С. 1.
53. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 479. – Часть неофициальная. – С. 4.
54. Отдаются в наем // Черниговские губернские ведомости. – 1862. – № 2. – Часть неофициальная. – С. 12.
55. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1843. – №. 36. – Часть неофициальная. – С. 304.
56. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1843. – №. 48. – Часть неофициальная. – С. 427.
57. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 218. – Часть неофициальная. – С. 1.
58. Частное объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1867. - № 22. – Прибавление. – С. 36.
59. Частное объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1857. - №41. – Часть неофициальная. – С. 318.
60. Частное объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1867. – № 1. – Прибавление. – С. 2.
61. Объявление // Черниговские губернские ведомости. – 1848. – № 40. – Часть неофициальная – С. 259.
62. Частные объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1861. - № 9. – Часть неофициальная. – С. 59.

63. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 114. – Часть неофициальная. – С. 1.
64. Объявления. – // Черниговские губернские ведомости. – 1859. – № 11. – Часть официальная. – С. 81-82.
65. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 107. – Часть неофициальная. – С. 1.
66. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 654. – Часть неофициальная. – С. 2.
67. Частное объявление //Черниговские ведомости. – 1859. – № 23. – Часть официальная. – С. 161.
68. Черниговское губернское попечительство детских приютов // Черниговские губернские ведомости. – 1855. - № 30. – Часть неофициальная. – С. 195.
69. Отчет любительского спектакля, данного Черниговским военным обществом, 28 ноября 1882 г. //Черниговские губернские ведомости. – 1882. – № 50. – Часть неофициальная. – С. 1327
70. Изъявление благодарности // Черниговские губернские ведомости. – 1844. – № 4. – Часть официальная. – С. 17.
- 71.Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1869. - № 37. – Прибавление. – С. 47-48.
72. Из области знаний // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 215. – Часть неофициальная. – С. 1.
73. Типография Черниговского Губернского Правления //Черниговские губернские ведомости. – 1886. - № 7. – Часть неофициальная. – С. 4.
74. Там же. – С. 4.
75. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1861. – № 25. – Часть неофициальная. – С. 158-159.
76. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1895. – № 480. – Часть неофициальная. – С. 1.
77. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 63. – Часть неофициальная. – С. 4.
78. Об издании // Черниговские городские ведомости. – 1857. – № 44. – Часть неофициальная. – С. 378.
79. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 26. – Часть неофициальная. – С. 1.
80. Объявления // Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 114. – Часть неофициальная. – С. 1.
81. Объявления //Черниговские губернские ведомости. – 1892. – № 102. – Часть неофициальная. – С. 4.

В статье раскрываются начальные этапы формирования рекламной сферы в Чернигове в XIX – в начале XX ст. Реклама рассматривается как составная часть повседневной жизни черниговцев. Анализируются средства рекламирования. Обращается внимание на специфику рекламных объявлений и их усовершенствования.

Ключевые слова: повседневность, реклама, объявления, рекламирование.

The beginning of Chernigiv advertisement's development of the XIX th century is opened in the article. There were described the specific means of advertisement. The author tried to show the advertisement as the part of everyday life of Chernigiv's city-dwellers.

Key words: every day life, advertisement, announcement, advertising

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Ступак Ф. Я. Благодійність та суспільна опіка в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.).– Київ:Видавництво Інституту історії України НАН України. 2009.–269 с.

Історія, як відомо, на відміну від природничих та й деяких наук суспільно-гуманітарної сфери розмовляє зі споживачами інформації загальнолюдською мовою, через що вона легше «прив'язує» індивіда та суспільство до своїх концепцій та новацій, а з іншого боку, сама підпадає під вплив універсальних поглядів та інтенцій щодо змін історіографічних дискурсів.

Монографія Ф. Я. Ступака стала логічним завершенням наукових досліджень автора, пов'язаних із підготовкою дисертаційного продукту найвищого ґатунку і взагалі благородною справою, присвяченою, хай читач вибачить за плеоназм, висвітленню проблем благодійності та суспільної опіки на вітчизняних теренах з кінця XVIII до початку XX століття. Слушно при цьому підкреслити, що низку питань розвитку соціальної допомоги та добродійності розглянуто вперше; деякі аспекти автором доповнені й уточнені; певні положення історичної літератури з окресленої проблематики переглянуті й подані під досить неочікуваним кутом. Науковець спромігся одним із перших у сучасній вітчизняній історіографії здійснити комплексне вивчення феномену благодійності, його світоглядних основ і конкретного історичного досвіду як елементу усвідомленого громадянського обов'язку.

Автор поставив перед собою, без перебільшення, наукове надзавдання: створити концепцію розвитку вітчизняної благодійності та суспільної опіки значного історичного періоду. Дослідник, використовуючи модерні методологічні підходи та новітні теоретичні настанови, намагається висвітлити зміни державно-суспільного життя, які сприяли розвитку і становленню системи соціальної підтримки в Україні, показати особливості функціонування зазначеної системи. Це було вдало здійснено двома способами: через залучення значного комплексу нових або недостатньо повно використаних попередниками джерел та через представлення широких принципів узагальнень, теоретичних викладок на підставі вже актуалізованого документального матеріалу і переосмислення наявного історіографічного доробку попередників. Виявлено найрізноманітніші форми добродійної та меценатської діяльності, з'ясовано їх соціальне походження та спрямування, взаємозалежність у різні історичні періоди.

Науковець логічно звертає увагу на те, що з кінця XVIII ст. зі створенням приказів громадської опіки оформлюється законодавча практика допомоги і підтримки на державному рівні. Законом 1775 р. визначалася компетенція перших органів державної підтримки найменш захищених верств населення і детально регламентувалася робота підвідомчих їм закладів. Була створена нова система допомоги бідним і нужденним, що об'єднала установи суспільної опіки та медичної допомоги. Уперше на загальнодержавному рівні вирішувалася проблема допомоги науперизованим представникам різних станів.

Зроблено правильний висновок, що діяльність приказів громадської опіки становить цілу епоху в історії благодійності. Разом з тим, і автор це підкреслює, у

післяреформений період найважливішою віхою в історії доброчинності став перехід справ допомоги бідним до земських і міських органів. Історичні реалії довели, що справу треба ставити на нову основу, тому що уряду було не під силу стримувати зростаючу хвилю знедолення, що збільшувалася дуже швидко, у першу чергу внаслідок маргіналізації селянства.

Наукова новизна визначається тим, що на основі дослідження архівних джерел 22 державних архівів України в областях, що територіально входили до складу Російської імперії, вивчення наукової літератури та аналізу зібраних даних уперше у вітчизняній науці комплексно висвітлено проблему доброчинності та соціальної підтримки. У монографії представлений аналіз праць відомих фахівців з питань окресленої тематики. Щоправда, окремі оцінки їх напрацювань інколи вимагають уточнення, проте автор, згідно з канонами історіографічного жанру, має право на власну думку.

Відображення у монографії значення соціально спрямованої діяльності державних і самоврядних структур та благодійної мережі у забезпеченні соціальною підтримкою нужденних прошарків населення заслуговує високої оцінки. При цьому важливою складовою наукової артикуляції слід вважати дуже широке використання автором фактологічних даних з архівних та опублікованих матеріалів, досить численної літератури, що дозволяє підтвердити репрезентативність висновків даного дослідження.

Відмовившись від традиційного потрактування феноменальності благодійно-соціальної діяльності, дослідник всебічно розглянув його практичні прояви, що існували в українському суспільстві доімперського періоду, детально з'ясовано та пояснено напрями діяльності приказів громадської опіки, визначена відповідальність держави за соціальне забезпечення. Також з'ясовано, чому модернізаційні заходи другої половини ХІХ століття виявили неспроможність цих державних інституцій, на зміну яких прийшла громадська ініціатива, що зосередилась у діяльності органів місцевого врядування за самоврядними принципами. Зауважено також, яких форм набиравала їх співпраця з державними адміністративними установами.

Ф. Я. Ступаком глибоко досліджено різноманітні питання окресленої проблеми. У той же час з'ясовано, які форми соціальної допомоги виявлялися найефективнішими та які з них сприяли зменшенню соціальної напруги, а то й нівелювали соціальні спротиви. Народна освіта та медицина, що розвивалися почасти як прояви підтримки незаможних, набули значення окремих управлінських галузей, де змагалися і держава, і громадські організації.

Монографія Ф. Я. Ступака, як і численні його публікації у науковій періодиці й монографічних дослідженнях, характеризується глибоким розумінням проблеми благодійництва, ролі держави та суспільної опіки в історичному їх вимірі, фактологічним наповненням та його науковим осмисленням.

Звернімо увагу ще на одну обставину, яка дозволяє позитивно відгукнутися про рецензовану працю. Порушена автором тема приваблива тим, що дає науковцям простір для багатьох цікавих висновків, пов'язаних не тільки з чисто утилітарним їх застосуванням, а й дозволяє подивитись на проблему ширше. Звичайно, що в одній праці дослідити всі численні прояви благодійності просто неможливо, однак зроблена вдала спроба. Висновки та рекомендації науковця відкривають перспективу продовження роботи.

Особливу актуальність проблемі світоглядних засад, історії і практики доброчинності в Україні надають, на наш погляд, моральні характеристики предмета дослідження. Наочний опис морального прикладу – один з дієвих прийомів виховання. Об'єктивно відтворена історична картина соціальної підтримки та доброчинності в Україні дає чудове підґрунтя для генези моралізаторства, що іноді межує з менторством, у практичну площину, так необхідну сьгоднішньому суспільству. Крім того, під час звернення до питань, пов'язаних з різними сторонами соціальних та управлінських практик, уважний читач може долучитися до інтегративного чинника поданої праці.

Звичайно, вирішення проблем надання належної медичної допомоги і соціального забезпечення населення перебуває у компетенції держави, і лише загальнодержавними заходами можна реформувати систему. Але варто зауважити, що визначальне значення у вирішенні цих гострих соціальних викликів мають спільні дії державних органів, громадських організацій, трудових колективів і приватних осіб. Особливістю сьогодення є зростання чисельності вразливих прошарків суспільства, що лягає важким тягарем на суспільство, завдаючи йому економічної, фізичної, моральної шкоди. Важливо донести до суспільної свідомості тезу про практичну цінність благодійності як для благодійника, так і для всього суспільства, яке отримує реабілітованих повноцінних громадян, а також для пом'якшення гостроти соціальних проблем.

Історичний досвід, що його актуалізував автор своїм дослідженням, сьогодні набуває особливого значення. Перетворення, що відбуваються в Україні, потребують нової оцінки багатьох соціальних потреб та суспільних практик вітчизняного соціуму, рішучих змін у розвитку й удосконаленні соціального забезпечення, охорони здоров'я, отже, обрану монографію із зацікавленістю прочитають як ті, хто безпосередньо пов'язаний із даною проблемою, так і ті, хто за покликанням душі прагнуть зробити щось корисне для побудови справді соціально орієнтованого громадянського суспільства в нашій країні.

Геннадій ВАСИЛЬЧУК

Таїрова-Яковлева Т. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства». – М.: Издательство Центрполиграф, 2011. – 525 с.

У 2009 році вийшов покажчик Ольги Ковалевської «Мазепіана: матеріали до бібліографії (1688-2009)», який зафіксував 1784 статті, публікації джерел, монографії про гетьмана Івана Мазепу та його добу. Зрозуміло, що сьогодні починати писати щось про відомого керманіча Гетьманщини, не враховуючи напрацювання попередників, значить повторювати старі історіографічні схеми, міфи. А оскільки сумлінного дослідника у цій справі пошуку істини чекає не кілька тисяч, а може, навіть десятки тисяч друкованих сторінок про правителя України 1687-1709 років, то стає зрозуміло, як йому буде нелегко розібратися у непростій та неординарній постаті гетьмана. Адже хоча головні віхи його життя ніби й відомі усім, все ж багато моментів у біографії українського зверхника нагадують ребус, який доводиться розгадувати мазепознавцям і досі. Чимало розвідок, присвячених І. Мазепі, настільки протилежні за трактуваннями подій, висновками, що це лише заплутує дискусію довкола головних мотивів його дій та планів.

У цьому плані нещодавно видана монографія російського історика Тетяни Таїрової-Яковлевої «Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» (М.: Видавництво Центрполіграф, 2011. – 525 с.) є, безсумнівно, значимим доробком у мазепознавстві. Це є серйозна наукова праця вченої, яка дискутує з попередниками документальними аргументами, фактами. Гострота дискусії на окремих сторінках монографії навіть сповнена полемічно-публіцистичного запалу у викритті безглузких міфологем, які, як не прикро, ще присутні у сучасній російській історіографії про І. Мазепу. Головним плюсом її дослідження є добротна архівна джерельна база. Авторка перевіряє навіть опубліковані документи за оригіналами і знаходить чимало невідповідностей, помилок, допущених публікаторами.

Хоча дослідниця нічого кардинально нового не відкриває у сюжетах про Коломацьку раду, В. Голіцина, діяльність гетьмана на Правобережжі, адміністративну реформу 1707 р., події 1708 р., все ж вона додає до них чимало важливих подробиць, штрихів, які досить красномовно прояснюють ту чи іншу ситуацію. З цих позицій особливо вдалим є розділ «Реформи 1707 року». Т. Таїрова-Яковлева фактично описала на основі віднайдених нею джерел хронологію, як влада Петра I за допомогою утворення Київської губернії, інших адміністративних заходів «сильно скорочувала повноваження гетьманської адміністрації», робила великий крок «на шляху знищення автономії» (с. 335).

Так само детально і аргументовано виписані авторкою події 1689 р. у Москві, господарська діяльність гетьмана, його стосунки з С. Палієм тощо.

Сьогодні досліднику біографії І. Мазепи дуже важко здивувати істориків, просто читачів якимось новим ракурсом, поворотом у пізнанні гетьмана.

Так, київський історик Михайло Волгін у студії «Мазепа-рятівник Росії», наприклад, доводить, що гетьман «зраджував» насправді за домовленістю з Петром I, але останньому було не вигідно ділитися перемогою в Полтаві, і він, мовляв, «кинув» рятівника Росії. Що ж, така версія, як і інші, має право на існування. Ми не будемо тут її спростовувати, оскільки у центрі нашого розгляду – монографія Т. Таїрової-Яковлевої. Авторка висунула теж досить незвичну для української історіографії тезу: «Іван Мазепа вніс видатний вклад у створення Російської імперії» (с. 11)!

Оригінально! Звучить навіть привабливо для переосмислення ролі цієї особи у російському державотворенні.

І ось тут все ж таки хотілося б з авторкою пополемізувати. Адже дещо не сходиться у цьому плані в біографії І. Мазепи. Як, наприклад, бути з епізодом утримування «окупацією» козацьким військом всупереч союзницьким зобов'язанням Правобережжя України? Гетьман вчепився «мертвою хваткою» у нього, тому що додавав Російській імперії землі? Чи він все ж таки передусім прагнув об'єднати землі України? Т. Таїрова-Яковлева стверджує: «В петровському

оточенні з самого початку не планувалося залишати за Росією Правобережжя» (с. 194). Отже, Мазепа свідомо вступав у конфлікт з імперією! Друге. Якщо І. Мазепа «будівничий імперії», то чому ж він не заходився вірнопіддано ліквідувати автономію, а почав чинити супротив утворенню Київської губернії, царським реформам 1707 р.? Ці два вищезгадані факти дуже не в'яжуться з головною концепцією історика з Санкт-Петербурга.

Те, що козаки за наказом Петра I йшли у похід на Азов, Казикермен, в Прибалтику, ніби й означає, що вони, як і їхній лідер, є «будівничі імперії». Однак тоді за такою ж схемою до останніх слід дорахувати усіх рядових військовиків, старшин, гетьманів, які у XVII- XVIII століттях, підкоряючись волі царів, йшли у військові походи. Усе ж якщо оцінювати згадане по справедливості, то справжні виконробі імперського будівельного майданчика сиділи у Москві, а все інше для них було гарматним м'ясом, на підхваті, «гвинтиками», знаряддям у імперських замірах. Ми знаємо водночас багато листів І.Мазепи, адресованих царю, у яких він під всілякими приводами намагався переконати останнього у необхідності позбавити гетьманські підрозділи тяжкої військової повинності.

Який при цьому вклад гетьмана у контексті розбудови імперії «в реформування російського православ'я» (с. 11)? Авторка сама себе спростовує: «Але прагнення царя підкорити церкву і просвітництво своїй волі не могло зустріти розуміння у гетьмана, вихованого на традиційних православних цінностях. Він не міг схвалювати ті податки, котрими Петро обклав монастирі для потреб війни, Всешутейські собори, зацікавленість протестантизмом та ін.» (с. 248).

Дослідниця називає «стійким міфом» «зраду» гетьмана «задовго до подій 1708 року», мовляв, «ніяких доказів цьому нема» (с. 337). За версією історика, «з перших днів приходу партії Нарішкіних до влади, захоплений юнацьким запалом Петра, котрий прагнув зламати стару Росію і збудувати нову, європейську, Мазепа активно підключається до цих зусиль» (с. 11).

Тут авторка дотримується традиційної панівної історіографічної схеми, згідно з якою гетьман вірно два десятиліття служив, а потім «прозрів» у 1707-1708 рр. За висновком доктора історичних наук, Мазепа з 1689 р. «стає найважливішим радником Петра» (с.11), «військовим консультантом» (с. 89), «активним помічником в 90-і роки» (с. 247). Тим часом є факти, які дещо не вписуються у цю схему. Ми впевнені, що більшість фахівців з історії доби Петра I не назвуть Мазепу радником царя у 1689-1696 рр. Юний цар у перші роки правління після регентства Софії був далекий від політики, а тим паче Гетьманщини. Яку «європейську Росію» він будував? Його захоплювали вибухові пристрої, потішні полки, будовання кораблів, пияцтво з друзями. Формально гетьман звертався з листами, проханнями до царів, але фактично усі питання залагоджували від їхнього імені впливові царські родичі-урядовці або їхні уповноважені. Це була така практика. Наприклад, думний дяк Омелян Гнатович Українцев у Посольському приказі контролював усі українські справи і мав право підписуватись замість царів. Водночас в оточенні Петра I було багато іноземців, і саме вони давали йому уроки військового мистецтва тощо. Тому «клеїти» якесь радництво за кілька сотень кілометрів – притягувати, як мовиться, факти за вуха. Вдруге Мазепа зустрівся з царем лише у 1696 р. в Острогозьку, після взяття Азова. Третя зустріч гетьмана з Петром I відбулася через три роки у Воронежі. Ясна річ, тоді контакти між зверхником Гетьманщини та царем справді пожвавилися. Та не треба перебільшувати у цьому зв'язку вплив Мазепи на монарха. Хоча, як показують документи, гетьман справді був фаховим консультантом провідних російських урядовців з питань взаємодії з Кримом, Польщею, Молдовою.

Реально між царем та гетьманом з 1689 р. по 1696 р. ніякої «дружби» не було, а мали місце взаємостосунки партії Нарішкіних з Батурином. Нова московська команда урядовців, прийшовши до влади у результаті перевороту, тримала у напруженні голіцинського висуванця Мазепу хоча б тим, що примусила його у грудні 1689 р. звітувати, що він дарував В.Голіцину. Улітку 1690 р. в Україні відбувся повторний опис майна Івана Самойловича, що означало ревізію дій не

тільки скинутого В. Голіцина, а й І. Мазепи. Тому, незважаючи на вигідні договірні статті 1689 р. (тут треба відзначити дослідницю за знайдені оригінали. – **Авт.**), вони не гарантували гетьману спокійного життя.

Т. Таїрова-Яковлева не пов'язує місію 1689 р. ченця Соломона до Варшави з Мазепою, який у листах до польського короля скаржився на утиски Москви, просив протекції, захисту і допомоги у боротьбі з царями і запевняв, що татари будуть на його боці. Справді, це ніби провокація недоброзичливців гетьмана, польської сторони. Водночас сьогодні, розглянувши усі можливі версії, маємо досить солідні докази на користь того, що посланець діяв від імені зверхника Гетьманщини. Роздобуті нами біографічні подробиці ченця показують, що Семен Іванович Гродський перед постриженням у монахи служив «хлопцем» при гетьману П.Дорошенку у Чигирині. У той час надвірну гетьманську корогву очолював І. Мазепа. Тож ці люди були дуже пов'язані. Крім цього, важлива і така деталь. Соломон став ченцем Донського монастиря у Москві. А архімандритом цього релігійного закладу був українець Никон, якому, за свідченням В. Кочубея, гетьман дав читати свою «Думу». Восени 1689 р. Никон був заарештований новою владою, а потім за чолобитною відпущений в Україну. Завдяки гетьману він невдовзі став архімандритом Єлецького, а потім настоятелем Новгород-Сіверського монастиря. Отже, дуже багато збігів засвідчують причетність довіреної особи архімандрита Никона до таємного завдання І. Мазепи.

Тепер прочитаємо кілька рядків з поетичного маніфесту, який гетьман написав далеко раніше за 1708 р. і дав прочитати архімандриту Никону:

*Ей, Панове Єнерали.
Чому ж есте так оспалі?
І ви, Панство Полковники,
Без жадної політики,
Озмітеся всі за руки,
Не допустіть горкой муки
Матці своєї болш терпіти!
Нуте врагов, нуте бити!
Самопали набивайте,
Острих шабель добувайте,
А за віру хоч умріте,
І вольностей бороніте!
Нехай вічна будеть слава,
Же през шаблі маєм права!*

Цей вірш-документ красномовно засвідчує, чим «радник Петра І», «будівничий імперії» жив, підписуючи свої послання у Москву приналежним словосполученням «Вашего Царского Пресветлого Величества верный подданный и наинижайший слуга Иван Мазепа, гетман». У вищезгаданих поетичних рядках не відчувається симпатій до царя, Москви. Взагалі, перед нами – прямий і явний заклик до повстання.

І. Мазепа – не дитя Російської імперії. Він народився, виріс, вчився, мужнів, набував досвіду в інших реаліях. Якщо, наприклад, Президент Л. Кравчук до 1991 р. був справді свідомим «будівником соціалізму», бо здобував освіту, робив кар'єру у радянській імперській системі, то І. Мазепа ще у молодому віці брав участь у визвольних змаганнях, переговорах про кращий статус України. Гетьман Павло Тетеря весною 1663 року в листі до Яна Казимира пише, що королівський покоевий Іван Мазепа, якого відправляють з козацького табору з посланням, «*знає чимало розповідей про злодійства, і до того наслухався плачу і стогону жителів України, що був вражений жахом: то я покладаю на його більш детальне донесення, що відповідає його обов'язку як свідка, який бачив все своїми очима і слухав власними вухами*».

Як і більшість українців свого часу, Іван Степанович змушений був підкоритися невтішним обставинам. Тобто жити в умовах бездержавності, обмеження волі, зверхності чужинців. Водночас він був не бездумним пристосуванцем.

Писар Петрика (П.Сулими. – **Авт.**) Григорій Волковський утік до Ново-

богородицького і 11 березня 1693 року на допиті в Білгороді давав боярину Б. Шереметьєву дуже важливе свідчення про те, що старший канцелярист Мазепа, “прибежав в Казыкерман, казыкерманскому бею объявлял писма и говорил, что де с теми писмами послал ево от гетмана писарь Василий Кочубей* в Крым к хану, чтоб он с ордами шол к малороссийским городам, и совокуплясь с малороссийскими войски, итить бы им сопча войною на Великороссийские города”.

Сам допитуваний був свідком зустрічі Петрика з ханом Селім-Гереем у грудні 1692 року. “И как он Петрушка к тому хану пришол и приход по их босурманской обыклости тому хану поклонился, – повідомляв перебіжчик, – и, поклонясь, положил перед него хана два писма; и те писма тот хан велел прочесть; и те писма перед тем ханом чтены. И писаны те писма к старому хану от гетмана и Кочубея, чтоб они татарове Малороссийских городов с народом учинили мир, и собрався шли к малороссийским городам, и совокупаьсь с Малороссийским войском, итить бы им войною на Великороссийские города, так ж как было през сего при Хмельницком (...). И те вышписанные письма хан отдал ему Петрушке по прежнему; а у того де у гетманского писма припис гетманской руки, а печать войсковая”.

Селім-Герей Мазепа знав ще з часів Яна Казимира (він взив у 1663 році до його війська дипломатичну пошту) та гетьманства Петра Дорошенка (був свідком або навіть брав участь у переговорах про кримську протекцію). Саме від цього хана у 1689 році гетьман отримав пропозицію про співпрацю проти Московії.

Цим документам, на жаль, у монографії не знайшлося місця, оскільки вони б порушили загальну концепцію праці. Але вищезгадане добре підтверджує ту тезу, що І.Мазепа, демонструючи свою васальну вірнопідданість Москві, водночас шукав контактів з Польщею, Кримом для зміни на краще статусу Гетьманщини.

Дивним видається позиція Т. Таїрової-Яковлевої і при коментуванні листів Г. Головкина, Д. Апостола до гетьмана у грудні 1708 р. про нібито отриману пропозицію від І. Мазепа видати шведського короля, аби в результаті цього отримати амністію. Авторка поважної монографії, прискіплива архівістка чомусь «не помітила» виявлені нами на чорновому посланні Д. Апостола до І. Мазепа правку Г. Головкина і на останній сторінці припис: *«Писма, что писаны к Мазепе по измене ево фальшивые от канцлера»*. Тобто вони були підготовлені і відправлені в шведський табір із зрозумілою провокативною метою – підступно посварити Карла XII з гетьманом.

«Те, що Мазепа міг зробити спробу примирення, цілком вписується в картину його політичних метань 1708 року, – пише авторка. – Це нормально для політика і дипломата, який шукає кращий вихід» (с. 361). Одне слово, з сучасних позицій ніби й нічого у цьому страшного нема. Адаже нинішні політики дуже часто переходять з одного табору в інший. І це вже не сприймається як якийсь крайній негатив. Єдине турбує в ситуації з Мазепою: гетьман «метався» від Петра I до Карла XII і навпаки, чи він мав на меті все ж таки вищу мету? Якщо допустити, що Т.Таїрова-Яковлева права в оцінці «дій» гетьмана, то виходить, що для нього головною цінністю було власне благополуччя, гарний сюзерен, а не буття України, поліпшення її статусу.

Ми вже неодноразово писали окремі студії про цей епізод. Схоже, авторка з ними не ознайомлена.

Якби миргородський полковник Д. Апостол віз послання І. Мазепа до Петра I з ідеєю схопити Карла XII, то він би протягом одного-двох днів дістався б Лебедина (від Батурина десь 150 кілометрів, а від Ромен, Гадяча ще менше. – **Авт**), де була російська ставка, перебував цар. Натомість старшина добре “відхиляється від курсу”,

*У матеріалах допиту Никанора (справа Кочубея) є розповідь про те, як дружина генерального судді на одній з вечірок казала гетьману: “Полно, де, тебе коварничать! (...) Ты, де, и с нас головы рвешь: будто, де, они с мужем переписывались в Крым”. И к тем, де, ее словам он, гетман, ей говорил: “Почему, де, вы ведаете, что я о том за вами ведаю?” И она, де, ему, гетману, говорила: “Писарь ево, гетманский, который у него, гетмана, писал всякие письма, при смерти своей дал мужу ее Кочубею, письмо своей руки, каково ныне у нее, что он, гетман, на них затевал, ево, Кочубеевым, именем писал в Крым”, а к кому и о чем, того именно не выговорила”.

іде дещо в інший бік – до свого маєтку в Сорочинцях, який майже за 100 кілометрів від Лебедина. Чому? Відповідь знаходимо у допиті лубенського полковника Дмитра Зеленського, який 14 липня 1709 р. свідчив, що він, отримавши «ведомость о смерти дочери своей (листопад 1708 р. – Авт.), то просился у Мазепы для погребения оной в Лубны, в чем ему помагал миргородской полковник, по которому прошению отпущен он з дороги, как шли из Гадича в Ромны». Отже, Д. Апостол їхав допомогти колезі організувати похорон його дочки. Увечері з дороги він відлучився у Сорочинці, де була його рідня. Природне бажання побачити дружину, близьких! На жаль, Д.Апостол у сутінках проявив безпечність і потрапив у Сорочинцях у пастку: тут якраз розквартирувався великий російський загін, від якого вже марно було втікати. Командир останнього князь Г. Волконський писав 21 листопада царю: «Полковник миргородской к нам из Гадич в Сорочинц прибыл на другой день по прибытии моем и сказывал, что он был при Мозеле по неволе.. (...) Толко я признаваю на словах, что он, полковник, нам верен ли; и с тем полковником как чинить, о том как твое царское величество повелит». Невже наблизений І.Мазепи, «виконуючи» таке суперважливе завдання, не поставив би до відома російського полковника про необхідність забезпечення швидкої зустрічі з Петром І?

Родина Д. Апостола перебувала в Сорочинцях, тому полковник змушений був далі діяти в інтересах своїх близьких.

Саме зі свого маєтку він надіслав І. Скоропадському листа, в якому попросив новообраного гетьмана, аби той поклопотався перед Петром І за його помилування – “дабы его царское величество не мел на мене, верного подданного своего, якого гневу и не похотел карати”. У листі немає жодного натяку на якийсь таємне завдання. Для чого Д. Апостолу просити у І. Скоропадського посередницької послуги, якщо він був посланий з таємною місією? До Петра І миргородський полковник вирушає з Сорочинців лише 28 листопада, тобто через 8 днів після відходу від І. Мазепи. Є ще й інші аргументи, але ми обмежимося лише вищезгаданими, оскільки повну версію нашої студії подаємо у книзі «Повстання мазепинців: міфи та реалії» (Чернігів, 2009).

Доктор історичних наук Т. Чухліб у своїй великій рецензії на монографію не сумнівається у висновках російського історика:

«Професор Т. Таїрова-Яковлева переконана, що існуючі документи й матеріали дають змогу стверджувати, що напередодні Полтавської битви гетьман робив спроби (місія Д. Апостола, козака А. Борисенка) повернутися під царську протекцію. Підтримуємо таку точку зору, адже історики вже неодноразово звертали увагу на те, що виступ І. Мазепи проти свого патрона був типологічно надзвичайно подібним до повстань залежних правителів проти своїх володарів наприкінці XVII – початку XVIII століть: лівонської знаті на чолі з Йоганном Ренгольдом фон Паткулем проти Шведської Корони у 1697 році, угорсько-трансільванського князя Ференца II Ракоці проти австрійських Габсбургів у 1703–1711 роках, молдавського господаря Д. Кантемира проти Османської імперії у 1708 році тощо. Очевидно, цей ряд можна продовжити за рахунок вивчення ситуації в інших країнах Центральної, Північної, Східної та Південно-Східної Європи. На нашу думку, український правитель у 1708–1709 роках свідомо чи підсвідомо хотів повторити вчинок курфюрста Бранденбурга і герцога Пруссії Фрідріха Вільгельма (1640–1688 рр.), який заклав основи для утворення незалежного Королівства Пруського за допомогою гнучкої зовнішньої політики, що у світовій історіографії отримала назву Fuchspolitik. Адже німецький володар неодноразово відмовлявся від складеної присяги на користь іншого монарха та вдало лавірував поміж Польщею, Швецією, Австрією, а також Францією та Голландією» (Мазепа продовжує завойовувати Росію // День. – №62-63. – 8 квітня 2011 р.).

З рецензентом можна погодитися, що у долі гетьмана і вищезгаданих діячів було чимало спільного у прагненні звільнитися від обтяжливої залежності. Однак васал турецького султана Д. Кантемир, який перейшов на бік Петра І, не намагався взяти царя у полон під час Прутського походу 1711 р., коли російська армія потрапила в оточення турків. Перебіжчик до росіян Паткуль був живим колесований шведами

у 1707 р., а потім четвертований. Та й у біографіях Ференца II Ракоці, Фрідріха Вільгельма важко знайти дію, коли вони заради успіху власної справи намагалися видати свого покровителя іншому, вигіднішому володареві.

У цьому зв'язку виникають логічні запитання. Мазепа завдяки такій ганебній дії-акції вирішив повернутися у ярмо? Для нього було дорожче власне благополуччя, ніж ковток свободи? То, виходить, праві ті історики, які вважали і вважають, що І. Мазепа «не був представником ніякої національної ідеї»? На яку царську милість міг розраховувати відступник? Що його Петро I залишить гетьманом? Що цар дозволить йому і далі управляти Гетьманщиною, ніби нічого не сталося? Невже Мазепа був таким наївним, відірваним від життя, що міг усупереч здоровому глузду повірити у прощення Петра I, який і за менші провини карав смертю наблжених, стрільців? Хіба він не знав про долю того ж Паткуля, який ще раніше не раз звертався до Карла XII за пом'якшенням вироку?

Відповідати ствердно на поставлені запитання – це значить мислити по-сучасному? Чи просто не розуміти І. Мазепу як людину, політичного діяча? Фактично визнання фальсифікату Г. Головкина 1708 р. усупереч фактам, джерелам як реальної спроби гетьмана знову переметнутися на бік сильного сюзерена зводить фігуру правителя Української автономії до вузьких рамок амбіційного примітиву, діяча невисокого рівня, заклопотаного лише своїм буттям.

Т. Таїрова-Яковлева вважає, що «ідеалізованим борцем за волюність» (с. 371) Мазепа виглядає лише в очах прихильників української національної ідеї. «Хочеться вірити, – зазначає вона, – що настав час відмовитися від цих пошарпаних і банальних штампів» (с. 370). Одне слово, в інтерпретації дослідниці Мазепа постає таким собі справедливо ображеним на царя, О. Меншикова просвіченим володарем, котрого обставини змусили піти на союз з Карлом XII для збереження свого володарювання, але він невдовзі зрозумів, що скоїв помилку і намагався її виправити, та вже не зміг. Якби це було насправді так, то старшина на Бендерській комісії 1709 р. не писала б про «гетьмана Мазепи прагнення, щоб руський нарід скинув московське ярмо й був вільний». Маємо й низку інших свідчень, документів, які говорять про те, що гетьман вирішив «проти ворогів москалів за добро отчизни в обороні законів і свобод повстати». Ці джерела автор монографії знає. Його знамениту «Думу» теж. Та не бере до уваги у своїх висновках.

«Здавалося б, і дивовижне багатство, і княжий титул, і величезна влада, – пише вона, – все це у нього, 70-річного хворого і самотнього старця, було. Але хто знає, коли переступається межа, втрачаються можливість і бажання зупинитися у людини, яка потрапила на вершину. Або, може бути ним справді керувало бажання врятувати свою вітчизну, захистити «дружин і дітей». Довести будь-що однозначно ніколи не вдасться» (с. 355). Ось такий образ подає нам Санкт-петербурзька архівістка. Так, за її версією, це вже не «ізмєнник» (що дуже радує український загаль!), але разом з тим і не «український патріот». Одне слово, він вартий поважної монографії як діяч, котрий «вніс видатний вклад у створення Російської імперії».

Позитиви наукової праці «Іван Мазепа і Російська імперія. Історія «зради» (використання значного масиву архівного матеріалу) водночас затьмарюються деякими авторськими узагальненнями, абсолютно не підтвердженими джерелами. Так, Т. Таїрова-Яковлева стверджує, що в Україні «в останній період гетьманства... Мазепу просто ненавиділи» (с.9). Можливо, це було і так. Але чим цю тезу підтвердити? За версією доктора історичних наук, у 1708 р. на Гетьманщині почалися «селянські повстання» (с.121). Усі відомості про них історик почерпнула з листів гетьмана до царедворців. Насправді І. Мазепа у такий спосіб хитрував, намагався повернути додому свої полки, які за наказами Петра I та його наблжених були виведені з України. Наближався вирішальний момент відступу від царя, а тому гетьман згущував фарби щодо описів дій кримінальних елементів – «бунтівників». Для стримування останніх і мали б повернути козаків у регіони їхнього базування. Авторка монографії навіть за згаданою кореспонденцією І. Мазепи не побачила у цих бунтах «жодного політичного підґрунтя» (с.313). Як і ж

можуть бути «селянські повстання», коли повідомлялося про гультяїв та п'яничок, грабіжників, що активізувалися через відсутність козацького війська? Так само історик пише про «повстання Петрика» (с. 117). У ньому брали участь селяни, козаки, міщани? Ні! То яке це повстання? Це скоріше були невдалі антимосковські походи закликаних Петриком ординців та невеликого загону запорожців.

Незважаючи на ці зауваги, нова книга дає привід для роздумів та дискусії, уточнення багатьох історичних сюжетів. Особливо цінним є поява монографії в Російській Федерації для глибокого розуміння історії України доби гетьмана І. Мазепи. Радує, що Т. Таїрова-Яковлева, висвітлюючи господарську, військову, культурницьку діяльність гетьмана, знаходить у ній в основному позитив. І це, ясна річ, дуже контрастує з тією звичною концепцією «злодея», від якої й досі важко відступитися багатьом історикам, політикам. Привертає увагу і відверта симпатія автора монографії до об'єкта дослідження. Вона подає його як здібного і талановитого політика, господарника, діяча культури. Такий погляд на гетьмана із Санкт-Петербурга, безумовно, викликає повагу.

Сергій ПАВЛЕНКО

